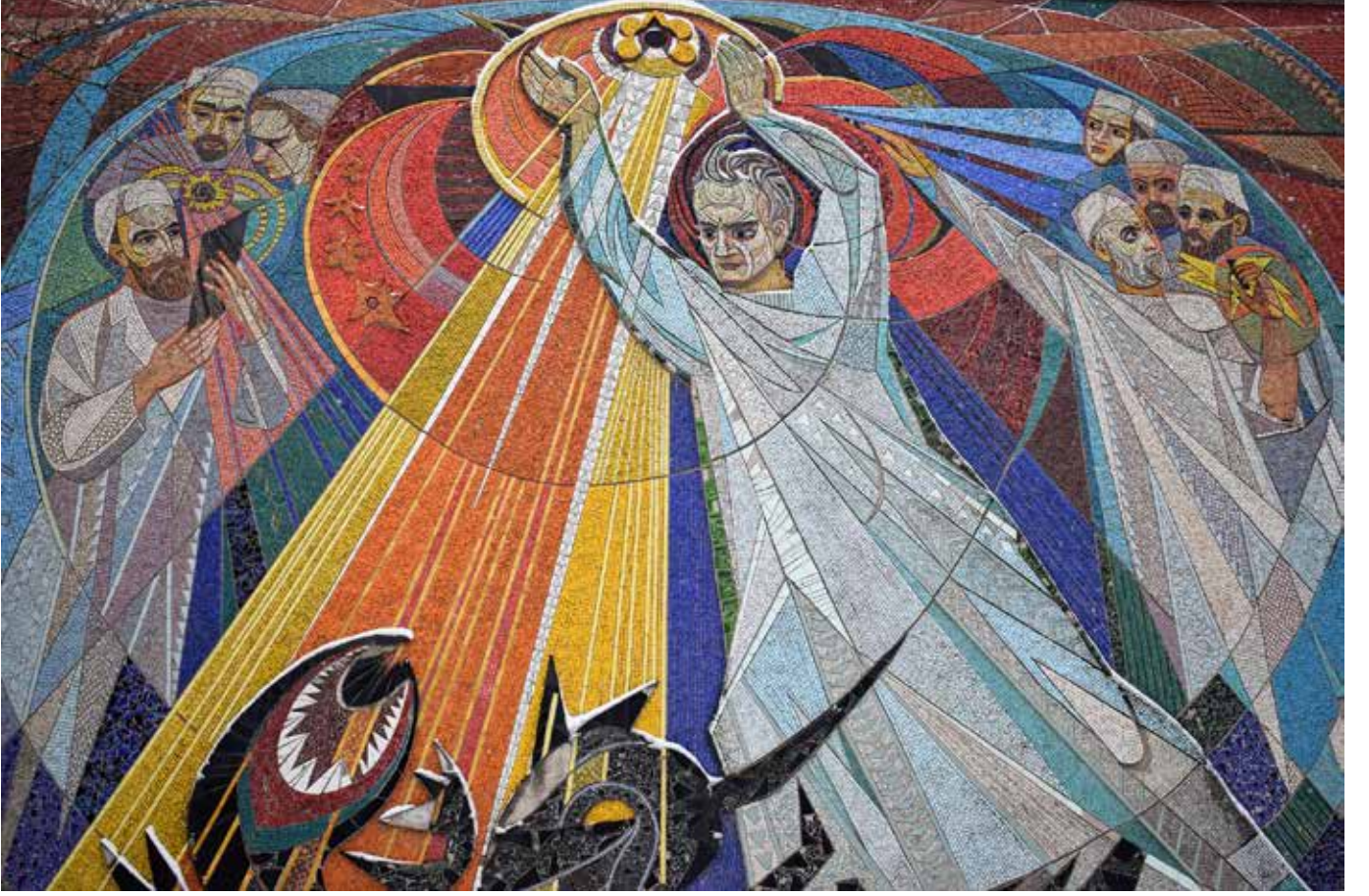

Madde, Diyalektik ve Toplum

Bilim ve Aydınlanma Akademisi

Kasım 2020 | Cilt 3 | Sayı 4

DOSYA | EKİM DEVRİMİ'NİN 103. YILINDA SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE TIP

Leningrad Kuşatmasında Kentin Sağlığı

Erken Dönem Sovyet Sosyalizmi'nin Psikiyatriye
Özgün Katkısı: Nöropsikiyatri Dispanserleri

Sovyetler Birliği'nde Aşılama-Bağışıklama
Çalışmalarının Örgütlenmesi

DOSYA | BİLİM EMEKÇİLERİNİN DURUMU

Günümüzde Bilim Emekçisi Olmak

Bilim Emekçilerinin Sınır Tanımayan Sömürüsü

Bilim Emegi ve Bilim Emekçileri

DOSYA | LENİN DÖNEMİNDE BİLİME YUVALANAN ÖZNEL İDEALİZM

Ernst Mach: Duyusal Monizm ve Materyalizm

Ernst Mach ve Felsefesi

Yoldan Çıkan Bolşevik: Aleksandr Bogdanov

Marx, Engels, Lenin - Ve Dietzgen: Bir İşçinin
Gözünden Diyalektik Materyalizm

Weitling'den Günümüze Sol İlahiyatçılığın
Diyalektik Eleştirisi

COVID-19 Döneminde Yaygınlaşan Uzaktan
Eğitimin Değerlendirilmesi ve Eğitim Emekçileri
Açısından İncelenmesi

SUNUŞ

Sovyet Tıbbı, Lenin ve Bilim Emekçileri 292
Yayın Kurulu

DOSYA: EKİM DEVRİMİ'NİN 103. YILDÖNÜMÜNDE SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE TIP

Leningrad Kuşatmasında Kentin Sağlığı 294
Zuhal Okuyan

Erken Dönem Sovyet Sosyalizmi'nin Psikiyatriye Özgün Katkısı:
Nöropsikiyatri Dispanserleri 300
Cem Taylan Erden

Sovyetler Birliği'nde Aşılama-Bağışıklama Çalışmalarının
Örgütlenmesi 306
Akif Akalın

DOSYA: LENİN DÖNEMİNDE BİLİME YUVALANAN ÖZNEL İDEALİZM

Ernst Mach: Duyusal Monizm ve Materyalizm 310
Gökhan Akbay

Ernst Mach ve Felsefesi 318
Kıvanç İbrahim Ünlütürk

Yoldan Çıkan Bolşevik: Aleksandr Bogdanov 327
Kaya Tokmakçioğlu

Marx, Engels, Lenin - Ve Dietzgen: Bir İşçinin Gözünden Diyalektik
Materyalizm 338
Nazlı Cihan

Weitling'ten Günümüze Sol İlahiyatçılığın Diyalektik Eleştirisi 345
Nevzat Evrim Önal

DOSYA: BİLİM EMEKÇİLERİNİN DURUMU

Günümüzde Bilim Emekçisi Olmak 355
İraz Akış

Bilim Emekçilerinin Sınır Tanımayan Sömürüsü 359
Erhan Nalçacı

Bilim Emeği ve Bilim Emekçileri 364
Fatma Pınar Arslan, Mehmet Ali Olpak

COVID-19 Sürecinde Yaygınlaşan Uzaktan Eğitimin
Değerlendirilmesi ve Eğitim Emekçileri Açısından İncelenmesi 370
Nazlı Can, Yavuz Köroğlu

SÖYLEŞİ

Bilim Emekçilerini Örgütleyen Bir Bilim Emekçisi:
Dr. Neal T. Sweeney 381
Mehmet Aslan, Erhan Nalçacı

INTERVIEW

A Science Worker Organizing Science Workers: Dr. Neal T. Sweeney.. 384
Mehmet Aslan, Erhan Nalçacı

KİTAP TANITIMI

Lynn Margulis, İsyankâr Bilimcinin Yaşamı ve Mirası 387
İraz Akış

DOSYA DIŞI

Alternatif "Akıllı" Şehir Yaklaşımının Kamucu Politikalarla
Oluşturulması 391
Caner Güney

HABERLER

Bilim ve Aydınlanma Akademisi'nden 399

Madde, Diyalektik ve Toplum

Bilim ve Aydınlanma Akademisi'nin
hakemli dergisidir.

Yılda dört sayı ve elektronik dergi olarak yayımlanır.

Kasım 2020 | Cilt 3 | Sayı 4

Yayın Kurulu Sekreteri

Erhan Nalçacı

Yayın Kurulu

Alp Öztarhan, Engin Özkan, Erhan Nalçacı, Ezgi Altınışik, Gizem Batı Ayaz, Gizem Gül, İraz Akış, Kıvılcım Başak Vural, Mehmet Ali Olpak, Nevzat Evrim Önal, Oğuz Şavk, Suzan Şahin, Tolga Binbay, Yavuz Köroğlu, Zela Özgür Durmuş

Danışma Kurulu

Ahmet Soysal, Akif Akalın, Aydemir Güler, Ayhan Filazi, Bora Maviş, Burçak Özoğlu, Bülent Cengiz, Candan Badem, Cihan Demirci, Çağlar Güven, Çiğdem Çağlayan, Ebru Aylar, E. Zeynep Suda, Emine Zeynep Günel, Emre Akbaş, Engin Akkaya, Ergi Deniz Özsoy, Erol Eroğlu, Ferit Pehlivan, Gamze Yücesan Özdemir, Gökhan Akbay, Gökhan Alkaç, Güvem Gümüş Akay, Hasan Karabıyık, Hüseyin Özel, Ilgın Gökler Danışman, İlhan İkedä, İlker Belek, Korkut Boratav, Mahinur Akkaya, Mehmet Somel, Mesut Odman, Mustafa Türkes, Nezhun Gören, Oğuz Oyan, Özgür Aydın, Rifat Okçabol, Ruhan Alpaydın, Seniğ Gürses, Serdal Bahçe, Sinan Sönmez, Tonguç Rador, Volkan Kavas, Yıldırım Ozan, Zuhal Okuyan

Adres

Konur Sokak, No: 51/6, 06420
Kızılay-Çankaya/Ankara

E-posta

mdt@bilimveaydinlanma.org

SOVYET TIBBİ, LENİN VE BİLİM EMEKÇİLERİ

Dergimizin üçüncü cildi bu sayı ile tamamlanıyor. Geçen üç yıl içinde hem yazarlar hem okurlar için bir okula dönüşen MDT önemli işler başardı. Tarihselci yöntemle bilim tarihine yaklaşması, özellikle Sovyetler Birliği'nde bilim üretimini belgelemesi ve diyalektik materyalist yöntemle bilimlere yuvalanan metafiziği deşifre etmesiyle çok önemli bir alan tuttu, emekçi sınıfların aydınlanma mücadelesini bu şekilde ileriye taşıdı.

Bu sayıda üç ayrı dosyaya yer veriyoruz. Bunların ilki *Ekim Devrimi'nin 103. Yıldönümünde Sovyetler Birliği'nde Tıp* dosyası. Bu dosyanın Sovyetler Birliği'nin 70 yıllık tıp tarihinde her konuyu ele alarak bir bütünlük oluşturmasını beklemiyoruz, ancak dosyadaki üç makale Sovyet tıbbı hakkında önemli bilgiler veriyor ve belgeler sunuyor.

Zuhal Okuyan, Leningrad Kuşatmasında Kentin Sağlığı başlıklı makalesinde Sovyet tıbbının olağan koşullarda değil, ağır bir sınıf mücadelesi içinde yürütüldüğünü ve her şeye rağmen toplum sağlığının yükseltilmesi için nasıl çalışıldığını çok iyi anlatıyor. Cem Taylan Erden'in *Erken Dönem Sovyet Sosyalizminin Psikiyatride Özgün Katkısı: Nöropsikiyatri Dispanserleri* makalesi ise Sovyet tıbbının psikiyatri alanındaki öncülüğünü belgelere dayanarak ortaya koyuyor. Her iki yazının geçen sene BAA tarafından düzenlenen Moskova'da Kütüphane ve Arşiv Gezisi'nin ürünü olduğunu da belirtelim. *Sovyetler Birliği'nde Aşılama – Bağışıklama Çalışmalarının Örgütlenmesi* başlıklı makalesinde ise Akif Akalın koruyucu sağlık hizmetlerinden bağışıklama çalışmalarının Sovyetler Birliği'ne nasıl yürütüldüğünü belgeliyor.

İkinci dosyamız ise Lenin Döneminde Bilime Yuvalanan Öznel İdealizm. Aslında bu dosyada Lenin'in 1908'de ilk kez basılan *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* kitabını ele alıyoruz. Bu önemli kitabın konusu bilime yuvalanan öznel idealizmin nasıl bir sınıfsal içerik kazandığı, işçi sınıfı siyasetine nasıl zarar verdiği ve onunla nasıl mücadele edilmesi gerektiğidir. Biz de dosyada doğrudan kitabı ele almak yerine, kitapta bahsedilen kişiler ve görüşlerinin bir kısmını toparlamaya çalıştık. Bu şekilde bir bilim insanında masum ve makul görünen bir sapmanın nelere mal olabileceğini anlamaya çalıştık.

Dosyadaki ilk makale Gökhan Akbay tarafından yazıldı. *Ernst Mach: Duyumsal Monizm ve Materyalizm* başlıklı yazı Mach'ın öznel idealizmini felsefe açısından ele alıyor. Kıvanç İbrahim Ünlütürk ise *Ernst Mach ve Felsefesi* başlıklı makalesinde fizikçi gözüyle Mach'ın sapmasını masaya yatırdı. *Yoldan Çıkan Bolşevik: Aleksandr Bogdanov* makalesinde Kaya Tokmakçioğlu Mach'ın peşinden giden Bogdanov'un bir portresini çiziyor.

Lenin'in kitabında sadece karşı cephedekiler değil, bizim cephemizde bulunanlar da yer alıyor. Bunların içinde en önemli figür emekçi kökenli Dietzgen. Türkiye'de çok tanınmayan ve diyalektik materyalizme kendi çabasıyla ulaşan bu işçiyi Nazlı Cihan *Marx, Engels, Lenin – Ve Dietzgen: Bir İşçinin Gözünden Diyalektik Materyalizm* başlıklı makalesinde ele alıyor. Son olarak Nevzat Evrim Önal *Weitling'den Günümüze Sol İlahiyatçılığın Diyalektik Eleştirisi* makalesinde bizi tarih içinde bir yolculuğa çıkartıyor ve Marx ile Engels'in uğraştığı Weitling'den Lenin'in çağına kadar geliyor.

Ne zamandır istediğimiz Türkiye'de ve dünyada bilim emekçilerinin durumu inceleyen çalışmayı ise *Bilim Emekçilerinin Durumu* dosyası ile başlatmış olduk.

Bu dosyada Iraz Akış'ın *Günümüzde Bilim Emekçisi Olmak* başlıklı görüş yazısı alanının bütün başlıklarını toparlamaya çalışıyor. Erhan Nalçacı ise *Bilim Emekçilerinin Sınır Tanımayan Sömürüsü* makalesi ile emperyalizm çağında bilim emekçilerinin dünya çapında tekel tarafından sömürülme mekanizmasına dair bir tezi işliyor. Fatma Pınar Arslan ve Mehmet Ali Olpak *Bilim Emekçisi ve Bilim Emekçileri* başlıklı makalelerinde özellikle Türkiye'de bilim emekçilerinin durumunu ayrıntılı bir şekilde belgeliyorlar. Nazlı Can ve Yavuz Köroğlu ise özellikle pandemi döneminde öne çıkan uzaktan eğitim ve evden çalışmayı masaya yatırıyorlar.

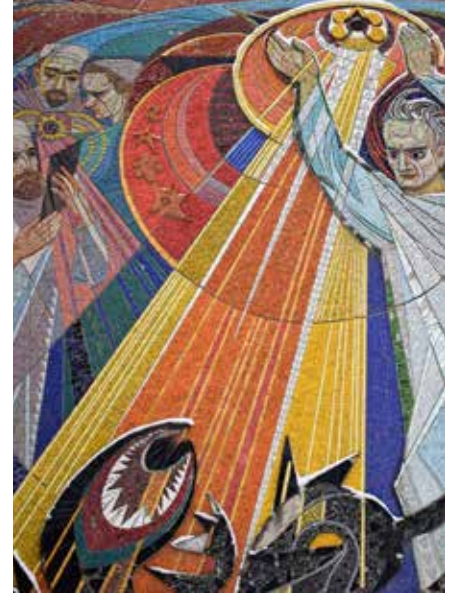
Bu sayının söyleşisi *Bilim Emekçilerinin Durumu* dosyasının da bir parçası: Dr. Neal T. Sweeney ile yapılan bir söyleşiye yer veriyoruz. Mehmet Aslan ve Erhan Nalçacı tarafından yapılan söyleşi, bir sinir bilimci olan Dr. Sweeney'in ABD'de bilim emekçilerini örgütleyen bir sendikacıya dönüşmesi sürecini veriyor. Söyleşi ABD başkanlık seçimlerinde gözden kaçan işçi sınıfının durumu ve mücadelesini daha iyi anlamamıza yardımcı oluyor.

Bu sayıda dosya dışı tek makale Caner Güney'in *Alternatif "Akıllı" Şehir Yaklaşımının Kamucu Politikalarla Oluşturulması* başlıklı makalesi. Makeledeki bütün görüşlere katılmamakla birlikte bu önemli konuya bu makale ile bir giriş yapmanın ve önümüzdeki sayılarda tartışmaya devam etmenin yararlı olacağını düşünüyoruz.

Kitap tanıtımında ise Iraz Akış, Lynn Margulis, *İsyankâr Bilimcinin Yaşamı ve Mirası* ile oldukça dikkat çekici bir yaşam öyküsünü okumamız için bizi heveslendiriyor.

Aralık ayı sonunda ise üçüncü cildi sizlere basılı olarak sunmak için de sabırsızlanıyoruz ve okurlarımıza 2021'de yüz yüze buluşabileceğimiz sağlıklı bir yıl diliyoruz.

Madde, Diyalektik ve Toplum Yayın Kurulu

KAPAK RESMİ

Kansere karşı zafer!

Galina Zubçenko ve Grigori Prişedko,
1970

Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kiev'de yer alan bir duvar mozaïği. Mozaik, Ulusal Kanser Enstitüsü'nün bahçesinde yer alıyor. Sovyetler Birliğı'nde birçok binada mozaik kullanımı ve tasvirler tercih ediliyordu. Bu anlamda tüm Sovyet coğrafyasının 20. yüzyıl mozaik sanatı açısından eşsiz bir açık hava müzesi, sergi salonu olduğı da söylenebilir. *Kansere karşı zafer!* başlıklı duvar mozaïği ise toplumsal aydınlanma ve bilimin aydınlatıcı gücünü, ışığını temsil ediyor. Hekimlerin, bilim insanlarının yardımıyla.

DOSYA: EKİM DEVRİMİNİN 103. YILDÖNÜMÜNDE SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE TIP

LENİNGRAD KUŞATMASINDA KENTİN SAĞLIĞI

Zuhal Okuyan

Prof. Dr., Halk Sağlığı Uzmanı, İzmir

E-posta: zuhal.okuyan@gmail.com

ÖZET

URBAN HEALTH IN LENINGRAD DURING THE SIEGE

ABSTRACT

1941 Eylülünden itibaren yaklaşık 900 gün Nazi kuşatması altında kalan Leningrad, tarihin en zorlu sivil direnişlerinden birini yaşamıştır. Uzun süren açlık ve diğer olumsuz koşulların kentin teslim olacağını düşünen Hitler ve taraftarları Alman ve Fin birlikleri aracılığı ile kente gelen tüm demiryolu ve kara yolu ulaşımını kestiğinden halk başta yiyecek olmak üzere temel gereksinimlerden yoksun yaşamış, kent nüfusunun üçte biri açlık, hastalıklar ve bombardıman nedeniyle kaybedilmiştir. Yapılan çalışmaların kayıt altına alındığı, tüm olumsuz koşullara rağmen başta sağlık hizmetleri olmak üzere temel hizmetlerin verilmeye çalışıldığı, kısıtlı da olsa bilimsel kurumların çalışmalarına devam ettiği Leningrad kuşatması; sağlık çalışanlarının özverileri, bilim enstitülerinin mümkün olduğu kadar çalışmaya devam etmesi ve direnme kültürü gibi konular nedeniyle ders alınması gereken bir dönemdir.

Leningrad, which had been under Nazi siege for nearly 900 days, has experienced one of the toughest civil resistance in history. Hitler and his supporters, who thought famine and other unfavourable conditions would surrender the city, cut off all routes to the city through German and Finnish troops, and the people had to live without basic needs. One third of the city population was lost due to hunger, diseases and intense bombardment. The siege of Leningrad, where the records were kept carefully and all the effort was given to maintain basic services, notable health services despite all negative conditions and the continuity of the work of scientific institutions are worth mentioning. There are many lessons to learn from this period, especially the culture of resistance.

Key words: Leningrad siege, war and the civilians, hunger, organisation under disaster conditions

Anahtar kelimeler: Leningrad kuşatması, savaş ve sivililler, açlık, olağan dışı koşullarda örgütlenme

“Kimse unutulmadı, hiçbir şey unutulmadı.”

Olga Federovna Berggolts

GİRİŞ

Leningrad, 1941-1944 yılları arasında insanlık tarihinde bir kentin görebileceği en büyük demografik felaketlerden birini yaşadı. Faşizme karşı savaşta tüm Sovyetler Birliği halkları doğrudan savaş silahları, açlık ve hastalık nedeniyle büyük kayıp verdiler. Ama Leningrad kentinin kuşatması çok farklıydı. Baltık Denizine açılan bu kentin Naziler tarafından alınması çok önemliydi. Böylelikle Finlandiya sınırında çok önemli bir gedik açılacağı gibi kentin yok edilmesinin sembolik bir anlamı da vardı Hitler için. İçindeki asker-sivil halk ve bütün kültürel birikimiyle bir kent yok edilmek istendi. Batı kaynaklı birçok yazar keşke kent teslim olsaydı da bu kadar sivil açlık ve hastalıktan ölmeseydi diye yazarak Sovyet yönetimini suçlar. Ancak unutulmamalıdır ki Nazi birlikleri kent teslim olsaydı da kenti haritadan silmeye kararlıydılar. Devrimin bu önemli kentinin sakinleri ya Nazi çizmeleri altında ölecek ya da gururla kentlerini ve ülkelerini son derece zor koşullarda savunarak öleceklerdi. Savaşların tümü acımasızdır ve acı çekme kıyaslanamaz ama insanlık tarihi için çok uzak

olmayan bu tarih diliminde yüzbinlerce evladını kaybeden bu kentin sakinlerinin yaşadıkları zorlukları ve buna karşın direnme gücünü nereden aldıklarını çeşitli açılardan incelemek gerekiyor. Savaşın boyutlarını, savaşan tarafların taktik ve stratejilerini tartışmak uzman tarihçilerin işi. Bu yazının konusu ise kentin sakinlerinin direnme gücü ve bu ortamda verilen sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi. Leningrad kuşatması ve savunması, olağan dışı durumlarda örgütlenme konusunda her zaman dersler çıkarılabilecek bir dramatik tarihi örnek.

Tarihin yazdığı en çetin kuşatmalardan biri Leningrad kuşatması, belki de en ağırı. Çok fazla sivil hayatını kaybetti, kalanlar ise açlık ve hastalık nedeniyle güçsüz kaldılar. Buna rağmen direnip pes etmediler. Bu nedenle aradan geçen yıllara rağmen kuşatma hem tarihçilerin hem de edebiyatçıların ilgi odağı olmaya devam ediyor. Açlık ve hastalıkla teslim alınamayan bir kent, sonradan antisovyet propagandanın etkisiyle yazılanlara rağmen bir kahramanlık destanı yazmıştır. Tahminlere göre Leningrad'da kuşatma sırasında bombalar, açlık, hastalık ve soğuk nedeniyle bir milyondan fazla insan öldü. En kötü günler olağan dışı soğuk geçen 1941-42 kışında yaşandı ve birçok kaynakta bu süre içinde yarım milyon insanın öldüğü yazılıyor (Barber, 2005).

Bu ölümlere Leningrad çevresindeki çatışmalardan kaynaklanan ölümler dâhil değil. Demografik istatistikler kaynaklara göre değişebiliyor. Bunun bir nedeni bazı kayıtlarda savaş öncesinde Leningrad çevresinin de idari olarak kent ile beraber ya da dışında yer alması. Ayrıca Leningrad, çalışmaya ve üniversitede okumaya gelenler nedeni ile dinamik ve değişken bir nüfusa sahipti. Leningrad kuşatması sırasında tam olarak kaç sivilin öldüğünü bilmek olanaksız. Sayıların çelişkili olmasının bir başka nedeni ise kuşatmanın ilk günlerinde Pskov ve Novgorod gibi yoğun çatışma içinde kalan kentlerden Leningrad'a yoğun bir göçün gelmesi, bir yandan da başta çocuklar olmak üzere binlerce kişinin Leningrad'dan daha içlere, daha güvenli yerlere gönderilmesi. Yetkililer, savaş sırasında sadece askeri güçleri değil, bir yandan da büyük insan topluluklarının yer değiştirmesini örgütlemek zorundaydılar. Bu yer değiştiren nüfusun da sağlık kontrolleri ve gerekirse tedavileri yapılmalıydı. 1941 Eylülü'nden önce şehirden 336 bin kişi başka yerlere taşındı (Wikipedia, ty).

Bu oldukça zor bir örgütlenmeydi, disiplinli bir şekilde yapılmalıydı. Aynı zamanda hem kültürel hem de endüstriyel önemli bir merkez olan kentin bazı zenginliklerinin de yok olmaması için taşınması gerekiyordu. 86 endüstriyel kompleksin makineleri söküldü, bu makineler, taşınabilecek sanat eserleri ve değerli kitaplar Sibiry'a gibi uzak bölgelere taşındı. Taşınamayacak kültürel miras (açık hava heykelleri gibi) özel önlemlerle koruma altına alınmaya çalışıldı. Bir yandan da yoğun çatışmaların yaşandığı bölgelerden kaçanlar Leningrad'a sığınmıyordu. Boşaltılan nüfus, değerli objeler ve sanayide kullanılan makineler Ladoga Gölü üzerinden geçirildi. Ladoga gölü, kış aylarında tamamen buz tuttuğundan bir kara yolu olarak, yaz aylarında da teknele su yolu olarak kentin tek ulaşımıydı. Bir yandan da tüm gücüyle savaş devam ediyordu. Ağır vasıtaların buz üzerinde gidip gelerek gereksinimleri getirmesi her zaman o kadar kolay olmuyordu (RIA, 2006). Kimi zaman buzun incelmesi durumlarda yüklü bir aracın gölün içine düştüğü sık görülen bir durumdu. Aslında göl de Nazilerce kuşatılmıştı, ancak dar bir koridordan, tüm tehlikelere rağmen bir ulaşım, o da zaman zaman sağlanabiliyordu. Halkın 'Yaşam Yolu' dediği ve kış aylarında tamamen buz tutan bu tehlikeli göl yolu aracılığı ile kentin dışına binlerce insan, endüstriyel makine ve eser çıkartıldı; yiyecek, yakacak ve silah sokulmaya çalışıldı. Yükleri ilk başlarda sadece kızaklar çekiyordu, bazen kızakların malzeme yüklü araçları da çektiği oldu. 1941 sonbaharından 1942 Nisanı'na kadar havadan borbardımana rağmen bu buz yolundan 2 milyon tona yakın yük geçirildi, bir milyondan fazla da insan geçti. Bu 'Yaşam Yolu', Anayurt savaşının önemli destanlarından biridir. Gölün altından da kente ulaşabilmesi için petrol hattı döşenmişti (RIA, 2006). Şimdilerde Ladoga gölü kıyısında Kobona isimli bir balıkçı köyünde 'Yaşam Yolu' adına kurulmuş küçük bir müze bulunmaktadır.

'Yaşam Yolu' kullanılamaz hale gelince felaket başladı

ve dışardan yardım gelebilme olasılığı yok oldu. Kara yoluyla kente ulaşmak imkânsız olduğundan kentin yiyecek stokları bitti. Zaten bu yoldan gelen malzeme ve yiyecek yetersizdi. Halk 900 güne yakın direndi, ama 1944 Ocak ayına gelindiğinde kentin üçte biri ölmüş, diğer üçte biri ise daha güvenli yerlere göç etmişti. Sağ kalanların ise bu uzun açlık döneminden sonra ne gibi sağlık sorunları geliştirdiği hala günümüzde de süren birçok klinik araştırmanın konusu.

1939'da kentin nüfusu 3 milyondan biraz fazlaydı. Çalışanların % 5,9'u sanayide, % 6,2'si yapı sektöründe, % 6,0'sı ulaşım ve iletişimde çalışıyordu. % 4,2'si ise (73 bin kişi) sağlık emekçisiydi (Cherepenina, 2005). Yukarıda açıklanan nüfus hareketleri ve kentin sürekli bombalanması nedeniyle kuşatma başladıktan sonra sağlıklı bir nüfus kaydı tutulamadı. Ancak kentte yaşayanlar için yiyecek karneleri çıkarıldığı için birçok demografik özelliği yaklaşık olarak bu karne kayıtlarından bilebiliyoruz. O kadar çok ölüm vardı ki ölümlerin de kaydının tutulması giderek zorlaşıyordu. 1941 ilkbaharından itibaren yiyecek karnelerinin verildiği merkezdeki kayıtlara göre nüfus tahminleri yapılmaya başlandı.

LENİNGRAD KUŞATMASINDA NÜFUSUN BİR BÖLÜMÜNÜN KENT DIŞINA TAŞINMASI

Nüfusun bir bölümünün taşınması örgütlü bir şekilde, kent boşaltma merkezinin öncülüğünde iki ayrı dönemde yapılabilmıştır. Birincisi kuşatmanın ilk başında 1941'de, diğeri ise kuşatma sırasında, 1942 sonuna kadar (Frolov, 2005).

Karayolu, demiryolu ve su yolu ile gelen (at arabaları da bulunmaktaydı) sivillerin nereye gidecekleri, ne kadar yardım alacakları ve kendileriyle hangi sağlık kuruluşunun ilgileneceği gibi konular hep kentteki bu merkezin disiplinli ve sistematik çalışması ile gerçekleşti. İnsanların büyük bir bölümü trenlerle taşındı, ancak aşırı soğuk, yiyecek kıtlığı her zaman sorun olduğu gibi sağlık çalışanlarının da çoğu cephedeydi. Bölgede süren savaşta yaralananların iç kısımlarda güvenli bölgelerdeki hastanelere taşınabilmesi için çok sayıda 'tren hastane' oluşturulmuştu.

Görsel 1. Büyük Anayurt Savaşı'nda kullanılan tren hastanelerinin birinde hemşire yaralıları gazete okuyor. <https://tr.topwar.ru/146082-312-voenno-sanitarnyj-legenda-voennoj-mediciny-chast-2.html>

LENİNGRAD'DA UMUDUN VE DİRENMENİN KÖŞE TAŞLARI

Bir kentin sağlığından söz edebilmemiz için kültürel durumuna da bakmamız gerekir. Hiç kuşkusuz hayatta kalabilen kentliler için kültürel yaşamın verdiği direnç, dayanışmanın gücü yadsınamaz. Her gün yakınlarının, arkadaşlarının ölümüne tanık olan Leningradlılar, açlık ve soğukla savaşıyorlar direnirken birgün mutlaka ülkelere kazanacağı umudunu da kaybetmediler. Bu umudu yayan en önemli araçlardan biri yaklaşık dokuz yüz kuşatma günü boyunca, tüm savaş döneminde kesintisiz olarak her gün yayın yapan Leningrad radyosuydu. Leningrad'ın güçsüz düşmüş sakinleri hergün *Govorit Leningrad (Leningrad Konuşuyor)* isimli radyo programında ünlü kadın şair Olga Federovna Berggolts'un umut dolu sesini duymak için beklerdi.¹¹ Kuşatma koşullarında kentlileri birbirine bağlayan en önemli araçlardan biri mücadele ve direnmenin anlamını açıklayan ve haberleri veren Leningrad Radyosu'dur.

Leningrad'da Piskarevsky Anıt Mezarlığı'nda Anavatani sembolize eden anıt heykelin arkasında Leningrad radyosunun o dönem sesi ünlü şair Olga F. Berggolts'un şu sözleri yazılı: "Kimse unutulmadı, hiçbir şey unutulmadı."

Kuşatma sırasında kentin kültürel aktiviteleri yok olmadı. Zaten savaş öncesinde yoğun bir kültürel birikimi olan Leningrad'da sanatçılar, yazarlar, müzisyenler üretmeye devam ettiler, bir kısmı direnen sivillere ve cephede savaşanlara moral verirken birçok sanatçı ise açlık ve hastalık nedeniyle öldü. Bu arada Leningradlılara büyük bir motivasyon kaynağı olan Şostakoviç ve ünlü 7. senfonisinden mutlaka söz etmek gerekir (daha çok Leningrad Senfonisi olarak bilinir). Üyeleri açlık nedeniyle bitkin düşmüş ve çeşitli hastalıklara yakalanmış Leningrad Filarmoni Orkestrası tarafından 9 Ağustos 1942'de Filarmoni'nin salonunda çalınan bu senfoni, şehrin her yerine yerleştirilen hoparlörlerle tüm Leningradlılara dinletildi. Hatta çevredeki Alman işgal askerlerinin bile bu muhteşem müziği duyduğu söylenir. Senfoninin çalınması Leningradlılar için büyük bir moral kaynağı olur.¹²

Leningrad'da kuşatma süresince kültüre verilen öneme bir örnek de Leningrad Ulusal Kütüphanesi'nin kitaplarının korunmasıdır. Kütüphane çalışanlarının yarıya yakınının ölmesi ve bir kısmının savaşmaya gitmesi nedeniyle çalışanlarının sayısı azalsa da tüm kuşatma boyunca kütüphanenin işlevleri sürdü. Kuşatmanın başında eski el yazmaları, yüzyıllar öncesinden kalan değerli kitaplar, özel koleksiyonlar paketlenerek yanlarında bazı kütüphane görevlileri ile birlikte güvenli bir kente gönderildi. Olumsuz hava koşullarına rağmen bu kıymetli eserler sorumluları ile birlikte 1945'te kütüphaneye geri geldi (National Library of Russia, ty).

11 Olga F. Berggolts'un sesinden Leningrad Konuşuyor isimli radyo program kayıtlarından birini dinlemek için: <https://www.youtube.com/watch?v=nLvTAjC6euw>

12 Şostakoviç 7. Senfonisi <https://www.youtube.com/watch?v=cE8H19qEpW0>

Okuma odaları ısınma sorunu oluşuncaya kadar işlevseldi, ısınma sorunu olunca okurlar daha küçük yönetim odalarına gelip kitap okumaya başladılar. Kütüphaneye insanların moral bulduğu bir yerdi, bir bölümü de hastaların tedavi edildiği bir revire çevrildi. Eskisi kadar olamasa da binlerce kişi ödünç kitap almaya devam etti. Aynı zamanda kütüphane, hastanelerin ve ordunun da kitap gereksinimini karşılıyordu.

LENİNGRAD KUŞATMASI SIRASINDA GÖRÜLEN BAŞLICA SAĞLIK SORUNLARI

Bulaşıcı hastalıklar: Olumsuz yaşam koşulları ve sanitasyon eksikliği nedeni ile Leningrad halkı başta verem olmak üzere kolera ve tifüsten sarılığa kadar çok farklı bulaşıcı hastalık etkenleriyle karşılaştı. 1942'de Leningrad'da kolera vakaları görüldü; su kaynaklarının hasar görmesine, yer yer su ve elektriğin olmamasına rağmen salgının önu birkaç hafta içinde alındı. 1943'te ise tifüs ve paratifo salgını başlasa da ciddi bir önleme çalışmasıyla bu salgınlar kontrol altına alındı. Dizanteri ve bulaşıcı sarılık da problem yaratan diğer bulaşıcı hastalıklardı. Beslenme bozukluğu olan, kötü koşullarda yaşayan insanlarda veremin çok yaygın olması ise beklenen bir durumdu (Dzenishevich, 2002).

Açlık ve vitamin eksikliğine bağlı hastalıklar: Açlık nedeniyle binlerce kişide sindirim sistemi distrofisi gelişti (uzun süren açlık ve kötü beslenme nedeni ile sindirim sisteminde emilimin olamaması ve durdurulamayan ishal, kas erimesi durumu). Bu hastaların çoğu çocuktı. 1942'de kentin yüzde sekseninde sindirim sistemi distrofisi vardı, sivillerin en önemli ölüm nedeni de bu oldu (Leningrad Pobeda, ty).

Yine 1942'de doktorlar başta skorbut olmak üzere (ağır C vitamini yetmezliği), vitamin yetmezliğine bağlı gelişen hastalıklara tanı koymaya başladılar. C vitamini kaynağı bulmak için ilginç araştırmalar yapılmaya başlandı. Bu çalışmalar resmi makamlarca destekleniyor, birçok araştırma laboratuvarı alternatif kaynaklar bulabilmek için çalışıyordu. Aynı şekilde tüm meydan ve parklara, boş bulunan yerlere sebze dikildi.

Görsel 2. Bir çeşit çam yaprağından C vitamini kaynağı elde edilmesi. <http://cgon.rospotrebnadzor.ru>

Ruh sağlığı: Kayıtlara göre sadece 1942 yılında 54 bin psikiyatrik vaka başvurusu oldu. Bu başvuruların arasından 7500 hasta işlev görebilen iki psikiyatri hastanesinde tedavi edildi.

Yaralanmalar: Bombardımanlar gece ve gündüz hiç durmadığı için çok sayıda kişi bu nedenle de yaşamını kaybetti. Bütün kuşatma boyunca Leningrad'da yaşayan 16747 kişi saldırılar sonucu öldü ve 33728 kişi de yaralandı.

Görsel 3. 'Küçük Çocuklar Hava Saldırılarından Tehlikesinden Nasıl Korunur' broşürü. (St.Petersburg Sağlık ve Tıp Müzesinden)

SAĞLIK HİZMETLERİNİN ORGANİZASYONU

Savaş öncesi kayıtlara göre Leningrad'da 30 bin kadar hekim ve 100 bin kadar hemşire vardı. Ancak kuşatma sırasında sağlıkçılar da hastalandı ya da öldüler. Kuşatma sonunda sağlık çalışanı sayısı yarıya inmişti. Hastaneler sadece bombalarla değil açlık ve soğukla da mücadele ediyordu. Varolan malzemenin önemli bölümü cepheye gitmek zorundaydı. Aslında cephe de durum çok parlak değildi. Kısıtlı malzeme sıkıntısına bir süre sonra eğitilmiş sağlık personeli eksikliği eklendi. Sağlık öğrencileri, liseliler, kısa eğitim alan herkes yaralı ve hastalara hizmet vermeye başladı.

Bu bölgede en ön saflarda yer alan sağlık çalışanlarının sayısız kahramanlıklarının anlatıldığı en güzel kitaplardan biri Türkçe'ye de 'Yol Arkadaşları' olarak çevrilen, Vera Panova tarafından (1905-1973) 1946'da yazılan 'Sputniki' isimli romandır. Yazarının bu romanla 1947'de Stalin ödülü aldığı kitabın filmi de çekildi. Kitap, hastaneye dönüştürülmüş bir 'hastane tren'de geçiyor. Tren gerçekten hareket ederek Leningrad ve çevresinde cephe de yaralanan askerleri ve sivilleri daha güvenli iç kısımlardaki hastanelere taşıyor (Panova, 2018).

Gösel 4. YOL ARKADAŞLARI, Vera Panova, Yazılama Yayınevi, çev. Levent Özübek, 1. Basım, 2018.

Yazar Panova'nın gerçekten romandakine benzer bir trende gazeteci olarak iki ay kalarak gözlemlerini not ettiğini ve bu gözlemlerden yola çıkarak romanını yazdığını biliyoruz. Romanda sağlık çalışanlarının yokluklarına rağmen ortaya çıkan yaratıcılıklarını, dayanışmayı, direnişin çeşitli hallerini görüyoruz. Hastalarla sağlıkçıların arasındaki ve sağlık çalışanlarının kendi aralarındaki güvene dayalı ilişki çok gerçekçi anlatılıyor. Zor koşullarda çalışabilmenin ve direnebilmenin koşulunun ülkelerinin kazanacağına dair varolan sarsılmaz inanç ve çalışma disiplini olduğunu görüyoruz. Sağlıkçıları bombardıman altında yaralıları toplayıp hastane trenine getiriyorlar. Önce acil müdahaleler yapıyor.

Görsel 5. Bir hastane treni alandan yaralı toplanıyor. <https://souzpisatel.ru/k-75-letiyu-velikoj-pobedy-lyubov-folionova-evakogospital-na-frontax-vojny/>

Ama sorun sadece yaralıların ameliyat edilmesi ve bakımı olmayıp tüm yaralı ve hastalara moral verilmesi, hastaların nasıl beslenecekleri konusunda yaratıcı çözümlerin de bulunması gerekiyor. Yazar, gerçek gözlemlerinden hareketle olağan dışı koşullarda sürekli sorun çözen ve insani duygularını hiç kaybetmeyen hekim ve hemşireleri anlatmış. Kitapta sağlık çalışanlarının arasında çok genç, aslında deneyimsiz ama çabuk öğrenen gönüllüler de var. Belgeler bu hastane trenlerden savaş sırasında çok sayıda olduğunu yazıyor.

KUŞATMA SIRASINDA TIBBİ ARAŞTIRMA ENSTİTÜLERİNİN ÇALIŞMALARI

Savaş başladığında Leningrad'da 22 tıbbi araştırma merkezi vardı. Bunların 20 tanesinin arşivleri St. Petersburg Merkezi Devlet Arşivlerinde bilimsel ve teknik belgeler bölümünde bulunmaktadır. Savaş başladığında bazı merkezler boşaltıldığı için bazılarının arşiv belgeleri diğerleri gibi ayrıntılı değildir. Dzeniskevich bulduğu belgeleri Merkez Komitesi kararları, Leningrad Sağlık Müdürlüğü raporları, enstitü ve hastanelerde yapılan toplantı tutanakları ile karşılaştırarak farklı bir görüş elde etmeye çalışmıştır (Dzeniskevich, 2005).

1930'ların sonlarında Leningrad tıbbi araştırma enstitüleri açısından zengin bir kentti. Planlı boşaltma nedeniyle bilim insanlarının ve uzmanların bir kısmı Leningrad'dan ayrıldı. Diğerleri ise kuşatma koşullarında

çalışmak zorundaydılar. İnsangücü savaş öncesine göre azaldığı gibi yeterli malzeme de yoktu. Örneğin *Kulak Burun Boğaz Enstitüsü*'nün 52 hekiminden 1941 sonbaharında geriye sadece 12'si kalmıştı. *Leningrad Verem Enstitüsü*'nün şehir dışındaki sanatoryumu devre dışı kalmıştı. *P. F. Lesgaft Devlet Doğal Bilimler Enstitüsü* yürüttüğü 60 araştırma projesinden 50'sini iptal etmek zorunda kalmıştı, bu araştırmaları yürüten bilim insanlarının çoğu kentten gitmişti. Asıl odaklanılan konu cep hedekilerin sağlığı ve askeri hastaneler olmuştu.

Buna rağmen zor koşullarda bilimsel araştırmalarına devam eden uzmanlar vardı. Örneğin açlık ve kötü beslenmenin yarattığı sağlık sorunları araştırıldı. Asıl amaç ölümlerin azaltılmasıydı. Çok daha sonraları (günümüzde de devam eden ya da yeni yapılan çalışmalar var) sağ kalanların açlık nedeniyle oluşan sağlık sorunlarının ömür boyu devam edebileceği, hatta o dönem doğan çocuklarında da izleri olabileceği görüldü. Kuşatma boyunca yüzlerce hava saldırısı nedeniyle binlerce hasta yatağı kullanılamaz duruma geldi. Birçok saldırıda hastane ve sağlık kuruluşları özellikle hedef alınıyordu (Dzeniskevich, 2002).

BİLİMSEL KONSEYİN KURULUŞU

Kuşatmanın başında sağlık hizmetleri tekrar organize edildi. Bütün sağlık hizmetlerinin bilimsel koordinasyonu için bir bilimsel konsey kuruldu. Bu konseyin altında yer alan komiteler sindirim sistemi distrofisi, vitamin eksikliği, hipertansiyon, amenore (adet görülmemesi) gibi durumların incelenmesi için hazırlık yaptı. Tıp alanındaki bilim insanları tüm sağlık kuruluşlarında tanı ve tedavinin geliştirilebilmesi için görev aldılar. Savaş öncesi bilimsel veri üreten enstitülerde çalışan bilim insanları alandaki sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi için seferber edildi. 1942'de yapılan bir toplantının tutanakları incelendiğinde toplantının ana konusunun sağlık çalışanlarının çalışma disiplini olduğunu görürüz. Çalışma saatleri, hastalık izinleri gibi konular çok sıkı bir şekilde kontrol altına alındı (Leningrad Pobeda, ty).

SAVUNMA HATLARINDA SAĞLIK ÖRGÜTLENMESİ

Şehrin çevresinde ve içinde işçiler ve öğrenciler, zor koşullar altında sürekli barikat, siper oluşturmak zorundaydı. Bütün bu savunma hatlarında yerel sağlık üniteleri kuruldu. Bir sağlık memuru tarafından yönetilen bir sağlık ünitesi 200-300 işçi-asker içindi. 500-600 kişi için bir hemşire, 1500-2100 kişi için bir klinik gerekiyordu. 3-4 bin kişiye bir halk sağlığı hekimi veriliyordu.

İŞÇİ SAĞLIĞI

Endüstride çalışan erkek işçilerin çoğu cepheye gittiği için yerlerini kadın işçiler ve henüz ergen olan işçiler al-

mıştı, bu da iş sağlığı organizasyonunu zorlaştırıyordu. Yeni işçilerin çoğu eğitimsizdi ve zor koşullarda çalışıyorlardı. Bu nedenle iş kazaları ve meslek hastalıkları artış gösterdi. 1942 yazında birçok fabrika savunma ürünleri üretmeye başlayınca kendi tıbbi birimlerini de kurdular. 1943 başlarında kentte 14 kadar bu tip tıp merkezi kurulmuştu (Gladkikh ve Loktev, 2005).

UZMANLIK DERNEKLERİNİN ÇALIŞMALARI

Zor koşullara rağmen 1942 yazından itibaren birçok uzmanlık derneği bilimsel toplantılar yapmaya başlamıştı. Örneğin cerrahi derneğin raporladığı toplantı konuları içinde 'Rektumun ateşli silahla yaralanması', 'Önkol kemik kırılmalarında kullanılacak yeni bir cihaz', 'Şarapnel yaralanmaları' gibi konular yer alıyordu.

Bir başka tıbbi dernek ise sindirim sistemi distrofisi, skorbüt ve pellegra konularını tartışabiliyordu. Çok zor koşullar altında geçen bir toplantıda gebelik ve yeni doğan sağlığı gündemdeydi. Araştırmalar hem kayıt düşmek hem de koşulları iyileştirebilmek için yapılmaktaydı. Açlık ve hastalık nedeniyle çok sayıda bilim insanı da hayatını kaybetti. 1942 Eylül ayında Cerrahi Derneği'nin öncülüğünde kentteki tüm sağlık kuruluşları ile birlikte asıl konunun savaş cerrahisi olduğu büyük bir toplantı düzenlendi (Gladkikh ve Loktev, 2005).

SONUÇ

Leningrad kuşatması üzerine yazılmış farklı dillerde çok sayıda kitap ve makale var. Bu 900 gün boyunca sağ kalanların direnişi, başta sağlık hizmetleri olmak üzere kamu hizmetlerinin örgütlenmesi, kültürel faaliyetlerin sürdürülmesi gibi konularda daha fazla araştırma yapmak gerekiyor. Türkçe'de bu konuda birkaç roman dışında basılı yayın yok denecek kadar az. Leningrad savunması, olağan dışı durumlarda örgütlenme konusunda da çok zengin kaynaklar içerdiği için daha fazla çalışmayı hak ediyor.

İnsanlığın bu tür acılarla hiçbir zaman karşılaşmaması dileği ve direnenlerin anılarına saygı ile...

Görsel 6. Martilla, 'sana yardıma geldim' 1942, Leningrad. Martilla, Güzel Sanatları bitirdiği halde kuşatma sırasında gönüllü hemşirelik yapan ama gördüklerinin resmini de yapan Leningradlı ressam. (<https://www.wartimeart.com/gallery-of-works-e-martilla-1941-1945/#jp-carousel-853>)

KAYNAKLAR

- Barber, J. (2005). Introduction: Leningrad's Place in the History of Famine. Barber, J., Dzeniskevich, A. (Ed.), Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–44. *Studies in Russian and East European History and Society*. Londra: Palgrave Macmillan. ss. 1-12.
- Cherepenina, N. (2005). The Demographic Situation and Healthcare on the Eve of War. Barber, J., Dzeniskevich, A. (Ed.), Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–44. *Studies in Russian and East European History and Society*. Londra: Palgrave Macmillan. ss. 13-27.
- Dzeniskevich, A. (2002). *Na grani zhizni i smerti: rabota medikov-issledovatelej v osazhdennom Leningrade*. St. Petersburg: Nestor.
- Dzeniskevich, A. (2005). Medical Research Institutes During the Siege. Barber, J., Dzeniskevich, A. (Ed.), Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–44. *Studies in Russian and East European History and Society*. Londra: Palgrave Macmillan. ss. 86-122.
- Frolov, M. (2005). Evacuation from Leningrad to Kostroma in 1941–42. Barber, J., Dzeniskevich, A. (Ed.), Life and Death in Besieged Leningrad, 1941–44. *Studies in Russian and East European History and Society*. Londra: Palgrave Macmillan. ss. 71-85.
- Gladkikh P.F., Loktev, A.E. (2005). *Health service in the Great Patriotic War of 1941-1945*. - St. Petersburg: Dmitrii Bulanin.
- Leningrad Pobeda (ty). *Medics Defending the Besieged City*. Erişim tarihi: 01.09.2020 <https://leningradpobeda.ru/blog/mediki-na-zaschite-blokadnogo-goroda>
- National Library of Russia (ty). *The years of WWII. Siege of Leningrad (1941-1945)*. Erişim tarihi: 20.8.2020 <http://nlr.ru/eng/RA2091/history8-1941-1945>
- Panova, V. (2018). *Yol arkadaşları*, (Levent Özübek, Çev.). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- RIA (2006). *The road of life-On the anniversary of the siege of Leningrad*. Erişim tarihi: 6.3.2020 <http://www.rian.ru/spravka/20060908/53650404.html>
- Wikipedia (ty). *Demographics of Saint Petersburg*. Erişim tarihi: 21.10.2020 https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Saint_Petersburg#cite_note-8

ERKEN DÖNEM SOVYET SOSYALİZMİ'NİN PSİKİYATRİYE ÖZGÜN KATKISI: NÖROPSİKİYATRİ DISPANSERLERİ

Cem Taylan Erden

Uzm. Dr., Psikiyatrist, Antalya. E-posta: cemtaylanerden@gmail.com

ÖZET

Sovyet psikiyatrisi günümüzde çoğunlukla psikiyatrinin politik amaçlarla kötüye kullanılması ile anılmaktadır. Bu iddia kerameti kendinden menkul bir gerçeklik halini almış ve Sovyet sosyalizminin psikiyatri bilim alanına yaptığı katkının ve öncü uygulamaların üzerinin örtülmesine yol açmıştır.

Sosyalizmin tartışmasız olarak başarılı olduğu alanlarda Sovyet bilim insanlarını özgün olmamak ve kendilerinden önceki bilim insanlarının fikirlerini kopyalamak ile suçlamak ise Sovyet deneyimini hafife almanın örneği olarak görülebilir. Bu durumun psikiyatri alanına yansımalarından biri sosyalizm ile birlikte yaygın biçimde hayat geçirilen ve toplumun tamamını kapsamayı hedefleyen nöropsikiyatri dispanserleri ile ilgili tartışmadır.

Sovyetler Birliği'nin hemen ilk yıllarında hayata geçirilen nöropsikiyatrik dispanser modeli psikiyatrinin uygulanma biçimine yapılan ciddi bir katkıdır. Bu model ile psikiyatri hapishane benzeri kapalı depo hastanelerden çıkarak yaşam alanlarına, işyerlerine ve okullara girmiş; sadece akıl sağlığı ileri derecede bozulana bakım hizmeti vermenin ötesine geçerek akıl hastalıklarının ortaya çıkmasını önlemeye çalışan koruyucu bir çaba içine girmiştir.

1919 yılında ilk kez Moskova'da kurulmaya başlanan nöropsikiyatri dispanserleri zaman içerisinde ülkenin diğer şehirlerine de yayılmış, uyguladıkları tedavi ve bakım hizmetleri çeşitlilik kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Sovyetler Birliği, sosyalizm, psikiyatri, dispanser*

GİRİŞ

Bilim ve Aydınlanma Akademisi'nin geçtiğimiz yıl düzenlediği Moskova Arşiv ve Kütüphane Gezisi, geziye katılan birçok bilim insanı için çalışma alanlarında sosyalizm döneminde atılan adımları tanımak ve sosyalizmin insanlık tarihine yaptığı katkıların izini sürmek açısından heyecan verici idi.

Bu gezi kapsamında ziyaret ettiğimiz kurumlardan biri olan *Alekseyev Psikiyatri Hastanesi* Moskova'nın en eski psikiyatri hastanelerinden birisidir ve halen aktif olarak

UNIQUE CONTRIBUTION OF EARLY SOVIET SOCIALISM TO PSYCHIATRY: THE NEUROPSYCHIATRY DISPENSARIES

ABSTRACT

Soviet psychiatry is now often referred to as the abuse of psychiatry for political purposes. This claim has become a self-evident reality and has led to the concealment of Soviet socialism's contribution to the field of psychiatry and its pioneering practices.

To accuse Soviet scientists of being unoriginal and copying the ideas of scientists before them can be seen as an example of underestimating the Soviet experience in areas where socialism has undeniably been successful. One of the reflections of this situation on the field of psychiatry is the debate about neuropsychiatry dispensaries, which have been widely implemented with socialism and aim to include the whole society.

The neuropsychiatric dispensary model, which was implemented in the early years of the Soviet Union, is a serious contribution to the practice of psychiatry. With this model, psychiatry came out of prison-like closed warehouse hospitals and entered living spaces, workplaces and schools; it went beyond just providing care to those with severe mental health deterioration and went into a protective effort trying to prevent the occurrence of mental illness.

Neuropsychiatry Dispensaries, which were first established in Moscow in 1919, have spread to other cities of the country in time, and the treatment and care services they provide have diversified.

Keywords: *Soviet Union, socialism, psychiatry, dispensary*

çalışmaktadır. Bu hastanenin tarihi aşağıda bahsedileceği üzere Rusya'da sosyalizmden önce psikiyatri hizmetlerinin nasıl organize edildiğini anlamak açısından önemlidir.

Hastaneye yaptığımız ziyaret sırasında temas ettiğimiz başhekim Dr. G.P. Kostyuk Sovyet psikiyatrisine dair araştırmacı tutumumuzdan memnuniyet duydu ve bize editörlüğünü yaptığı, İngilizceye çevrilerek yayınlanmış tarihi belgelerin yer aldığı bir Sovyet psikiyatri tarihi derlemesini hediye etti. Bu kitap sosyalizmin psikiyatri

Görsel 1. Alekseyev Psikiyatri Hastanesi, Moskova, Eylül 2019

alanındaki atılımına tanıklık etmemizi oldukça kolaylaştırdı.

Hastanenin koridorlarında dolaşırken ve yapılan uygulamaları dinlerken, uzun yıllardır iyi organize olmuş, kendi müzesi ve düzenli çıkardığı bir psikiyatrik dergisi olan kurumun diriliğine şahit olduk.

Ama bizi asıl heyecanlandıran bize hediye edilen tarih derlemesinde karşılaştığımız nöropsikiyatri dispanserleri oldu. Çünkü bu sosyalizmin devrimi psikiyatri alanına taşıdığının kanıtı idi. Devrimin temel mottolarından birisi olan herkes için ücretsiz, koruyucu/önleyici nitelikte ve merkezi olarak planlanmış bir sağlık organizasyonunun psikiyatri alanında kurulduğunu öğrenmek gurur verici idi. Hele de 70'li yıllarda Sovyet psikiyatrisinin dünya ölçeğinde yaşadığı prestij kaybı düşünüldüğünde, Sovyet psikiyatrisinin somut başarıları ile karşılaşmak bizim için daha da önemli idi.

Sovyet Psikiyatrisi alanımızda toplumsal açıdan niteliksel dönüşüm noktaları olarak görebileceğimiz gelişmelerin hiçbirisinde referans olarak gösterilmezken, psikiyatrinin politik bir baskı aracı olarak kötüye kullanılmasının evrensel bir örneği olarak en başa yazılmıştır. Bu, çok kez tekrar edilmiş bir söylem olarak artık gerçekliğinin sorgulanmasına dahi gerek duyulmayan bir üst gerçeklik olarak sosyalizmin tarihine kazanmıştır (Erden, Binbay, 2018).

Psikiyatri gibi insan aklının özgürlüğü için çabalayan bir bilim alanında bu söylem, alanın tamamen burjuva ideolojisine teslim olmasının işlevli bir aracı haline gelmiştir. İşçi sınıfı perspektifi ile birlikte sosyalizmin alana katkı ve başarılarının üzeri bu söylem ile örtülmüştür. 1980'li yıllarda neoliberalizmin saldırısı ve sosyalizmin çözülüşü ile birlikte psikiyatri bilim alanı ilaç ve teknoloji tekelinin belirleyiciliğine mahkum edilmiştir. Bu söylem psikiyatride toplumcu, koruyucu, önleyici bakış açısının yerine bireyci ve tedavi edici yaklaşımın yerleşmesine önayak olmuştur. Psikiyatrinin felsefi ve terapötik yönü gerilemiş ve nörobilim çatısı altında biyolojik psikiyatri yeniden atağa kalkmıştır. Bu durum tarihsel kültürel

koşulların insan ruh sağlığı üzerindeki etkisinin küçümsemediği ve biyolojik belirleyicilerin bu koşullarla diyaletik ilişkisinin görmezden gelindiği tek yönlü idealist bir bilimsel tutumun yaygınlaşmasını kolaylaştırmıştır. Moskova'da sosyalizmin geçmişine yaptığımız yolculuk bu dosyayı yeniden açabilmemizi ve sosyalizmin kazanımlarını gözler önüne serebileceğimiz verilere ulaşabilmemizi sağladı.

Bu yazıda, Alekseyev Hastanesi başhekimi Dr. Kostyuk'un editörlüğünde yayınlanan ve *Moskova Nöropsikiyatri Dispanserleri*'nin açılışlarının 20. ve 30. yılı dolayısıyla yapılan toplantılarda sunulan bildirileri, raporları ve yapılan konuşmaları içeren kitaptan yararlanılmıştır. Kitapta anlatılan ve oldukça özgün bir model olan Moskova Nöropsikiyatri Dispanserleri organizasyonu, ana hatları ile anlatılacak, dispanserlerin faaliyetleri ve psikiyatri alanına katkıları tartışılacaktır.

DEVİRİMDEN ÖNCE MOSKOVA'DA PSİKİYATRİ

Alekseyev Hastanesi, Rus Psikiyatri tarihinin yaşayan kitabı gibidir. Hastane'ye yaptığımız ziyaret sırasında gördüğümüz hastane müzesi de bunun en canlı örneği idi. 1890 yılında kurulan hastane Moskova'nın ikinci akıl hastalıkları hastanesi olarak şehrin gittikçe büyüyen nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere yapılmıştır. Şimdi şehrin ortalarında kalsa da, o zamanların Moskova valisi Alekseyev ve eşinin himayesinde yürütülen bağış kampanyasından elde edilen gelirle şehrin dışına kurulan hastane de kısa sürede dolmuş ve ek tedavi merkezlerinin inşa edilmesi için çalışmalara başlanmıştır.

Zamanın psikiyatristlerinden P. Yakobiy bu durumun yetersizliğini şöyle açıklamaktadır:

Toplumun uygun bir psikiyatrik bakım hizmeti alması için psikiyatri hastaneleri inşa etmek yeterli değildir. Hastanelerin gerçekten kullanışlı ve yararlı olacağı bütünlüklü bir psikiyatrik bakım sistemi kurmak zorundayız (Kostyuk, 2019).

Rusya'nın Avrupa ülkelerine göre oldukça fakir olduğunu ve donanımlı hastaneler inşa etmekte zorlandığını da belirten Yakobiy, bu konuda batıdan öğrenilecek çok şeyleri olduğunu ve Rusya'nın koşullarına uygun bir sistemi uyarlamaları gerektiği düşüncesindeydi.

Aynı yıllarda çubuğu tedaviden çok koruma ve önleme çalışmalarına bükten meslek profesyonelleri de vardır. N. Bazhenov 1911'de şöyle yazıyordu:

Aklın hastalarının tedavi ve bakımı, onları bir psikiyatri hastanesine yatırmaya indirgenmemeli. Tedavi ve bakım, sosyal açıdan hastalığın önlenmesine odaklanmalı. Bu yüzden hükümet akıl hastalıklarının tedavisinde erken dönemde ve kapsamlı bir bakım sağlamalıdır (Kostyuk, 2019).

Ama dönem, hükümetlerin toplum sağlığı için geniş kaynaklar ayırabilecekleri bir dönem değildir. Yirminci yüzyılın ilk yılları tüm dünyada olduğu gibi ekonomik krizin kendisini hissettirdiği ve dünyanın yeni bir paylaşım savaşına doğru döndüğü yıllardır. 1905 yılında Rusya’da devrimci bir kalkışma yaşanmış ve bu kalkışma iktidar tarafından ciddi bir zorbalıkla bastırılmıştır. Bundan sonrası için zorbalık bir yönetme biçimi olarak devrime kadar azalmadan devam etmiştir. 1905 yılından itibaren artan yaşam pahalılığı ve kentleşme ile birlikte Aleksey Hastanesi’ne yapılan başvuru sayıları da yıllar içerisinde katlanmaya başlamıştır. 1905 yılında 394 kişi hastaneye yatmak için başvurmuşken bu sayı 1906 yılında 536, 1907 yılında 635, 1908 yılında 757 ve 1909 yılında 889 olmuştur (Kostyuk, 2019). O yıllarda hastane yatışlarının oldukça uzun süreli olduğunu ve psikiyatrik bakım almanın neredeyse tek yolunun bu uzun yatışlar olduğunu hatırlatmak isteriz.

1910 yılında yeni bir psikiyatri hastanesi daha inşa edilen Moskova’da 1920’li yıllara kadar temel sorun, dünya savaşı ve sonrasında patlayan devrim ve iç savaş yılları boyunca, hastanede yatan hastaların ve çalışanların hayatta kalabilmelerini sağlayacak bütçeye ulaşabilmektir. Bu sorun 22 Mayıs 1919’da akıl hastalıkları ile ilgili bütün kurumların doğrudan devlet bütçesi ile finanse edileceklerini ilan eden Halk Komiserleri Konseyi kararı ile çözülmüş ve bu alanda yeni bir atılımın altyapısı hazırlanmıştır (Kostyuk, 2019).

SOVYET ŞOSYALİZMİNİN PSİKİYATRİYE SOMUT KATKISI: NÖROPSİKİYATRİ DISPANSERLERİ

Sovyetler Birliği’nde yaşanan sosyalizm deneyimi ve çıktıları tartışılırken, uygulamaların aslında sosyalizmin özgün icatları olmadığı, eşzamanlı olarak kapitalist dünyada da benzer gelişmelerin olduğunu söylemek burjuva bilim dünyasında Sovyet deneyimini küçümsemenin en hafif örneklerindendir. Buna göre sosyalizmin hangi alanda nasıl yaşanacağına dair Marx ve Engels’in eserleri çok fazla veri sunmadığından, sosyalizmin insanları çağdaşları veya öncüllerinin fikirlerini alıp sosyalizm koşullarına uygulamaktan öte bir katkıda bulunmamışlardır (Zajicek, 2014).

Oysa sosyalizm gökten zembille yere inmemiş, aksine aynı topraklarda yaşayan insanların iradi zorlamaları ile hayat bulmuştur. O topraklarda yetişen buğdayın sosyalizm koşullarında yeniden yetiştirilmesi sosyalizmin sıradanlığına kanıt olarak sunulamaz. Sosyalizm açısından mesele o buğdayın herkesin emeği ile üretilip yine herkesin paylaşacağı şekilde tüketilmesidir. Dolayısıyla Sovyet bilim insanlarının yaşadıkları ve etkileştikleri burjuva bilim insanları ile aralarında bilimsel bir “dolaşım” olması olağandır ve iki dünya savaşı arasında bu etkileşim oldukça sıktır (Dufaud ve Rzesnitsek, 2016). Ama bu bilimsel bilginin farklı coğrafyalarda nasıl gerçekleştiği sosyalizmin ayırt edici yönüdür. Bu durumun

bir örneği *Amerika Mental Hijyen Hareketi* kurucusu Meyers ve Sovyetlerde Nöropsikiyatrik Dispanserlerin öncülerinden Rosenstein arasındaki etkileşimdir (Sirotkina, 2002).

Kuşkusuz tıbbın hastalıklara karşı kullandığı silahlar bütün sistemlerde aynıdır ve sermayenin ege-men olduğu ülkelerde de sınırlı da olsa kamusal sağlık hizmetleri örgütlenmiştir, fakat Sovyet sağlık sistemini “sosyalist” yapan, hastalıklara karşı eldeki silahın “nasıl” kullanıldığıdır. (Akalın, 2010)

Dispanser kavramı da ayakta sağlık bakım hizmetlerinin “dağıtıldığı” ofis anlamında kullanılmamıştır, dilimizdeki karşılığı sağlık ocağıdır. Dünyanın farklı bölgelerinde, 17. yüzyıldan itibaren, özel muayenehanelere gidemeyen yoksullar için hayır kurumları tarafından dispanserler kurulmuştur. Sovyetler Birliği’nde ise dispanserler koruyucu ve tedavi edici bakım hizmetlerinin bütüncül olarak ve devletin bir sorumluluğunda, bölgedeki bütün yurttaşlar için ücretsiz olarak sunulduğu kurumlar olarak yeniden yapılandırılmıştır (Akalın, 2010).

Bununla birlikte yine aynı çevrelerde bazı tartışmaların uca götürülmesi hızlıca Sovyetlere özgü bir sapkınlık olarak etiketlenebilir. Buna en iyi örnek şizofreninin “hafif” formu üzerinden dönen tartışmadır (Calloway, 1993). Belki şizofreni hastalığının tanımlandığı tarihten itibaren ve halen hastalığın sınır halleri ile ilgili dünyanın bütün coğrafyalarında yürütülen tartışma Sovyetler Birliği’ne gelindiğinde sapkınlık olarak görülür. Bu duruma devrimci eylemin sabık toplumsal koşullar ile süreklilik kopuş diyalektiği içinde ilişkilenebilir ve Rusya söz konusu olduğunda ölçeğin büyüklüğü de katkıda bulunuyor olabilir.

Psikiyatri bilim alanına Sovyetler Birliği’nin yaptığı katkıları maddeler halinde sıralayacak olursak en başa yazılması gereken sosyalizmin psikiyatrik uygulamayı hapishane benzeri kapalı depo hastanelerinden çıkarıp, şehrin ve yaşamın içine, semtlere, mahallelere ve hatta evlere, fabrikalara taşımasıdır. Psikiyatri böylelikle kurumsal olarak dünyada ilk kez “deli doktorluğu” olmaktan çıkıp, doğrudan üretim süreci içerisinde yer alan sıradan insanın gündelik yaşam sorunları ile ilgilenip, üretkenliğine katkıda bulunmaya çalışmıştır (Kostyuk, 2019).

Üstelik sosyalizm psikiyatrinin bu katkısı o toplumda yaşayan insanların tümüne, ücretsiz ve sürekli olarak ulaşılabilir biçimde yapılabilmesine olanak sağlamıştır.

Psikiyatri Sovyet Rusya’da ilk kez koruyucu, önleyici bir perspektifle uygulanmış, hastalıkların ortaya çıkmasından önceki süreçler tartışma konusu yapılmıştır.

Sosyalizm ile psikiyatri uygulamaları bireyseli aşıp toplumsal bir boyut kazanmıştır.

Sosyalizm ile psikiyatri insanın yaşadığı, çalıştığı ve hastalandığı ortama girmiş, yaşam alanına düzeltici müdahalelerde bulunma şansına sahip olmuştur. Takip edilen hastaların barınma, beslenme ve çalışma koşulları iyileştirilmeye çalışılmıştır.

Sosyalizm ile psikiyatride kolektif ekip çalışması hayata geçirilmiş, psikiyatrik uygulamalar sadece hekimin tedavi etkinliğinin ötesine taşınmıştır.

Sosyalizm ile belki de ilk kez psikiyatrik uygulamalar sayılabilir ve tartışılabilir hale gelmiş, kayıt sistemi sayesinde toplumun ihtiyaçları doğrultusunda yeniden ve yeniden düzenlenebilmiştir.

Sosyalizm ile psikiyatride ilk kez uygulanan tedavi yöntemleri de hayata geçirilmiştir. Şimdiki adı grup psikoterapileri olan “Kolektif Terapiler” bunlardan birisidir.

Sosyalizm ile yataklı psikiyatri servislerinde uygulanan tedavi yöntemleri ayaktan bakım birimlerinde uygulanmaya başlanmış ve psikiyatride “denstitüsyonalizasyon”¹ (kurumsuzlaşma) un önü açılmıştır.

Sosyalizm ile birlikte ilk kez psikiyatri kurumsal olarak ayaktan çocuk psikiyatrik bakım hizmetlerini örgütlemiş, bu amaç doğrultusunda çocuk hekimleri eğitilmiş ve bu alanda özelleşmiş alt birimler kurulmuştur.

Sosyalizm ile ilk kez psikiyatrik hastaların hastaneye taşınması için özelleşmiş bir hizmet verilmeye başlanmış, bu alanda eğitilmiş personel yine bu iş için dizayn edilmiş araçlarla hasta sevk ile ilgilenmiştir.

Sosyalizm ile ilk kez hastaneden taburcu edilen kişi yeniden hastalanmak üzere toplumsal koşulların insafına terk edilmemiş, bu kişi düzenli olarak takip edilerek; barınma, beslenme ve çalışma koşulları gözetilerek kişinin yeniden hasta olmaması için çaba harcanmıştır.

Sosyalizm ile alkol ve madde bağımlılığı da toplumsal bir sorun olarak kabul edilmiş, özel olarak bu konuyla ilgilenen tedavi merkezleri ağı kurulmuştur.

Sosyalizm ile psikiyatri emekçileri muhteşem bir deneyim biriktirmişler ve “Bu konuda Batı’dan öğreneceğimiz bir şey yok” diyebilecek özgüvene ulaşmışlardır.

Sosyalizm ile psikiyatrik hastaların bakımı ve tedavisi hayırseverlik konusu olmaktan çıkmış, bu hastaların üretkenliklerine odaklanılarak emek sürecine yeniden katılmalarının yolları aranmıştır.

SAYISAL VERİLERLE NÖROPSİKİYATRİ DISPANSERLERİ

1919 yılında Moskova Konseyi Sağlık Bölümü Psikiyatri Seksiyonu tarafından hazırlanan rapor, bölge psikiyatri merkezlerinin kuruluşuna zemin hazırlamıştır. Bu rapora göre toplumsal psikiyatri organizasyonu üç ilke çerçevesinde örgütlenmelidir: 1) Psikiyatrik bakım ulaşılabilir olmalıdır, 2) Psikiyatrik bakım psikiyatrik hastaların haklarını ve çıkarlarını koruyacak biçimde onların yatarak ve ayaktan bakım alabilecekleri şekilde ihtiyaçlarını gözetken çok yönlülüğe sahip olmalıdır, 3) Moskova halkının psikiyatrik hastalıklar görülme sıklığı verileri kaydedilmelidir (Kostyuk, 2019).

Bu ilkeler çerçevesinde Moskova 8 bölgeye ayrılmış ve bu bölgeler 8 psikiyatri hekiminin sorumluluğuna verilmiştir. Bu hekimlerin bir kısmı eskiden kendi özel muayenahaneleri olan mekanlarda bu merkezleri kurmuşlardır. Dispanser psikiyatrları birincil psikiyatrik bakım vermek, ihtiyacı olan hastaları psikiyatrik hastanelere yönlendirmek, evde bakım hizmetleri vermek, toplumsal tedaviler yürütmek ve psikiyatrik hastaların haklarını korumakla yükümlüdürler. Başlarda çok az olan bütçe ve yardımcı personel sayısı zamanla katlanarak artacaktır. Bu merkezlerin en önemli görevlerinden birisi de düzenli olarak kayıt tutmaktır (Kostyuk, 2019).

1919’da 8 psikiyatri hekimisi ile işlemeye başlayan sistem, 1929 yılında 15 hekim ve 30 hemşire, 1939 yılında ise 110 hekim ve 150 hemşire ile çalışmalarını sürdürmüştür. 1930’lu yıllarda yaklaşık 250 bin ruble olan bütçe ise aynı on yılın sonlarına doğru bir milyon rubleyi aşmaktadır (Kostyuk, 2019).

Bu merkezlerde uygulanan tıbbi bakımın gittikçe toplumun daha büyük kesimlerine ulaştığını gösteren çalışmalar yürütülmüştür. Buna göre 1926 ve 1936 yılları arasındaki hasta serileri karşılaştırıldığında merkezlere ilk kez başvuran hasta sayısı üç katına çıkmış, aynı on yıl içerisinde hastaneye yatırılması gereken kişi sayısı 1,5 kat azalmış, merkezlere ilk kez başvuran hastalar arasında hastaneye yatırılması gereken kişi oranı ise %31,3’ten %7,1’e gerilemiştir. Bu oransal azalış dispanserlere daha hafif şikayetlerle başvuru sayısının artışı ile ilişkilidir ve psikiyatrik tedavinin toplumsal olarak kabul gördüğünün göstergelerindendir.

Yine psikiyatri hastanelerine başvuran hastaların yaklaşık 5/6’sının Nöropsikiyatrik Dispanserlerden sevk edildiği kaydedilmiştir (Kostyuk, 2019). Bu rakamlar ayaktan psikiyatrik bakım hizmetlerinin Moskova’da psikiyatrik bakım ve tedavi hizmetlerinin büyük bölümünü sırtlanacak kadar yaygınlaştığını, bu merkezlerin toplumsal kabul gördüğünün ve daha hafif psikiyatrik sorunları olan insanların bu merkezlere gittikçe daha çok başvurduğunun kanıtı olarak görülebilir.

Bu merkezlerde tutulan kayıtlar bir yandan psikiyatrik bakım hizmetlerinin hangi yönde gelişmesi gerektiğine ışık tutarken diğer yandan Sovyet psikiyatrisine dair

1 Denstitüsyonalizasyon (kurumsuzlaşma) batılı ülkelerde İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan, psikiyatrinin akıl hastalıklarını toplumun dışında depo hastanelerinde tedavi etmeye çalışmasını eleştiren ve bu türden hastanelerin tasfiye edilerek, bu hastalıkların toplum içinde tedavi edilmesini sağlamaya çalışan yaklaşımlara verilen addır.

asılsız iddiaları da çürütmektedir. Bu iddialardan biri Sovyet psikiyatrisinin şizofreni hastalığı ile aşırı bir uğraş içerisinde olduğu ve Sovyet psikiyatrisinin bir tür “şizofrenoloji” ye doğru evrildiği yönündedir (Zajicek, 2014) . Oysa ki 1938 yılına ait veriler, bu merkezlerle başvuran hastaların sadece %15’inin şizofreni olduğu yönündedir (Kostyuk, 2019).

Yine 1938 yılına ait verilere göre Moskova’da bulunan nöropsikiyatrik dispanserlere 365.000 kişi başvurmuş, 78.000 ev ziyareti/araması yapılmış, 5000 hasta hastanelere sevk edilmiş, 7500 hastaya psikoterapi uygulanmış, 950 hasta iş-uğraş terapileri ile tedavi edilmiş, 510 hasta işe yerleştirilmiştir (Kostyuk, 2019).

1929 yılına kadar nöropsikiyatrik dispanserlerde ağırlık olarak ilaç tedavileri uygulanırken, bu tarihten sonra fizyoterapi, biyoterapi, motor psikoterapi, kültürel terapi, iş/uğraş terapileri gibi yenilikçi tedavi yöntemlerinin uygulandığı özelleşmiş merkezlerin çalışmaları hız kazanmıştır. Elektroterapi ve hidroterapi yöntemlerinin ayaktan bakım ünitelerinde uygulanmasının dünyada ilk örnekleri Moskova nöropsikiyatri dispanserlerinde gerçekleştirilmiştir (Kostyuk, 2019).

SONUÇ

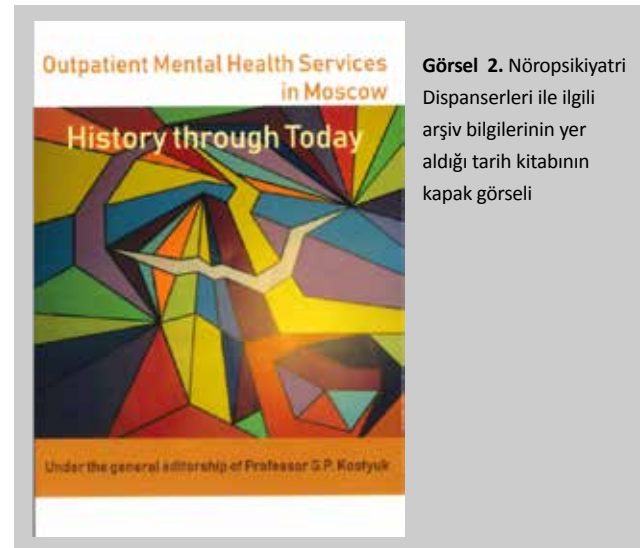
Nöropsikiyatri Dispanserleri toplumsal iyilik halini artırmak amacıyla kurgulanan; herkes için ulaşılabilir, ücretsiz ayaktan ruhsal bakım hizmeti sunmaya çalışan merkezlerdir. Dünyada ilk kez yaygın olarak devrimin kalbi Moskova’da uygulanmaya başlanan bu model psikiyatrinin rüyalarından biridir ve bunu ancak sosyalist bir devrim gerçekleştirebilmiştir. Çünkü sosyalizmde sağlık hizmetlerinin örgütlenmesinin temel motivasyonu ekonomik çıkarlar değildir. Farklı coğrafyalardan toplumcu bilim insanlarının, toplumun ruh sağlığını iyileştirmek için kurguladığı ve kendi çalışma alanlarında sınırlı olarak hayata geçirebildiği bu modeli yaygın olarak toplumun tamamı için uygulanabilir hale getirmek ancak sosyalizm ile mümkündür, yaşadığımız son yüzyıl bunu ispat etmiştir.

Psikiyatrik bakım hizmetlerinin koruyucu ve önleyici yöntemler çerçevesinde kullanılması, psikiyatrinin yatakli depo hastaneleri modelinden çıkıp toplum içinde yaygınlaşması ve psikiyatrik hastalıkların toplumsal yaşantıdan izole edilmemesi için tüm dünyada İkinci Dünya Savaşı sonrasında atılan adımların öncülleri Sovyet psikiyatrisinde aranmalıdır. Sosyalizmin psikiyatri alanındaki uygulamaları dünya çapındaki denstitüsyonizasyon (kurumsuzlaşma) akımlarının öncüsüdür. Üstelik denstitüsyonizasyon Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi yaygın bir ayaktan psikiyatrik bakım sistemi ile birlikte yürütülmediğinden özellikle ABD’de hapisane nüfusu içindeki psikiyatri hastalarının oranını ciddi biçimde arttırmıştır (Lamb, 2004).

Sovyet psikiyatrisi devrimin olanca gücü ile toplumla arasındaki bütün bariyerleri yıkmış, emeğin üretkenliğini arttırmak için çaba sarf etmiş ve bütün bu deneyimleri kendinden önceki bilimsel üretimi geliştirerek ve dönüştürerek başarmıştır. Bu başarı aynı zamanda Sovyet sağlık emekçilerinin devrimci iradesi ve azminin eseridir.

1939 yılında Nöropsikiyatri Dispanserlerinin 20. yılı nedeniyle düzenlenen toplantıda Leningrad’dan gelen temsilciler Moskova’lı meslektaşlarına o dönemin yine özgün bir Sovyet olgusu olan “sosyalist yarışma” teklif ederler ve teklif oybirliği ile kabul edilir (Kostyuk, 2019). Emek üretkenliğini kolektif biçimde artırmanın bir aracı olarak kurgulanan sosyalist yaratıcı yarışmalar Sovyetler Birliği’nde 1930’lu yıllar ile birlikte aynı işkolunda çalışan fabrikalar, atölyeler vs. arasında düzenlenmiştir. Stahanov ve İzotov gibi işçilerin kırdığı üretim rekorlarının öncülüğünde hayat bulan bu yarışmaların amacı emeğin niteliksel artışıdır (Gersberg, 1978). Leningrad ve Moskova dispanserleri arasında imzalanan bu sosyalist sözleşme, dönemin sağlık emekçilerinin kendilerini işçi sınıfının bir parçası olarak gördüklerinin ve ülkedeki yaygın coşkulu ruh hali ile işlerine sarıldıklarının da bir göstergesidir. Bu ruh halini nöropsikiyatrik dispanserlerin emektarlarından Dr. Kerbikov şöyle ifade eder:

Stalin döneminde bu iyimserlik böylesine yaygınken, (bu merkezlerde) çalışanların kendi alanları ile ilgili olarak samimi bir iyimserliğe sahip olduğunu eklemeye gerek var mı? Onların coşkunlukları şimdiye kadar ulaştıkları başarı ile güdülenmektedir (Kostyuk, 2019).

Görsel 2. Nöropsikiyatri Dispanserleri ile ilgili arşiv bilgilerinin yer aldığı tarih kitabının kapak görseli

KAYNAKLAR

- Akalın, M.A. (2010). *Toplumcu Tıp*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Calloway, P. (1993). *Russian/Soviet and western psychiatry*. USA: John Wiley&Sons.

- Dufaud, G., Rzesnitzek, L. (2016). Soviet Psychiatry through the Prism of Circulation: The Case of Outpatient Psychiatry in the Interwar Period. *Explorations in Russian and Eurasian History* 17, 4, 781–803.
- Erden, C.T., Binbay, T. (2018). Sovyetler Birliği'nde Psikiyatri Kötüye mi Kullanıldı? *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 1, 5-9.
- Gersberg, S. (1978). *Sosyalist toplumda yaratıcı yarışma*. (B. Arıbaş, Çev). İstanbul: Konuk Yayınları.
- Kostyuk, G.P. (Ed.) (2019). *Outpatient mental health services in Moscow*. Moskova: KDU.
- Lamb, H.R., Weinberger, L.E. (2004). Mentally ill persons in the criminal justice system: some perspectives. *Psychiatric Quarterly*, 75, 2.
- Sirotkina, I. (2002). *Diagnosing Literary Genius: A Cultural History of Psychiatry in Russia, 1880–1930*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Zajıcek, B. (2014). *Soviet Madness : Nervousness, Mild Schizophrenia, and the Professional Jurisdiction of Psychiatry in the USSR, 1918–1936*. *Ab Imperio*, 4/2014

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE AŞILAMA-BAĞIŞIKLAMA ÇALIŞMALARININ ÖRGÜTLENMESİ

Akif Akalın

Dr., İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, emekli öğretim görevlisi.
E-posta: akifakalin@gmail.com

ÖZET

Sovyetler Birliği Ekim Devrimi'nden sonra önleyici tıbbı ve birincil sağlık bakımını önceleyen yeni bir sağlık bakımı politikası benimsedi. Bu, halk sağlığı alanında, kapitalizm altında alınması olanaksız olan bir dizi tedbirin alınmasını olanaklı kıldı. Sovyetler Birliği çiçek virüsünü kalıcı olarak eradike etmek için etkin tedbirler aldı. Nihayet çiçek hastalığı, Sovyetler Birliği tarafından başlatılan, o zamana kadar görülmemiş olan ve dünyanın en büyük halk sağlığı başarılarından biri olarak kalan bir bağışıklama kampanyası sayesinde 1980 yılında eradike edildi.

Anahtar kelimeler: *Bağışıklama, sosyalist sağlık hizmeti, önleyici tıp, Sovyetler Birliği*

THE ORGANIZATION OF VACCINATION-IMMUNIZATION EFFORTS IN SOVIET UNION

ABSTRACT

After the October Revolution, the Soviet Union adopted a new healthcare policy prioritized preventive medicine and primary health care. This has rendered possible the introduction of a number of measures in the domain of public health which were impossible under capitalism. The Soviet Union has taken effective measures to eradicate smallpox virus on permanent basis. Finally, smallpox was eradicated in 1980 thanks to an unprecedented immunization campaign that launched by the Soviet Union, and remains one of the world's greatest public health achievements.

Key words: *Immunization, socialist health service, preventive medicine, Soviet Union*

Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) bağışıklamayı “bireyin, genellikle bir aşı uygulanarak, bir bulaşıcı hastalığa karşı bağışıklandığı veya dirençli hale getirildiği süreç” olarak tanımlıyor (WHO, 2020). Süreç kabaca şöyle gelişiyor:

Bağışıklık aslında vücudumuzun kendisini korumak için geliştirdiği ‘doğal’ bir süreç. Bulaşıcı bir hastalığa yakalandığımızda, vücudumuzun hastalıkla savaşmak için ürettiği antikorlar, hastalığı yendikten sonra da bedenimizde kalmaya ve bizi bu hastalığa karşı korumaya devam ediyor ve buna bağışıklık diyoruz.

Ancak hastalıklara karşı bağışıklık kazanmak için mutlaka hastalanarak ‘doğal’ yoldan bağışıklık kazanmamız gerekmiyor. Bağışıklığı, aşılarla vücudumuzun hastalıklara karşı antikor üretmesini sağlayarak, ‘yapay’ yoldan geliştirmek de mümkün. Aşıyla hastalığı tanıyan vücudumuz, ileride bu hastalıkla bir daha karşılaşırsa hemen yanıt vererek hastalanmamızı önüyor.

TIP, HEKİMLİK VE HASTALIKLARIN ÖNLENMESİ

Antik Yunanistan’ın tıp geleneğini temsil eden Aesculape tapınaklarından birinin duvarında, “Aesculape kendisine başvuranların yaralarını, hummalarını, sancılarını ve diğer acılarını çok güzel efsanelerle etkile-

yip, rahatlatıcı şuruplar içirerek ve yaralarını deşerek, dıştan ilaçlar sürerek iyileştirir” yazılıdır (Eren, 1996: 100).

Buradan tıbbın ve hekimliğin tarihsel olarak ‘hastaları iyileştirmek’ üzerine örgütlendiğini görebiliriz. Bunun nedeni, insanlığın çağlar boyunca hastalıkların ‘nedenleri’ konusunda yeterli bilgiye sahip olmayışıdır. Hastalarının ağrıların gerçek nedenini bilmeyen hekimler, ağrıyı önlemekten çok iyileştirmenin yollarını aramışlardır.

19. yüzyıla gelindiğinde bilimde ve teknolojiye kat edilen ilerlemeler sayesinde tıbbın birçok hastalığın ‘nedenlerini’ ortaya koymaya başladığını görüyoruz. Böylece nedeni belli olan hastalıkların ‘önlenmesi’ de mümkün hale geliyordu, fakat bunun için binlerce yıldır kendisine başvuran hastaları ‘iyileştirmek’ üzere örgütlenen tıbbın ve hekimliğin değişmesi gerekiyordu.

DEĞİŞİM İHTİYACI

Bu konuyu yine aşılama – bağışıklama üzerinden açıklayalım. Çiçek hastalığı en az üç bin yıldır (WHO, 2011: 5) hekimlerin iyileştirmekte başarılı olamadıkları bir hastalık iken, Edward Jenner’in 1796 yılında çiçek aşısını bulmasıyla ‘önlenebilir’ bir hastalık haline geldi. Geldi gelmesine, fakat bu nasıl olacaktı?

19. yüzyılda sağlığın örgütlenmesini hayal edin. Hekimler ya muayenehanelerinde ya da hastanelerde, kendilerine başvuran 'hastaları' iyileştirmeye çalışıyor. Yani örneğimizde bireyler çiçek hastalığına yakalanıyorlar ve hekime başvuruyorlar. Maalesef artık yapacak bir şey yok. Oysa şimdi Jenner çiçek hastalığının aşısını buldu. Fakat aşı 'hastada' işe yaramıyor ki, hastalanmadan 'önce' yapılması lazımdı...

O halde ya insanlar hasta olmadıkları halde aşı yaptırmak için hekimlere başvuracaktı ya da insanları hastalıklardan koruyabilmek için sağlık hizmetini 'yeniden örgütlemek', insanların hasta olmadan da, hasta olmadıkları halde de başvuracakları yeni kurumlar yaratmak gerekecekti.

Bu sorun yine tarihte ilk kez çiçek aşısının bulunduğu İngiltere'de çözülmeye çalışıldı. 1800 yılının Ocak ayında Dr. Pearson, İngiltere'deki ilk aşı istasyonunu hizmete açtı (Didgeon, 1963: 1367). Ancak kısa sürede bu 'yeni sağlık hizmetinin', tıbbın ve hekimliğin geleneksel örgütlenme tarzıyla sunulamayacağı ortaya çıktı. Aşılama çalışmaları için farklı bir örgütlenme ve yeni yasal düzenlemeler gerekiyordu. Bu çerçevede 1840 yılında tarihteki ilk Aşı Yasası yayınlandı.

TIBBIN VE HEKİMLİĞİN ÖNLEYİCİLİK TEMELİNDE YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ

Kapitalist toplumlarda sermaye, bütün sosyal yaşamı ve dolayısıyla tıbbi ve sağlık hizmetini kendi gereksinimleri doğrultusunda, özel mülkiyet temelinde ve 'iyileştiriciliğe' ağırlık vererek örgütlemişti (Akalin, 2015: 17 – 21). Toplumun gereksinimleri ise sağlık hizmetinin kamusal örgütlenmesini ve herkese eşit ve ücretsiz sunulmasını gerektiriyordu, ancak kapitalist toplumlarda bunun sağlanabilmesi olanaksızdı (Akalin, 2010: 34).

Tarihte toplumun gereksinim duyduğu 'önleyici' sağlık tedbirleri ilk kez, sağlık hizmeti sunumunda motivasyonun kâr değil toplumsal fayda olduğu sosyalist toplumlarda başarıyla uygulanabildi. Sağlık emekçileri, sağlık kuruluşları, tıbbi teknoloji vb. dahil bütün sağlık kaynaklarının 'piyasa mekanizmaları' ile eşitsiz dağıldığı toplumlarda, önleyici hizmetlerin başarıya ulaşabilme şansı yoktu.

Tarihteki ilk sosyalist toplumu örgütleyen Sovyetler Birliği'nde sağlık sistemi, Komünist Partisi'nin 18 – 23 Mart 1919 tarihlerinde gerçekleştirdiği 8. Kongresi'nde kabul ettiği parti programında belirlenen ilkeler üzerine inşa edildi. Buna göre Sovyetler Birliği'nde sağlık hizmetlerinde öncelik, hastalıkların 'önlenmesine' yönelik tedbirlere verilecekti (Akalin, 2010: 36).

Sovyetler Birliği tıbbi ve hekimliği yeniden örgütlerken, sağlık kurumlarını sağlık hizmetinde 'önleyiciliğe' ağırlık vermeyi mümkün kılacak şekilde tasarladı. Birinci

basamakta önleyici ve iyileştirici hizmetlerin bir arada sunulduğu topluma dayalı sağlık kuruluşları ilk kez Sovyetler Birliği'nde kuruldu. Bu kuruluşlar kapitalist toplumdaki sağlık kuruluşları gibi yalnızca kendilerine başvuranlara hizmet sunmakla yetinmiyor, hizmeti insanlara, insanların evlerine, okullarına, işyerlerine vb. götürüyorlardı. Aşılama – bağışıklama çalışmalarının başarısı için de böyle, hizmeti insanların ayağına götüren bir örgütlenmeye gereksinim vardı.

SOVYETLER BİRLİĞİ DENEYİMİ

Daha önce belirtildiği gibi çiçek aşısı 1796 yılında bulunmuş ve kısa bir süre sonra uygulanmaya başlamıştı. Rusya'da da çiçek aşısı 1801 yılında uygulanmaya başladı. Hatta Çariçe 2. Katerina, daha aşı bulunur bulunmaz kendisini bir İngiliz hekime aşılatmıştı (Akalin, 2010: 12; Newsholme ve Kingsbury, 2014: 169). Fakat aşından toplumun yalnızca sağlık hizmetine erişebilen 'elit' kesimleri yararlanabiliyordu. Bu dönemde Rusya topraklarının onda dokuzunda insanların çiçek aşısı yaptırabilecekleri bir sağlık kuruluşu bulunmuyordu (Akalin, 2010: 13; Reshetnikov ve ark., 2019: 16).

1900'lü yıllara gelindiğinde yüz yıldır aşısı olan, önlenbilir bir hastalık olmasına rağmen, çiçek hastalığı hâlâ Rusya'nın önemli sağlık sorunları arasındaydı. Yalnızca 1909 yılında 32 bin kişi çiçek hastalığı nedeniyle yaşamını yitirmişti (Reshetnikov ve ark., 2019: 17).

1919 yılında daha önce belirtilen yeni parti programıyla sağlık hizmetlerinin 'önleyiciliğe' dayalı örgütlenmeye başlamasından sonra, hızla yasal düzenlemelere gidilmiş, 10 Nisan 1919'da çiçek aşılması zorunlu kılınmıştır. İç savaş koşullarına rağmen aşılama çalışmaları hızla yaygınlaştırılmış ve çok kısa sürede başarılı sonuçlar elde edilmiştir.

Çiçek hastalığı görülme sıklığı 1912'de onbinde 5, 1914'te 6, 1919'da 30 iken, 1922'de 7, 1924'te 2, 1928'de 0,6 ve 1929'da çarpıcı şekilde düşük sayılabilecek 0,37 düzeyine gerilemiştir (Newsholme ve Kingsbury, 2014: 237). Bu hız 1936 yılında onbinde 0,2'ye gerilemiş, 1937 yılında hiçbir vaka bildirilmemiştir (Sigerist, 1937: 233). Sovyetler Birliği çiçek hastalığını, dünyada eradike edildiği 1980 yılından 43 yıl önce yenmeyi başarmıştır (WHO, 2011: 18).

1929 yılına gelindiğinde çiçek hastalığı, kapitalist toplum ile sosyalist toplum arasındaki farkı oldukça dramatik biçimde sergilemiştir: Sağlık hizmetinin kâr güdüsüyle örgütlendiği İngiltere'de, dünya üzerinde çiçek aşısının ilk bulunduğu, ilk uygulandığı, 1853 yılında "zorunlu" kılındığı ülke olmasına rağmen 1929 yılında 10.796 vaka bildirmiş; buna karşılık Sovyetler Birliği, iç savaşı ancak 20 Aralık 1922'de bitirebildikten sonra sağlık örgütlenmesini bütün ülkeye yayabilmesine ve nüfusu İngiltere'nin çok üzerinde olmasına rağmen,

yalnızca 6.099 vaka kaydetmiştir (Newsholme ve Kingsbury, 2014: 167).

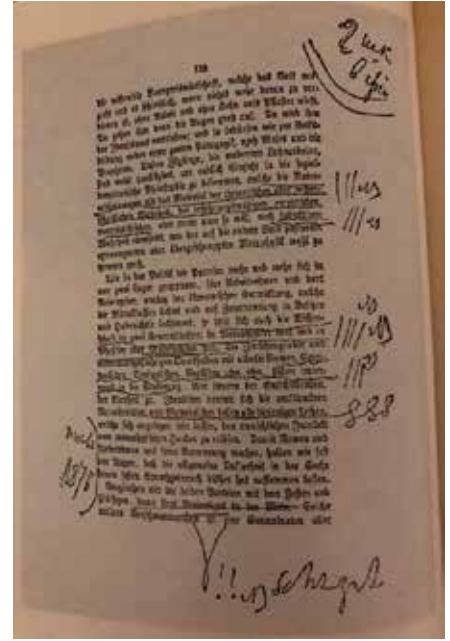
Sovyetler Birliği'nin çiçek hastalığına karşı aşılama – bağışıklama çalışmasının başarısı, her yıl milyonlarca insanın enfekte olmaya devam ettiği dünyada büyük bir ilgi uyandırdı. Sovyetler Birliği Sağlık Bakanı Yardımcısı Dr. Viktor Mihayloviç Jdanov, 1958 yılında DSÖ'nü dünyada çiçek hastalığını eradike etmek için 4 yıllık bir kampanya düzenlemeye çağırdı. Çağrı ABD'nin muhalefetine rağmen 1959 yılında kabul edildi.

Kampanya çok iyi başladı ve birkaç yıl içinde Çin (Mart 1961'de) ve Hindistan, Pakistan ve Endonezya dahil birçok Üçüncü Dünya Ülkesi hastalığı elimine etmeyi başardı. Bu sırada ABD, DSÖ'ne yardımı kesti ve kampanya mali krize girerek yarıda kaldı. 1966 yılında çiçek hastalığı hala 31 ülke için sorun olmaya devam ediyordu (WHO, 2011: 16 – 20). Bu süreçte yalnızlaşan ABD, DSÖ'ne verdiği desteği sürdürmek zorunda kaldı ve başta Sovyetler Birliği ve sosyalist ülkeler olmak üzere birçok ülke el ele vererek çiçek hastalığını tarih yaptılar.

DSÖ 1980'de çiçek hastalığının eradike edildiğini ilan etmeden önce, çiçek aşılmasına 1810 yılında başlayan ABD'de son çiçek vakası 1972 yılında ve çiçek aşısını bulan ve dünyada çiçek aşısı uygulamasını ilk başlatan İngiltere'de 1978 yılında bildirildi (Burbach, 2013). Dünya kapitalizminin beşiğinden 126 ve liderliği ondan devralan ABD'den 112 yıl sonra rutin çiçek aşılmasına başlayan Sovyetler Birliği, yalnızca 15 yılda, ABD'den 35 ve İngiltere'den 41 yıl önce çiçek hastalığını tarihe gömmeyi başardı.

KAYNAKLAR

- Akalın, A. (2010). *Toplumcu tıp: Sovyetler Birliği deneyimi*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Akalın, A. (2015). *Sağlığa ve hastalığa toplumcu yaklaşım*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Burbach, K. (2013). *Volunteering for the smallpox vaccination*. University of Nebraska Medical Center. Erişim tarihi: 25.04.2014 <https://www.unmc.edu/news.cfm?match=811>.
- Didgeon, J.A. (1963). Development of smallpox vaccine in England in the eighteenth and nineteenth centuries. *BMJ*, 25, 1(5342), 1367–1372.
- Eren, N. (1996). *Çağlar boyunca toplum, sağlık ve insan*. Ankara: Somgür.
- Newsholme, A., Kingsbury, J.A. (2014). *Kızıl tıp: Sovyet Rusya'da toplumsal-laştırılmış sağlık*, (S. Görmez, Çev.). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Reshetnikov, V.A. ve ark. (2019). The history of public healthcare in Russia. *Medicina Historica*, 3, 16 – 24.
- Sigerist, H.E. (1937). *Socialized medicine in the Soviet Union*. Londra: Victor Gollancz Ltd.
- WHO (2011). *Bugs, drugs and smoke: stories from public health*. Geneva: WHO Erişim tarihi: 25.04.2020 https://www.who.int/about/history/publications/public_health_stories/en/
- WHO (2020). *Health topics: Immunization*. Geneva: WHO. Erişim tarihi: 25.04.2020 <https://www.who.int/topics/immunization/en/>.

Joseph Dietzgen'in "Kısa Felsefi Yazılar" kitabı ve Lenin'in kenar notları. Dietzgen yazılarını 1860'larda kaleme alır, Marx ve Engels ile mektuplaşarak. 1910 baskısının bir kopyasında ise Lenin'in sayfa kenarına aldığı notlar bulunur. Lenin, Dietzgen'in yazılarından yola çıkarak "Sınıf bilinci kazanmak için işçiler J. Dietzgen okumalıdır" diye öğütler.

Marx, Engels, Lenin-Ve Dietzgen: Bir İşçinin Gözünden Diyalektik Materyalizm, sf. 339

DOSYA: LENİN DÖNEMİNDE BİLİME YUVALANAN ÖZNEL İDEALİZM

ERNST MACH: DUYUSAL MONİZM VE MATERYALİZM

Gökhan Akbay

Dr., Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Fen -Edebiyat Fakültesi, Temel ve İnsani Bilimler Bölümü, Lefkoşa, Kıbrıs. E-posta: gakbay@ciu.edu.tr

ÖZET

Bu yazıda Ernst Mach'ın epistemolojik ve ontolojik görüşleri materyalist bir bakış açısıyla ele alınacaktır. Yazımızın temel iddiası, Mach'ın dünya öğeleri kuramının materyalizmin çözemediği hiçbir problemi çözemediği, kendi iddiasının aksine, bilginin birliğini kurmak için uygun bir zemin sağlamadığıdır. Ernst Mach, Kant'ın "kendinde şey" kavramına ve genel olarak metafiziğe karşı açtığı savaşta, madde-bilinç ilişkisini aydınlatma sorununu çözmekten ziyade sorunun gerçek zeminini yok saymıştır. Mach'ın tüm gerçekliği duyumsal öğelere indirgeyen idealist felsefesi, bir maddi organizasyon olarak insan bedeni ile bilinç içerikleri arasında kurulan denklemi çözmek yerine, denklemin bir tarafını silmiş, sorunu elimine etmeye çalışmıştır. Eliminasyonun makul bir seçenek olması için "yeni" kuramın eskisine nazaran birçok boyutta daha başarılı olması gerekir. Bunu başaramayan Mach, kuramına el altından materyalist öğeleri sokmuş, eklektik felsefesini gerekçelendirmek için bilim insanının pragmatik bakışına sığınmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Mach'ın, materyalizmin gündelik hayatta faydalı ama bilimsel açıdan yeterince bütünlleştirici olmayan kısıtlı bir perspektif olduğu yönündeki eleştirisi, kendi felsefesini materyalizmden daha fazla etkilemektedir. Machçılık, bilimsel bilgi üretimi de dâhil olmak üzere insanın kendi yaşam koşullarını ürettiği pratikle uyumsuz, insan bilgisini bütünlştiremeyen, sadece Mach ve kendi çağındaki psikofizikçilerin kavramsal sorunlarına kısa bir süreliğine derman olmuş, kısıtlı bir felsefedir.

Anahtar Kelimeler: *Ernst Mach, duyumsal monizm, kendinde-şey, idealizm, diyalektik materyalizm*

ERNST MACH: SENSORY MONISM AND MATERIALISM

ABSTRACT

In this paper, the epistemological and ontological views of Ernst Mach will be examined through a materialistic perspective. The basic thesis of the paper is that, Mach's theory of World Elements cannot solve any problems that materialism can't solve and contrary to what Mach claims, this theory doesn't provide a ground for the unification of knowledge. Ernst Mach, in his fight against Kant's notion of the thing in itself in particular, and metaphysics in general, has ignored the ground of the problem of illuminating matter-consciousness relations, rather than resolving it. Mach's idealistic philosophy, which reduces whole reality to sensory elements, have eliminated one side of the equation between the human body – as a material organization – and contents of consciousness on the other hand, consequently, not resolving the real problem but just eliminating it altogether. For elimination to be a reasonable option, the "new" theory should surpass the old one in many dimensions. Mach, who couldn't achieve this, smuggled materialistic elements to his theory and resorted to the pragmatic vision of the scientist to justify the eclecticism of his theory. Apart from this, Mach's criticism against materialism, that, it's useful in daily life but it's a limited and not an adequately unifying perspective with respect to science, impacts his theory more strongly than materialism. Machism is a narrow philosophy, which is incompatible with the practice by which humans reproduce the conditions of their own living, including the production of scientific knowledge; which can't unify human knowledge and which only provided a remedy for the conceptual problems of psychophysicists for a short period of time.

Keywords: *Ernst Mach, sensory monism, thing-in-itself, idealism, dialectical materialism*

GİRİŞ: ERNST MACH'IN DUYUSAL MONİZMİ⁽¹⁾

Avusturyalı fizikçi ve felsefeci Ernst Mach (1838-1916), *Viyana Çevresi* olarak da adlandırılan mantıksal pozitivist ekole ilham veren ve bu nedenle 20. yüzyıl felsefesini derinden etkilemiş düşünürlerden biridir. Lenin'in

(1908/1993) *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* adlı eserinde düşünceleri doğrudan hedef tahtasına koyulmuş, öğretisi Berekeleyci idealizm ile eş tutulmuş olan Mach'a günümüzde nasıl yaklaşmalıyız? Yazımızın temel amaçlarından biri bu soruya cevap vermek olacağı için Mach'ın felsefesini kendi yapıtlarına dayanarak özetlemek faydalı olacaktır. Mach'ın yapıtları içinde, felsefesi en iyi özetleyen *Duyumların Analizi (Analysis of Sensations)* adlı eseridir. Bu sebeple aşağıdaki tanıtımda

¹ Monizm (bircilik), temelde tek varlık türü olduğunu iddia eden felsefe ekollerine verilen addır. Bu tanıma göre materyalizm ve idealizm, monist felsefelerdir.

büyük ölçüde bu esere yaslanacağız. Bu kısımda sadece aktarmakla yetineceğimiz görüşleri bir sonraki kısımda diyalektik materyalizm açısından eleştireceğiz.

Ernst Mach'ın felsefesini “antimateryalizm”¹² sıfatıyla özetleyebiliriz. Tabii, materyalizmin birden farklı türü olabileceği gibi, antimateryalizmin de birden çok türü vardır. Mach'ın antimateryalizmini anlayabilmek için onun hangi gerekçelerle materyalizme karşı çıktığını incelemek yerinde olacaktır. Kısaca söylemek gerekirse Mach materyalizme, duyumlardan bağımsız olarak var olan bir kendinde-şey varsaydığı için karşı çıkmakta, tüm varlığın duyum kombinasyonlarına¹³ indirgenebileceğini söylemekte ve böylece her türden metafizik yükten (örn. madde, kendinde-şey) kurtulmuş bir düşünce sistematiği geliştirilebileceğini iddia etmektedir. Burada metafizik yükten kastedilen, dinsel veya spiri-tüel varlıklara dayalı açıklamalar değildir. Daha ziyade, gözlenmesi mümkün olmayan nesneler varsaymak ve bunları varlığın temeline yerleştirmektir.

Mach (1914/1959), *Duyumların Analizi* kitabının ilk bölümünde, duyumlardan bağımsız madde anlayışımızın hangi psikolojik ihtiyaçların ürünü olduğunu, hangi bilişsel süreçler sonucunda bu “hatalı” fikre vardığımızı analiz eder. Mach'a (1914/1959:2) göre tüm bilgimiz, “renkler, sesler, sıcaklıklar, basınçlar, uzaylar, zamanlar vb.” duyumların çeşitli biçimlerde bir araya gelmesinden oluşur. Bu duyum kombinasyonlarının kimi öğeleri geçicidir, örneğin şu anda çalıştığım bilgisayar, ışıktan dırmanın durumuna veya benim ona baktığım perspektife göre farklı görünecektir. Bazı duyum kombinasyonları ise diğerlerinden daha kalıcıdır ve biz bunlara nesne adını veririz. Ancak hiçbir duyum kombinasyonu mutlak kalıcılığa sahip değildir.¹⁴

Nesneleri duyumsal özelliklerine ayırdığımızda ise Mach'ın meşhur öge kavramına ulaşırız. Kombinasyonları analiz ettiğimizde artık daha fazla bölünemeyen, temel birimler ortaya çıkar. İşte bu birimler, öğeler olarak adlandırılırlar. Mach (1914/1959), niteliklerinden bağımsız töz kavrayışına nasıl vardığımızın da bir psikolojik açıklamasını verir. Niteliklerinden bazıları değişmesine rağmen kalıcılığını koruyan şey fikrinden “cisim” ve “benlik” kavramlarına, yani maddi ve ruhsal töz anla-

yışına varırız. Değişen duyumsal niteliklerin ardında değişmeden kalan, niteliklerin taşıyıcısı olarak töz fikri Mach açısından pratikte faydalı bir varsayım olsa bile saf bilgi arayışında önümüze bir engel olarak dikilir.¹⁵ Mach'ın materyalizme karşı çıkışının altında, duyumsanan niteliklerinden bağımsız olarak var olan, bir tür kendinde-şey olarak görülen madde anlayışı yatar.

Kendinde-şey, Immanuel Kant'ın tüm insan bilgisini, uzaysal ve zamansal duyu deneyiminin sınırları içinde tutma ve böylece metafiziğe sınır çekme arayışının ürünü olarak ortaya atılmış bir kavramdır.¹⁶ Kant'a (1781/1998) göre insan bilgisi, saf görünün biçimleri adını verdiği uzay ve zaman içinde ortaya çıkan fenomenler dünyasının dışına çıkmaya elverişli değildir. Biz her ne kadar sadece görüşleri bilsek de aklımız, bu görüşlerin koşulunu, yani kaynağını bulmaya çalışmak, böylece koşulsuz olanın bilgisine ulaşmaya çabalamak gibi meşru bir itkiye sahiptir. İşte kendinde-şey, bilebildiğimiz dünyanın altında yatan, duyumlarımızın kaynağında yer alan, ama kendisi uzay ve zamana bağımlı olmayan varlıktır. Kant'a göre kendinde-şey hakkında söyleyebileceğimiz tek şey onun var olduğudur. Onun nasıl bir varlık olduğu, niteliklerinin neler olduğu gibi sorular nesnel-bilimsel bilmenin sınırlarının dışına çıkan, kavramın tanımı gereği bizim için cevaplanması imkânsız sorulardır. Yine de kendinde şey Kant açısından zorunlu bir varsayımdır çünkü görünüş, görünüşü olduğu “şey” olmadan düşünülemez.

19. yüzyılın ikinci yarısında, Kantçılığı yeniden canlandırmak isteyen kimi düşünürler, kendinde şey kavramından, duyumların kaynağında yatan ama deneyimden bağımsız olarak var olan nesneler, yani maddi cisimleri anlıyorlardı (Edgar, 2012). Bu düşünürlerin içinde psikofiziğin kurucularından, Mach üzerinde etkili bir bilim insanı olan Helmholtz da vardı. Mach da, kendinde şeyden, çağdaşı Yeni Kantçı psikofizikçiler gibi maddeyi anlıyordu. Bu ise Kant'ın fikirlerini doğru yansıtmıyordu. Kant'ın kendinde-şey kavramıyla maddeye işaret ettiği fikri, Kant'ın konu hakkında yazdıklarıyla çelişmektedir. Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* kitabında şöyle demektedir:

“Aşkınsal estetikte, cisimlerin bizim dış duyumuzun görünüşleri olduklarını ve kendinde şeyler olmadıklarını karşı çıkılamaz biçimde ispat ettik.... Ancak bu ‘şey’uzamlı, nüfuz edilemez, kompozit değildir; çünkü bu yüklemeler, bu türde nesneler tarafından etkilendikleri sürece, sadece duyumsamaya ve onun görüsüne aittirler.” (Kant, 1781/1998: 421).¹⁷

2 Aslında onun fikrini “anti-gerçekçilik” olarak da adlandırabilirdik ama materyalizme yeni isimler bulmak amacıyla değiliz.

Öte yandan bu yazıda *duyumsal monizm* terimini kullanmamızın iki nedeni var. Felsefe literatüründe Mach'a, William James ve Bertrand Russell ile birlikte nötral monizmin – materyalist ve idealist biriciliğin dışında bir çeşit “üçüncü yol” – kurucularından biri gözüyle bakılıyor (Banks, 2014; Pojman, 2019; Banks, 2003). Mach'ın monizminin madde ve zihinden ayrı üçüncü bir yol önermediğini düşündüğümüz için duyumsal monizm kavramını tercih ediyoruz. İkinci neden ise Mach'ın idealizm içindeki özgül yanlarını vurgulamaktır. Mach, diğer idealistlerin aksine dünyayı doğaüstü güçlerle açıklamaya girişmez, Berkeley gibi öznel algının yetmediği koşullarda Tanrı'ya başvurmaz.

3 Literatürde duyum karmaşası (İng. *Complex*) olarak geçen ifade yerine kombinasyon terimini kullanmayı tercih ettik.

4 Mach'a göre ne maddi nesneler ne de benlik kalıcıdır.

5 Diyalektik materyalizm açısından maddenin bu türde, özelliksiz ama özelliklerin taşıyıcısı bir töz olmadığına dikkat çekmek isteriz. Madde, daha ziyade, tek tek maddi cisimlerden yola çıkarak yaptığımız bir soyutlamadır (Sheehan, 1993; 35).

6 Burada genel olarak bilgi yerine insan bilgisi dememizin nedeni, Kant'ın, farklı türde bir bilen öznenin böyle bir sınırlamaya tabi olmak zorunda olmadığı yönündeki tezidir.

7 Çeviri yazara aittir.

Burada söylenen özce şu anlama gelmektedir: Maddi nesnelerin özsel özelliklerinin tümü duyumsaldır ve dolayısıyla kendinde şeye atfedilemezler. Kendinde şey, bilinçten, onun kategorilerinden ve görünün biçimlerinden bağımsızdır. Kant (1781/1998) buradan yola çıkarak maddenin varlığını yadsımaz, sadece maddenin bir temsilden ibaret olduğunu, gerçekliğinin ise “doğrudan algı” tarafından zaten yeterli biçimde kanıtlandığını söyler.⁸⁾

Mach, duyumsal monizm fikrine Kant’ın *Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik* eserinin etkisi ile ulaştığını söyler. Kitabı okuduktan yaklaşık üç yıl sonra kendinde şey fikrinin gereksizliğini fark ettiğini, tüm gerçekliği duyumların tutarlı bir birlikteliği olarak görmenin kendine makul geldiğini ve bunların arkasında yatan ekstra bir gerçeklik arayışından vazgeçtiğini belirtir (Mach, 1914/1959: 30). Bu fikrin gelişmesi yıllar almıştır ama özde aynı kalan öge, duyumlar ve onların bileşimleri dışında herhangi bir varlık türü varsaymaktır. Materyalizm açısından duyumlar dış dünyayı temsil ederler ve sinirbilimsel açıdan bakıldığında, duyumların belirli bir maddi organizasyonun aktivitesine denk oldukları söylenebilir.⁹⁾ Mach’ın kuramında ise bu ilişki ters yüz edilmiştir. Ona göre “Cisimler duyumları üretmez, ama öge kompleksleri (duyum kompleksleri) cisimleri ortaya çıkarır” (Mach, 1914/1959: 29).¹⁰⁾

Mach’ın tüm gerçekliği duyumsal birimlerin kombinasyonuna indirgediğini söylemiştik. Peki dışsal nesneler ile algılar arasında veya bunlarla duygular, hafızadaki görüntüler arasında hiç mi fark yoktur? Bunlar birbirlerini nasıl etkilerler? Mach aradaki farkın öğelerin farklı ilişkiler içinde bulunmasından kaynaklandığını, ama ontolojik açıdan farklı varlık türleri varsaymayı gerektirecek herhangi kategorik ayrım olmadığını söyler. Öğeler tek türdür ancak bir araya geliş biçimleri farklıdır.

Mach, cisimler, insanın kendi bedeni ve zihinsel dünya arasındaki ilişkileri anlatmak için şöyle bir şema önerir: A B C... dış dünyamızı oluşturan öğeleri; K L M... bedenimizi oluşturan öğeleri; $\alpha \beta \gamma$... ise arzular, hafızadaki görüntüler gibi zihinsel dünyamızın nesnelerini oluşturan öğeleri sembolize etsin. Mach’a göre A B C beden ve zihinden bağımsızmış gibi görünse de aslında $\alpha \beta \gamma$ ’daki

bir değişikliğin dış dünyayı etkileme potansiyeli vardır. Örneğin güçlü fikirler eyleme döküldüğünde, zihinsel dünyanın öğelerindeki değişim dış dünyada değişim yaratmaktadır (Mach 1914/1959: 9). Dolayısıyla aslında dış ve iç dünya ayrımının kendisi görelidir. Aynı öge hem fiziksel hem de zihinsel bir varlığa işaret edebilir, burada önemli olan hangi diğer öğelerle ilişki içinde ele alındığıdır. Örneğin “bir renk, ışık kaynağına, diğer renklere, sıcaklıklara, uzamlara, vd bağımlı olması açısından ele aldığımızda fiziksel bir nesnedir. Ancak, retina (K L M... öğelerine) bağımlı olması açısından ele aldığımızda o bir psikolojik nesne, bir duyumdur” (Mach, 1914/1959: 17). Burada en kritik halka ise K L M yani bedenin durumunu oluşturan öğelerdir çünkü bedenin pozisyonu – örneğin gözlenen nesne karşısındaki konumu – veya işlevsel organizasyonunun durumu – örneğin optik sinirin hasar görmesi – dış dünyanın öğelerini en radikal biçimlerde değiştirme potansiyeline sahiptir (Mach, 1914/1959: 9).

Mach açısından maddeye inanç veya değişmez bir “ben” inancı, biyolojik açıdan işlevseldir ve bu sebeple aslında kısmen faydalıdır. Mesela değişmez/bölünmez bir benliğe ve bir vücuda sahip olduğumuz inancı Mach’a göre acıdan kaçınmak ve haz aramak için ideal bir adaptasyondur. Mach, evrimci bir düşünür olarak bu türde inançların pratik fayda getirdiklerini ve dolayısıyla bize çok doğal geldiklerini, hatta neredeyse içgüdüsel birer kavrayış olduklarını yadsımaz. Ancak amaç pratik fayda değil de saf bilme olduğunda bu tür inançlardan vazgeçmek gerekir, çünkü bu türde inançlar birçok anlamsız soruna yol açarlar (örneğin ruh maddeyi nasıl harekete geçirir sorusu gibi). Mach açısından bilgi, insanın doğaya adapte olmasının araçlarından biridir. Bilimsel bilgi ise bu adaptasyonu bir adım ileriye taşır. Bilimsel bilginin ayırt edici özelliği, bilgiyi en “ekonomik” biçimde bütünleştirmesi ve ilkel fikirlerin sağlayabildiği kısıtlı adaptasyonun aksine, çok daha çeşitli koşullara uyum sağlamayı olanaklı kılmasıdır (Pojman, 2019: 20).

“Düşünce ekonomisi” terimi, bilginin en ekonomik biçimde bütünleştirilmiş, yani tüm fazlalıklarından arınmış, en az enerji gerektiren – termodinamik açıdan en stabil – hali anlamına gelir. Zaten Mach’ın duyumlardan bağımsız madde fikrine veya atom kavramına karşı çıkmasının temelinde de, bu ekonomi anlayışı yatmaktadır. Mach’a göre “atomlar gerçek midir?” sorusu anlamsızdır. Onun yerine “atomlara dayanan bir fizik kuramı (örn. klasik istatistiksel mekanik), ölçüm araçlarımızdan ve duyu organlarımızdan aldığımız verileri, alternatif kuramlara göre daha ekonomik olarak mı özetlemektedir?” sorusunu sormak gerekir. Düşünce ekonomisi, bilimsel bilgiyi değerlendirmek için kullanılan bir çeşit ideal olarak anlaşılabilir. Mach’a göre bilimde ekonominin amacı bize dünyanın en kapsamlı ve en stabil resmini vermektir. Bunu başardığında bilim, gündelik yaşamın karmaşasını kontrol altına almamızı sağlayacaktır (Pojman, 2019: 25).

8 Bir şeyin hem sadece temsil olması hem de gerçek olması Kant’ın empirik realizm fikrinin özlü bir ifadesidir ancak burada “gerçek” kelimesiyle kastedilenin ne olduğu açık değildir. Kant burada büyük ihtimalle genel olarak anlama yetisinin kategorilerinden veya görünün biçimlerinden, kısacası insan bilme biçiminin evrensel formlarından bağımsız olmayı değil, bireysel zihinlerden bağımsızlığı, yani kendi aşkınsal felsefesi açısından nesnelliği kastetmektedir.

9 Marksist literatürde yansıma olarak adlandırılan ilişki bir çeşit temsil ilişkisidir. Yansıma fikri, insan bilincinin gerçekliği olduğu gibi yansıtan bir çeşit ayna olduğu anlamına gelmez. Eğer maddi dünya bu kadar kolay ve otomatik bir süreçle anlaşılabilir olsaydı, bilimsel araştırmaya gerek kalmazdı.

10 Mach’ın tezi duyumların cisim fikrine göre epistemolojik olarak temel olduğu yönündedir ama kendisi, epistemolojiden ayrı bir ontoloji varsaymadığı için bu tezin ontolojik olarak da yorumlanabileceği aşıkardır.

Psikolojinin kategorileri ile fiziğin kategorilerini duyumsal öğelere indirgeme ve böylece tüm ontolojiyi homojenleştirme çabası, yani Mach'ın felsefesinin kendisi, bu ekonomi yaklaşımın bir ürünüdür. Mach da, duyumsal monizmin gerekçelerinden birinin psikoloji-fizik entegrasyonu olduğunu şu sözlerle anlatır:

“Ancak, fizik ve psikoloji buluştuğunda, bir alanda tutulan fikirlerin diğerinde savunulamaz olduğu kanıtlanır. Karşılıklı uyarılma denemesinden – hiçbir amacına ulaşamayan – çeşitli monadçı ve atomcu teoriler ortaya çıkar. Yukarıda (s. 13) tanımlandığı haliyle duyumları dünyanın öğeleri sayarsak, bahsi geçen problemlerden, tüm esasları açısından kurtulmuş olunur ve sonuç olarak, ilk ve en önemli adaptasyon gerçekleşir. Bu temel görüşe (ebedi bir felsefe olma iddiası olmaksızın) deneyimin her alanında bağlı kalınabilir; sonuç olarak bu görüş, güncel kolektif bilgi düzeyimize göre, en az enerji harcayarak, yani diğerlerinin tümünden daha ekonomik olarak uyum sağlayandır” (Mach, 1914/1959: 32).

Benzer şekilde, duyumların bağımsız, maddi nesnelerin ise onlara bağımlı ve hatta onlardan müteşekkil sayılması, düşünce ekonomisinin bir başka boyutuyla, bilginin hangi birimlerden yola çıkılarak daha kolay inşa edilebileceği sorunuyla da ilişkilidir. Mach için fizikçilerin maddi dünyayı açıklamakta kullandıkları değişkenler – ağırlık, sıcaklık vb. – deneysel olarak ölçülebilir oldukları sürece duyum kombinasyonlarından türetilir ama fiziksel değişkenlerden duyumları türetmek mümkün değildir. “Madde” teriminden uzayda yer kaplamak ve hareket etmek (veya atom gibi bölünemez birimlerden oluşmak) gibi klasik mekaniğin maddesini anlayan Mach, bu özelliklerden yola çıkarak insan bilgisinin birleştirilemeyeceğini ama duyumların en basit bileşenlerinden yola çıkıldığında bu sorunun ortadan kalkacağını düşünür (1914/1959: 364).

Mach'ın felsefesinde bir diğer kilit kavram da fonksiyonel ilişki kavramıdır. Mach (1914/1959), gerçekliğin, duyumsal öğelerin rastgele bir araya gelmesiyle açıklanamayacağını, yani dünyanın duyumların toplamından ibaret olmadığını söyler. Dünyayı oluşturan, duyumsal öğeler arasındaki fonksiyonel ilişkilerdir. Burada fonksiyon kavramı, matematikte kullanıldığı anlamda kullanılmaktadır: sıcaklıktaki artış ile genişleme arasındaki matematiksel ilişkide, veya uyarının kuvveti ile tepkinin kuvveti arasındaki ilişkide olduğu gibi. Tekrar etmek pahasına da olsa, Mach açısından öğelerin bazılarının maddi nitelikler, bazılarının duyumlar olarak görülmesinin nedeni, farklı fonksiyonel bağlantılar içinde resmedilmeleridir:

“Zihinsel deneyimi bileşenlerine ayıralım. Önce, bedenimize (gözlerimizin açık olmasına, oküler eksenin yönüne, retinanın normal koşulda olmasına ve uyarılmasına, vd.) bağlı olmaları açısından duyum olarak adlandırılanları, diğer fiziksel niteliklere

(güneşin varlığına, elle tutulur nesnelere vd.) bağlı olmaları açısından ise fiziksel nitelikler olanları buluruz: parkın yeşilliği, kent meydanının griliği ve şekilleri, üstünde yürüdüğüm zeminin direnci, bisiklet süren kişiye sıyrarak temas etmek, vb.” (Mach, 1905: 15-16)

Mach'a, modern Mach uzmanlarının bazıları, idealist demek yerine nötral monist, veya kısaca monist demektedir (Banks, 2014; Banks, 2003, Pojman, 2019). Ancak yukarıdaki alıntı da dâhil olmak üzere Mach'ın yazdıklarının gösterdiği üzere, Mach açısından, doğrudan verili olan duyumlardır ve diğer tüm varlık bu duyumlardan oluşur. Bu durumda Lenin'in Mach'ı idealist sayması haklı görünmektedir. Tabi Mach, idealizm suçlamasından kaçınmak için duyumları öznel olmayan, bir tek egoya bağlı olmayan tarzda kavramak gerektiğini söylese de bu konuda ne kadar başarılı olduğu tartışmalıdır. Bir sonraki bölümde Mach'ın felsefesine eleştirel bir gözle bakacağız ve bu felsefenin gerçek niteliğini ortaya koymaya çalışacağız.

MACH'IN DUYUMCULUĞU MATERYALİZMİ AŞABİLDİ Mİ?

Bu kısımda Mach'ın duyumculuğu hakkında kimi eleştirel değerlendirmelere yer vereceğiz. Temel iddiamız, Mach'ın iddia ettiğinin aksine insan bilgisini bütünlüştürme potansiyeline sahip olan tek felsefenin materyalizm olduğudur. Tabi materyalizmin herhangi bir versiyonundan değil, adlı adınca diyalektik materyalizmden söz ediyoruz. Ve burada bir öğreti olarak diyalektik materyalizmin, madde ve bilinç arasındaki ilişki problemini çözmüş, tamamlanmış bir sistem olarak, pozitivizme alternatif olarak sunulmadığını hatırlatmak isteriz. Bu kısımda daha ziyade, bir perspektif olarak diyalektik materyalizmin epistemolojide doğruluk problemine, madde ve bilinç arasındaki ilişkilere dair verdiği yanıtların, insan bilgisini bütünlüştürmek için Machçılıktan daha ilerleyici¹¹ bir çerçeve sunduğunu iddia edeceğiz. Öncelikle Mach'ın felsefesindeki sorunları anlatmakla başlayabiliriz.

Mach'ın duyumdan bağımsız madde kavramının kökeni ile ilgili psikolojik analizinden ilk kısımda bahsetmiştik. Bu analize göre duyumdan bağımsız madde fikrinin altında, kalıcılıkla ilgili bir değerlendirme yatmaktadır. Yani bizim maddi cisimlere olan inancımız, onların değişmez yönlerine işaret etme ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde benlik, ruh gibi kavramlar da bizim bilincimizin sürekliliğini yansıtır. Bu düşünceye göre maddi bir süreklilik duyumsanan özelliklerdeki sürekliliğin temeli değildir, duyumlardaki süreklilik bizde, bunların arkasında yatan, duyumlardan etkilenmeyen bir “cisim” kavrayışına neden olmaktadır. Materyalizm,

11 Burada ilerleyicilikten kastettiğimiz, bir kuramsal çerçevenin alternatifine nazaran bilimin yoluna çıkan deneysel ve kavramsal problemleri çözmede daha başarılı olmasıdır. Kavram, politik veya ideolojik ilericilikten farklı bir anlamda kullanılmıştır.

bu sürekliliğin (veya kısmi kalıcılığın) kökeninde cisim adı verilen maddi yapının sürekliliğinin yattığını söyler. Mach'ın burada yaptığı temel hata, bir düşüncenin kökeni ile onun doğruluğunun yargılanabileceğini düşünmesidir. Bizim madde veya nedensellik gibi kavramlara ulaşma tarzımız, o kavramların meşruiyetini ortadan kaldırmaz. Gündelik deneyimde cisim kavramına ilkel yöntemlerle ulaşılmış olabilir ve bizim elle tutulur cisim anlayışımız, fiziğin buluşları tarafından revize edilebilir ancak bunu yapabilmek için dahi, bağımsız bir maddi gerçeklik fikrine sahip olunması gerekir. Bir madde anlayışını diğeriyle kıyaslayıp hangisinin gerçeğe daha uygun olduğunu söyleyebilmek için önce bir "gerçeklik" kavrayışınız olmalıdır. Eğer madde ve nedensellik gibi kavramları gündelik deneyimde ortaya çıkaran bilişsel süreçlerin sistematik olarak hatalı sonuçlar verdiğini düşünseniz bu hataları nasıl düzeltirsiniz? Muhtemelen sinirbilime veya fiziğe başvurursunuz. Bu alanlardan gelen bilginin daha güvenilir olmasını sağlayan nedir? Bilimsel bilginin avantajı, öznel¹² duyumların ötesine geçen, daha sağlam maddi yapıları açıklamamanın temeli yapmasıdır.

Mach, yukarıda söylenenlere şöyle karşı çıkacaktır: Duyumlardan ayrı bir gerçeklik anlayışını varsaymadan da fiziksel cisimlerle ilgili kuramları karşılaştırabiliriz. Düşünceye içkin bir ekonomi kavramı bu işi görmek için yeterlidir. Elle tutulur, dokunulabilir cisim kavramı, duyumlar arası kısmen kalıcı fonksiyonel birlik olarak cisim kavramına nazaran insan bilgisini birleştirmekte daha başarılıdır. Çünkü duyumsal öğelerin birliği, gerçeğin tüketici bir resmini sunmaktadır. Bunun ötesine geçen teoriler ise bilginin tek kaynağı olan duyumların ötesine geçen metafizik öğeler barındırmaktadır. Felsefi materyalizme yönelttiği eleştiri bundan ibarettir.

Aslında Mach, *Duyumların Analizi* kitabında materyalizmin yetersizliğinden bahsetse de bu yetersizliğin ne olduğu konusunda detaylı bir eleştiri vermez. Hatta duyumlardan bağımsız bir varlık kabul etmenin yarattığı kimi felsefi problemleri (madde-bilinç uyumsuzluğu ve dualizm) anmak dışında, materyalizmin neden başarısız bir felsefe olduğunu, hangi argümanlarının çelişkili olduğunu veya hangi öncüllerinin yanlış olduğunu analiz etmez.¹³ Aynı eserde, temel derdinin, kendinde şey olarak algılandığı anlamda madde kavramıyla ol-

duğunu çıkarsayabileceğimiz pasajlar vardır. Maddeyi dolaysız olarak verili sayan, yani maddeyi açıklamamanın temeli olan ama kendisi açıklamaya ihtiyaç duymayan bir başlangıç noktası olarak gören bir materyalizm türünün ise tamamen tutarlı bir sistem olacağını söyler (Mach, 1914/1959: 358). Richard Avenarius'un felsefesiyle kendi felsefesi arasındaki ilişkileri anlatırken de, kendi felsefesinin tamamen materyalist temellerde yeniden kurulabileceğini, kendisinin idealist bir temele yaslanmasının nedeninin, idealist geçmişi olduğunu ve dolayısıyla o zeminden hareket etmenin kendisine çok doğal geldiğini belirtir.

Lenin (1908/1993), Mach'ın felsefesini idealizmin bir türü olarak görürken ne ölçüde haklıdır? Önemli bir Mach uzmanı olan Eric C. Banks (2014), Lenin'in Mach'ı idealist sayarken duyumları fiziksel gerçeklikler olarak gören Mach'ı yanlış anladığını iddia eder. Gerçekten de Mach, duyumların, daha doğrusu duyumsal öğelerin, öznelardan bağımsız gerçeklikler olduğunu söyler ama bu, teorisini idealizmin yeni ve kimi açılardan özgün bir versiyonu olmaktan kurtarmaya yetmez. Lenin (1908/1993), Mach'ın öğeler kavramını kullanarak materyalizmi arka kapıdan içeri aldığını ve teoriye daha nesnel bir karakter katmak istediğini, ama öğeler zihinsel birer varlık olarak duyumlar olduğu için felsefesinin idealizmden kurtulamadığını söyler. Hatta Mach'ın felsefesi, Lenin'e göre, yeni terimlerle ifade edilmiş bir çeşit Berkeleyci idealizmdir. Mach'ın bundan kurtulmak için gösterdiği çaba, teorisini Berkeley'inkine göre daha tutarsız hale getirir.¹⁴ Bu eleştiriden haberdar olan Mach (1914/1959: 358-359), kendisine solipsizmin (tekbenciliğin) en tutarlı sistem olduğunu söyleyen spekülative filozoflara şöyle cevap verir:

"Bilim adamı evrenin tamamlanmış bir tasavvurunun peşinde değildir; önceden bilir ki, tüm çabaları sadece bakışını genişletmeye ve derinleştirmeye yarar. Onun açısından çözümü daha derine gitmeyi gerektirmeyecek bir problem yoktur; ama aynı zamanda mutlak anlamda çözülemeyen bir problem de yoktur. Eğer bir problemde şimdilik ilerleme kaydetmek imkansızsa, o kendine daha erişilir gelen diğerlerini çözer. Sonra orijinal probleme geri dönerse, [bu problem- GA] genellikle ürktücü görünüşünü kaybetmiş olacaktır".

Mach'ın burada söz ettiği ürktücü problem, zihinsel olguları ve maddi-fiziksel olguları, aynı çerçevede açıklamaktır. Mach'ın ifadesiyle, Ego bir duyum kombinasyonudur dediğimizde egoyu anlamış olmayız. Ama bu duyumların ilişkilerini, aralarında hangi fonksiyon-

12 Mach (1914/1959), duyumları öznel değil de nesnel birer varlık olarak sunmaya çalışırken öyle tuhaf şeyler söyler ki, onu okurken karşımızda bir bilim insanı veya bilimsel düşünen bir filozof değil de Budist bir rahip varmış izlenimine kapılmamak zordur. Ona göre değersiz kişisel tecrübeler dışında evrensel önemi haiz bilinç içerikleri insan ötesi, kalıcı bir varlığa sahiptir (Mach, 1914/1959: 24). Peki gerçeklik bu insan ötesi bilinç içeriklerinden mi oluşmaktadır? Mach bu soruya yanıt vermez. Duyumların, duyumsayan öznenen nasıl bağımsız olabilecekleri, Mach'ın cevaplamakta zorlandığı sorulardan biridir.

13 Mach (1914/1959: 368), neden materyalizmi veya başka bir felsefi sistemi çürütmeyi özel olarak amaçlamadığını şöyle açıklar: "Sadece bir bilim adamının düşünmeye başlamadan önce her felsefi sistemi tek tek çürütmek zorunda kaldığını göz önüne alın. Bir kere daha 'Mach'ın felsefesi' diye bir şey yoktur". Mach, yeni bir sistematik felsefe kurmak gibi bir iddiası olmadığını tekrar etmektedir.

14 Caudwell (1939/2017:50-51) pozitivistin tutarsızlıklarını şu sözlerle anlatır: "Mekanizmacılık teoriiyi pratiğe kurban eder. Öznelcilik pratiği teoriye kurban eder. Pozitivism ikisinin de geçerliliğini reddeder ama gerçekte, arka kapıdan birini veya diğerini gizlice içeri sokar çünkü teori mekanizmacılık tarafından ve pratik öznelcilik tarafından aşındırılmıştır. Dolayısıyla pozitivism her zaman kafası karışık, amatörcü ve dürüst-lükten uzak bir felsefedir."

na uyan bağlantılar olduğunu bulursak – ki bu bilgiye ancak fizyoloji, psikoloji ve psikiyatrinin araştırmaları sayesinde ulaşabiliriz – ve bunların detaylı bir betimlemesini yapabilirsek ancak o zaman bu problemi çözdük diyebiliriz. Tabi bu araştırmayı neden materyalist bir perspektifle değil de Mach'ın duyumcu monizmiyle yapmamız gerektiğini anlamak için Mach'ın materyalizmden ne anladığını bilmemiz gerekir.

Mach'ın materyalizmle ve özellikle fizikteki atomcu, mekanik materyalist eğilimlerle tartışması bu yazının konusunun dışında kalıyor ancak yine de Mach'ın neden duyumcu bir felsefe geliştirme ihtiyacı duyduğunu anlamak açısından önem taşıdığı için bu konuya da kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Mach, materyalizm denildiğinde mekanik materyalizmi, yani bilardo toplarının birbiriyle çarpıştığı bir evren anlayışını anladığı için bu dünya ile zihinsel dünya arasında bağ kurmakta zorlanmaktadır. Madde ve zihin denkleminin bir tarafına birbiriyle çarpışan bölünmez atomları, diğerine aklın dinamik ve öznel doğasını koyduğunuzda denklemin çözülmez görünmesi kaçınılmazdır. Denklemi çözmek yerine, denklemin maddi kısmını silen Mach, tüm gerçekliği duyum kombinasyonlarıyla açıklarken, çok temel bir problemle karşılaşır: Duyumlar, duyumsayan özneler olmadan da var olabilirler mi? Panpsişizmden, yani tüm varlığın zihinle dolu olduğu türünde bir görüşten kaçınan Mach bahsi geçen sorunu yukarıda bahsettiğimiz öğeler ve onların işlevsel bağlantıları ile çözdüğünü iddia eder. Eğer öğeleri duyumlar olarak tanımlamamış olsaydı bu dediğine inanabilirdik ancak duyum, sadece, hangi karmaşıklık derecesinde olursa olsun, bir çeşit sinir sistemine veya ona benzer başka bir sisteme sahip varlıkların gösterebileceği bir özellik olduğu için öznel idealizm eleştirisinden kurtulması zordur.

Mach, madde-zihin probleminde idealist bir tavır takınmış olsa da, mekanik materyalizme yönelttiği eleştiriler, fiziğin gelişimini olumlu etkilemiştir. Einstein, bu etkinin en göze çarpan örneğidir. Einstein, Mach'tan hangi açılardan etkilendiğini açıklarken, 19. Yüzyıl fizikçilerinin klasik mekaniği tüm fiziğin, hatta tüm doğa bilimlerinin temeli saymalarına vurgu yapar. Einstein'a göre 19. Yüzyıl fizikçileri, elektromanyetizma olgusuna mekanik bir temel aramış, hatta Maxwell ve Hertz gibi fiiliyatta mekaniğe ölümcül darbeler indiren fizikçiler bile düşüncede halen mekaniği fiziğin temeli saymaya devam etmiştir. İşte Mach bu önyargıya ödünsüz biçimde karşı çıktığı için Einstein'ı etkilemiştir. Einstein, Mach hakkında şunları söylüyor:

“Bu dogmatik imanı sarsan, Mekaniğin Tarihi kitabıyla Ernst Mach olmuştur; ben öğrenciyken bu kitap bende bu anlamda derin bir etki bıraktı. Mach'ın büyüklüğünü onun sarsılmaz şüpheciliklerinde ve bağımsızlığında görüyorum; ayrıca Mach'ın, şu anda bana özde savunulamaz görünen epistemolojisi de

gençlik yıllarımda beni çok etkilemişti” (Einstein, 1949/1970: 21).

Einstein'ın daha sonra reddettiği epistemoloji, tüm bilgiyi duyumlara indirgeyen pozitivist epistemolojidir.¹⁵

Öznel idealizme, bilinemezciğe ve genel olarak ampirizmin bilgiyi duyumla sınırlayan görüşlerine karşı geliştirilmiş materyalist eleştiri, bitirici bir felsefi argümana dayanmaktan ziyade pratiğin önemine vurgu yapmaktadır. Burada temel fikir, düşüncelerin gerçekliğe denk düşüp düşmediğini belirlemenin, pratikten daha yüksek bir kriterle yargılanamayacağıdır. Engels, Kant'ın ve Hume'un insan bilgisinin ilkece erişemeyeceği alanlar (örn. kendinde şey) olduğu yönündeki fikirlerine şöyle cevap verir:

“Bu felsefi saplantının en çarpıcı çürütülmesi, bütün öteki saplantılarda olduğu gibi pratiktir, özellikle deneyim ve sanayidir. Eğer biz, doğal bir süreç hakkındaki anlayışımızın doğruluğunu, bu süreci biz kendimiz yaratarak, onu koşullarından çıkarıp varlık haline getirerek ve onu kendi amaçlarımıza hizmet ettirerek tanımlayabiliyorsak, Kant'ın bilinemez 'kendinde-şey'inin işi biter” (Engels 1888/1993: 23).

Bu fikir, profesyonel felsefeciler için dalga geçilecek ölçüde ilgisiz ve basit görülebilir, ancak Marksizmin insan anlayışının başlangıç noktasının, insanın kendi varlığının koşullarını üretmesi olduğu hatırlanırsa, epistemolojik problemlerin çözümüyle pratik arasında hiç de sıradan olmayan bir bağ olduğu anlaşılacaktır.

Mach, kendi fikrinin materyalizmle temel farkının, hangi değişkenleri temel aldıklarına ve hangi bağımlılık ilişkilerini varsaydıklarına dayandırılabilceğini, ister bilinç içerikleri isterse tamamen fiziksel veriler merkeze koyulsun, aktüel olguların ve fonksiyonel ilişkilerin değişmeyeceğini söyler (1914/1959: 36). Bu durumda haklı olarak şu soruyu sorarız: Mach'ın felsefesi materyalizme bir alternatif olarak ne tür avantajlar sunmaktadır? Mach'ın bu konuda doğrudan materyalizme referans göstermeksizin öne sürdüğü temel avantaj, öğeler kuramının daha yüksek düzeyde bir zihinsel ekonomi sağladığı ve iki alan arasındaki (madde ve bilinç) birliği sağlamakta daha başarılı olduğudur. Ancak, materyalizm zaten duyumları ve diğer bilinç içeriklerini madde dışı şeyler olarak görmez. Dolayısıyla bunlar arasındaki nedensel/olusturucu (İng. *constitutive*) ilişkiler, bilimlerin gelişimiyle ilkece anlaşılacak ilişkilerdir. Materyalizm, zihinsel fenomenlerle fiziksel fenomenleri ortak bir açıklama çerçevesinde buluşturabilmenin yanında, insan pratiğini de açıklamaya dahil edebildiği için daha yüksek bir birlik sağlama potansiyeline sahiptir.

15 Einstein bu paragrafın devamında Mach'a bilimsel bilginin spekülatif yönünü hiçe saydığı için karşı çıktığını söyler. Einstein, epistemolojide, Lenin'in Materyalizm ve Ampiryokritisizm kitabında eleştirdiği Poincaré'ye yakındır.

Mach, materyalizmin pratikte faydalı ama kısıtlı bir bakış açısı olduğunu iddia eder ama kendi önerdiği perspektif, kendi bireysel duyumlarının içine sıkışmış, deyim yerindeyse, oturduğu yerden içe bakış ile bilinç içeriklerini inceleyen veya daha iyisi, sinirbiliminin henüz gelişmediği, psikofiziğin sinir sistemiyle ilgili en kaba araçlarla ölçüm yapabildiği bir çağda psikofiziğin kavramsal sorunlarını (örn. nesne ile duyum ilişkisi) çözmeye çalışan bir fizikçinin dar uğraş alanına müsait bir felsefe olarak görülebilir.

Şekil 1. Mach'ın gözünden görsel deneyimi. Kaynak: Mach (1914/1959: 19).

Bu perspektifteki bir bilgin, şekil 1'deki gibi koltukta uzanan ve öznel deneyimine odaklanmış, duyumsadığı odanın, odadaki eşyaların, üstündeki kıyafetlerin ve gözündeki gözlüğün nasıl ortaya çıktığını aklına bile getirmeyen, saf düşünce içine sıkışmış bir bireydir. Bu bilgin saf duyumsal dünya hipotezini düşünebilme özgürlüğünü veren, gündelik hayatını sürdürmesini bir kenara bırakalım, öznel uzay fikrini geliştirmekte kullandığı deney tasarımı mümkün kılan teknolojileri üreten, maddeci varsayımlarla işleyen sanayidir. Sıradan insanın deneyimini anlamlandırma çabasına ait saydığı materyalizm, aslında onun entelektüel fantezilerinin varlık koşuludur.¹⁶

Gerek insanın kendi yaşam koşullarını ürettiği pratik alan, gerekse bilimsel bilginin ortaya çıktığı pratik alan, tüm gerçekliği duyumlar ve onların kombinasyonlarıyla açıklayan Machçı yaklaşımla uzlaştırılmaz. Çok basit

bir düşünce deneyi ile bunu görebiliriz: masa üreten bir marangozu ürettiği masanın aslında bir duyum kombinasyonu olduğuna ikna etmeye çalışın, başarı şansınız ne olurdu?¹⁷ Kendi aklımızın sınırları içinde kaldığımızda, deneyim bize aşılmaz bir sınır gibi görünür. Bu sebeple epistemolojide gerek duyumculuk, gerekse kendinde şey gibi fikirler popülerleşebilirler. Ancak yeni bir maddi nesne meydana getirmek, zihnin dışına çıkmayla ve doğada aktüel bir değişim yaratmayla sonuçlandırıldığı için, sezgisel olarak da olsa saf duyumculuk burada kabul edilebilir bir görüş olmaktan çıkar.

Marx'ın (1939/1993: 101) tabiriyle "felsefi bilinç" için insanın gerçek varlığı kavramsal düşünmedir ve kavramsal üretim de gerçek üretimdir. Marx, Hegel özelinde konuşurken felsefi bilincin kavramsal üretimi gerçek üretimin yerine geçirdiğini, onu temele koyduğunu söyler. Mach, her ne kadar teorisini kavramlar yerine duyumun birimlerine dayandırsa da, yine de aynı hataya düşmekte, bizim madde tasavvuruna ulaşma sürecimizin yarı felsefi, yarı psikolojik bir tahlilini yaparken bizim dünyanın zihinsel temsilini duyumlardan oluşturmamızı, dünyanın gerçekten duyumlardan oluşması olarak yorumlamaktadır. Duyumlardan bağımsız bir dünya olduğu inancı ise bize, yaşam koşullarımızı değiştirmek için dönüştürülecek bir nesne vermenin yanında, tüketilemez bir bilgi kaynağı olarak bilimin evrenini vermektedir.

SONUÇ

Ernst Mach, doğalcı, evrimci ama idealist bir düşünür olarak bilim ve felsefe tarihinde kendine son derece orijinal bir yer edinmiştir. Gerek Boltzmann'ın atomcu istatistiksel mekaniğine karşı çıkarken, gerekse duyumlardan bağımsız her türlü töz düşüncesini reddederken Mach'ın temel motivasyonu çağdaşı olan fizikçilerin mekanik materyalist felsefelerinin sağlayamadığını düşündüğü birliği aramaktır. Mach'ın bu birliği neden duyumcu-idealist bir felsefede aradığı ise kısmen kişisel geçmişinde, kısmen kendi çağında yükselişte olan pozitivist eğilimlerde, kısmen ise psikofiziğin o dönemki kuramsal gereksinimlerinde aranmalıdır. Mach'ı Lenin'in radarına sokan, onun fizik, psikofizik veya felsefedeki fikirlerinden ziyade, Avrupa düşünsel coğrafyasındaki ve özellikle dönemin Marksist entelektüelleri üzerindeki etkisi olmuştur, tıpkı Engels'in Dühring'i eleştirmesinde olduğu gibi.

İdealizm ve bilinemezlik, bilimin bıraktığı boşluklar-

16 Burada entelektüel fanteziden kastedilen elbette onun çağının ötesine geçen bilimsel fikirleri (örn. retinayı bir bilgi işleme merkezi olarak görmesi, mutlak uzayı reddetmesi, algının sadece duyumsal özellikleri değil onların ilişkilerini yansıttığı fikri, vb) değildir. Burada daha ziyade onun tüm gerçekliği duyum birimlerine ve bunların fonksiyonel ilişkilerine indirgemesi kastedilmektedir.

17 Dileyen bu gündelik örneğe, bilim-sanayi ilişkileri konusunda çok daha sofistike örnekler ekleyebilir. Burada öz olarak söylenmek istenen, duyumları tek gerçeklik sayan alan bir ontoloji ve epistemolojiyle, maddeyi zaten verili ve zihinden bağımsız sayan üretken insan faaliyetini kapsayamayacağıdır. Materyalist varsayımları elimine etmeye çalışırsanız düşünce sisteminizde o kadar çok revizyon yapmanız gerekir ki, ortaya çıkan sistem ya materyalizmi de içeren eklektik bir sistem, ya saf idealizm, ya da materyalizmin farklı terimlerle ifade edilmiş bir kopyası olacaktır.

da yeşeren felsefelerdir. Leibniz (1714/2003), ruhun mekanizma ile açıklanamayacağı fikrini, hisler ve algıların bir değirmen gibi çok parçalı (kompozit) bir mekanizmanın parçalarında bulunamayacağı sezgisiyle temellendiriyordu. Kant'ın kendinde şey fikri, akla özgü durumlarla (düşünceler, duygular, kararlar, vb.) kendi çağında maddeye atfedilen özsel özellikler (uzamsallık, içinden geçilmezlik, hareket) arasındaki boşluğa yerleşiyordu (Kant, 1781/1998: 420). Biyolojide yaratılışçılık, canlılığın ortaya çıkışını ve varlığını sürdüren türlerin nasıl ortaya çıktığını açıklamakta bilimin bıraktığı boşluklarda yaşamını sürdürüyor. Modern idealizm, dualizm ve bilinemezlik ise bilincin öznel niteliklerinin (İng. *qualia*) henüz üzerinde uzlaşmış açıklamalar verilememiş yönlerine odaklanarak materyalizmin yetersizliğini kanıtlamaya çalışıyor (Block, Flanagan ve Güzeldere, 1997)¹⁸.

Mach'ın ve modern idealistlerin niyetleri ne olursa olsun, idealizmin tarihsel açıdan barutunu tüketmiş bir felsefe olduğunu söylememiz gerekir. Mach'ın duyuları verili sayan felsefesi, duyuların nasıl ortaya çıktığı, insan duyuları ile diğer canlıların duyuları arasındaki evrimsel ilişki, duyuların hangi çevresel değişkenlere uyarlanacak tarzda evrimleştikleri, bilinç içeriklerinin merkezi sinir sisteminde hangi aktiviteler sonucu ortaya çıktıkları gibi zorlu bilimsel soruların üstesinden gelememekte, bunu yapmaya kalktığı anda ise kendi çağının biliminin materyalist açıklamalarından farklı olmayan bir yola yönelmektedir. Bu sallantılı felsefi pozisyonda keramet arayan dönemin Marksistleri, belki de bunu, Machçılığın diyalektik materyalizmden daha "gelişkin" bir felsefe olduğu sanısıyla yaptılar. Ama o zaman da bugün de Marksist düşünürlerin görevi, bilimsel bilginin ilerleyişini takip etmek, bunu diyalektik materyalizmi geliştirmekte kullanmaktır. Görev, hiç yapılmayacak bir felsefi sistem aramak yerine Engels'in cesaretiyle hareket edip kendi çağının biliminin en ileri ürünlerini, materyalist bir perspektifle yorumlamak, bilimsel dünya görüşünü bilimle el ele yürüyerek geliştirmektir.

KAYNAKLAR

- Banks, E. C. (2003). *Ernst Mach's world elements: A study in natural philosophy*. Dordrecht: Kluwer.
- Banks. (2014). *The realistic empiricism of Mach, James, and Russell: neutral monism reconceived*. Cambridge University Press
- Block, N., Flanagan, O., & Güzeldere, G. (1997). *The nature of consciousness: Philosophical debates*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Caudwell, C. (2017). *Crisis in physics*. Verso Books.
- Edgar, S. (2013). The Limits of Experience and Explanation: F. A. Lange and Ernst Mach on Things in Themselves. *British Journal for the History of Philosophy*, 21, 100-121.
- Einstein (1949/1970). *Autobiographical notes*. Schilpp, P. A. (ed.). Albert Einstein: philosopher-scientist.3. Baskı. New York: MFJ Books. 1-94
- Engels, F. (1888/1993). *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*. 3. Baskı (Belli, S. Çev.). Ankara, Sol yayınları
- Kant, I. (1998). *The critique of pure reason* (P. Guyer & A. W. Wood, Çev.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Leibniz, G.W (2003) *Monadoloji ya da Felsefenin İlkeleri*. İstanbul: Biblos Yayınları.
- Lenin, V. İ. (1908/1993). *Materyalizm ve Ampiryokritisizm: Gerici bir felsefe üzerine eleştirel notlar*. 3. Baskı (Belli, S. Çev.). Ankara, Sol Yayınları
- Mach, E. (1914/1959). *The analysis of sensations, and the relation of the physical to the psychical*. (Williams, C. M. Çev.) New York, Dover Publications.
- Mach, E. (1905/1976). *Knowledge and error: Sketches on the psychology of enquiry*. Dordrecht.
- Marx, K. (1939/1993). *Grundrisse: foundations of the critique of political economy*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Pojman, P. (2019), "Ernst Mach", The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/spr2019/entries/ernst-mach/>>.
- Sheehan, H. (1993). *Marxism and the philosophy of science: A critical history: The first hundred years*. New York: Humanity Books.

18 Bu eserde özellikle 7., 8. ve 9. bölümdeki makalelerin incelenmesinde yukarıdaki tezin anlaşılması açısından fayda vardır. Tabi buradaki makalelerin yazarlarından bazıları idealistten ziyade dualist olarak adlandırılmalıdır.

ERNST MACH VE FELSEFESİ

Kıvanç İbrahim Ünlütürk

Doktora Öğrencisi, Koç Üniversitesi, Fen Fakültesi, Fizik Bölümü, İstanbul.
E-posta: kunlutar@koc.edu.tr

ÖZET

ERNST MACH AND HIS PHILOSOPHY

ABSTRACT

Bu makalede Ernst Mach'ın felsefi fikirleri ve Mach'çı felsefenin diyalektik materyalist eleştirisi sunulmaktadır. Mach'ın, duyuların cisimler tarafından yaratıldığını reddettiği, tersine cisimlerin bir takım duyu bileşimlerini sembolize ettiğini ileri sürdüğü gösterilmektedir. Nesnel gerçekliği gereksiz bir varsayım olarak görmesine olanak sağlayan düşünce ekonomisi ilkesi eleştirilmekte, pratikten kopuk olduğu sürece bütünüyle öznel bir ilke olduğu ortaya konmaktadır. Pratiği bilgi teorisinin bir kriteri olarak almamasının Mach'ı metafiziğe sürüklediği ileri sürülmektedir. Son olarak Mach'ın neden-sonuç ve uzay-zaman üzerine fikirleri incelenmektedir. Mach'ın, bunların nesnel varlıklarını reddettiği, tümüyle öznel kurgular olduklarını iddia ettiği anlatılmaktadır. Bunu yaparken amaçladığının, mutlak yasalar ve Newton'cu mutlak uzay-zaman kavramlarına karşı çıkmak olduğu, fakat bunu idealistçe yaptığı gösterilmektedir.

In this article, philosophical conceptions of Ernst Mach and the dialectical materialist critique of Machist philosophy are presented. It is shown that Mach rejects the idea of sensations being created by bodies and propounds that, on the contrary, bodies symbolize certain complexes of sensations. The principle of the economy of thought, which allows him to see objective reality as an unnecessary assumption, is criticized and shown to be an utterly subjective principle if it is divorced from practice. It is set forth that Mach is dragged into metaphysics due to him not seeing practice as a criterion of the theory of knowledge. Lastly, Mach's ideas on cause and effect and space and time are examined. It is illustrated that Mach rejects the objective existence of these and claims that they are altogether subjective fictions. It is shown that Mach's objective in doing this is to oppose absolute laws and the Newtonian conceptions of absolute space and time, but that this is done idealistically.

Anahtar kelimeler: *Ernst Mach, ampiryokritisizm, bilimde idealist sapmalar*

Keywords: *Ernst Mach, empiriocriticism, idealist deviations in science*

GİRİŞ: HAYATI VE FELSEFİ GELİŞİMİ

Ernst Waldfried Joseph Wenzel Mach, 18 Şubat 1838'de, o sırada Avusturya İmparatorluğu'na bağlı olan Chirlitz'te dünyaya geldi. Babası Johann Nepomuk Mach başarılı bir öğrenciydi; Prag'da Karl-Ferdinand Üniversitesi'nde (bugün Prag Karl Üniversitesi) felsefe eğitimi görmüş, burada çok çeşitli alanlarda dersler almıştı. Geçimini, bir baronun iki oğluna özel öğretmenlik yaparak sağlıyordu.

Ernst Mach da 1853 sonbaharında liseye başlayana kadar evde babasından eğitim gördü, babasından Yunanca, Latince, tarih, geometri, cebir gibi dersler aldı. 1855'te liseden mezun oldu ve Viyana Üniversitesi'nde fizik eğitimi görmeye başladı. 1860'ta fizik doktorasını tamamladı ve öğretim üyesi oldu. Bir süre mali zorluklarla boğuşan Mach, kendi deyimiyle "gücü tamamen tükenmek üzereyken" 1864'te Graz Üniversitesi'nde matematik profesörü olarak işe başladı, 1866'da fizik profesörlüğüne geçti. 1867'de ise Karl-Ferdinand Üniversitesi'nde deneysel fizik profesörü olarak işe başladı ve 1895'te Viyana Üniversitesi'nde felsefe profesörü olana kadar burada kaldı. 1898'de geçirdiği bir inme

sonrası yavaş yavaş güçten düştü. 1901'de Viyana Üniversitesi'nden emekli oldu. 1913'e kadar Viyana'da kaldıktan sonra oğlunun yanına Vaterstetten'a taşındı. 19 Şubat 1916'da burada hayata gözlerini yumdu.

Mach'ın erken dönem fizik çalışmaları akustik ve optik Doppler etkisi üzerine oldu. Fiziğe yaptığı asıl katkı ise süpersonik akışkan dinamiği ve şok dalgaları üzerine olan çalışmalarıydı. Bir akışkanın hızının yerel ses hızına oranı olan *Mach sayısı*, ismini Ernst Mach'tan almaktadır. Newton'cu uzay ve zaman konseptlerine getirdiği eleştiriler, Albert Einstein da dahil olmak üzere döne-

Şekil 1. Ernst Mach'ın Viyana'da çekilmiş bir fotoğrafı. Kaynak: (Blackmore, 1972).

min fizikçileri üzerinde son derece etkili oldu, görelilik kuramının ortaya çıkışında rol oynadı. Fizik dışında, duyu fizyolojisi de ilgi alanları arasında önemli bir yer kaplıyordu. Josef Breuer ile yaklaşık aynı zamanda ve bağımsız olarak, iç kulakta vestibüler sistemin denge duyusunda oynadığı rolü keşfetti. Farklı aydınlatma dağılımları üzerine de çalışan Mach, *Mach bantları* adı verilen göz yanılsamasının da isim babasıdır.

Ernst Mach aynı zamanda Richard Avenarius tarafından ortaya atılan *ampiryokritisizmin* diğer geliştiricisiydi. Pozitivizmin ikinci aşaması olan bu felsefe, duyuların, insandan bağımsız olarak var olan bir nesnel gerçeklik tarafından yaratıldığını reddediyor, nesnel gerçekliğin birtakım duyu bileşimlerinin sembolünden daha fazlası olmadığını ileri sürüyordu. Mach'ın fikirlerinden etkilenenler arasında, Bolşevik parti içerisinde, Rus Mach'çıları olarak adlandırılan ve Vladimir Bazarov, Aleksandr Bogdanov, Anatoliy Lunaçarskiy gibi isimlerin başını çektiği grup da vardı. Bu ise Lenin'i, Marksizm'den idealist sapmalara karşı materyalizmi savunmaya ve bu amaçla *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* eserini kaleme almaya itmişti. Bunun dışında, pozitivizmin üçüncü aşaması olan *mantıksal pozitivizm* ya da *neopozitivizm* de Mach'ın fikirlerinden güçlü bir şekilde etkilenmişti.

Mach, henüz 15 yaşındayken babasının kütüphanesinde Kant'ın *Her Gelecek Metafizik için Prolegomena*'sı ile tanışmıştı ve kitap Mach'ın üzerinde "daha sonraki felsefi okumalarında asla hissetmediği kadar güçlü ve silinmez bir etki" bıraktı. Bundan birkaç yıl sonra ise Kant'ın kendinde şey fikrinden koptu (Mach, 1922, s. 24). 1860'ların başında Berkeley, Lichtenberg ve Herbart gibi yazarları okudu. Felsefesinin temelini oluşturan düşünceler Berkeley'nin felsefesiyle son derece paraleldi; Lenin'in de ortaya koyduğu üzere, Mach'ın pek çok konudaki duruşu Berkeley'nin felsefesinin modern ve bilimsel gözükken kelimelerle ifade edilmesinden başka bir şey değildi. Lichtenberg ve Herbart'ın yazdıkları ise Hume'cu bir noktaya gelmesini sağlamıştı, fakat Hume'un yazılarını ilk elden okuması 1880'leri bulacaktı (Blackmore, 1972, s. 26-27).

Mach'ın felsefesinin fizik açısından tarihsel anlamını Blackmore (1972, s. 35) özlü bir biçimde tarif etmektedir: Galileo, bilimin amacının gerçekliğin anlaşılması olduğu düşüncesinin yerleşmesine yardımcı olmuştur. Galileo'nun karşısında ise, -mesleği gerçekleri çarpıtmak olan- kardinal Bellarmine, bilimin görevinin görünüşleri olabilecek en basit şekilde tarif etmek olduğunu, gerçeklikle ilgili soruların ise kiliseye bırakılması gerektiğini ileri sürmüştür. Bilimi, görüngülerin tarifine indirgeyen ve ampirizmin uç bir hali olan bu görüngücü (fenomenalist) bakış açısı Berkeley, Hume ve Kant tarafından tekrar canlandırılmıştır. Auguste Comte tarafından ilkeleri ortaya konan (ve Fransız Devrimi sonrasında giderek gericileşen burjuvazinin teorik ihtiyaçlarını karşılayan (Nalçacı, 2007)) pozitivizm ile sosyal bilimler alanına girmiş olan bu felsefeyi fizik alanına sokma-

ya çalışan esasen Mach olmuştur.

Bu makalede Mach'ın görüşleri gerekçelendirilerek ortaya konmaya çalışılacaktır. Bugün de yer yer kendine alan bulabilen bu görüngücü fikirler diyalektik materyalist bir açıdan eleştiriye tabi tutulacaktır. Bunu yaparken büyük ölçüde, Mach'çı felsefeye yönelik materyalist eleştirileri kapsamlı bir şekilde derlemiş olan Lenin'in *Materyalizm ve Ampiryokritisizm* eserinden yararlanılacaktır.

DUYU BİLEŞİMLERİ

Mach, henüz 1872'de enerjinin korunumu yasası üzerine yaptığı bir sunumda, fizik biliminin görevini "duyular arasındaki ilişkinin yasalarını keşfetmek" olarak tanımlıyordu (1872, s. 58). Fiziğin insanlardan bağımsız olarak var olan nesnelerin arasındaki değil, insanların duyuları arasındaki ilişkilerle ilgili olduğu yönündeki bu düşünce Mach'ın felsefesinin temelinde yer alıyordu.

Mach'ın felsefesine göre doğa, "bize duyularımız aracılığıyla verilmiş olan elementlerden" oluşmaktaydı. Doğada değişmez şeyler olmadığını söyleyen Mach'a göre "şey" yalnızca bir soyutlamaydı; değiştirmekten kaçındığımız ya da sabitlediğimiz bir duyular bileşiminin ismi, sembolüydü (1908, s. 523):

"Daha üst bir düzeyde bu değişimleri dikkate aldığımız andan itibaren, 'kendinde şey' ve benzeri çelişkili düşüncelere varmak istemiyorsak, elbette aynı anda değişmezliğe sarılamayız. Duyular 'şeylerin sembolleri' de değildir. Aksine 'şey', görece istikrarlı bir duyular bileşiminin düşüncedeki sembolüdür. Dünyanın gerçek elementleri şeyler (cisimler) değil; (duyu dediğimiz) renkler, sesler, dokunuşlar, uzaylar, zamanlardır".

Asıl elementlerin cisimler değil duyular olduğunu söyleyen Mach, dolayısıyla duyuların, cisimlerin duyu organları üzerindeki etkisiyle üretildiğini de reddetmektedir: "Duyular cisimler tarafından üretilmez, aksine element bileşimleri (duyu bileşimleri) cisimleri meydana getirir." (1922, s. 23). Bu görüş elbette düşünce-beyin ikilisine de uzanmaktadır. Mach'ın, kelimesi kelimesine katılmadığı fakat kendi fikirlerine çok yakın bulduğunu belirterek Avenarius'tan yaptığı alıntı ile ifade edecek olursak (Mach, 1922, s. 22):

"Beyin düşüncenin bulunduğu yer, düşüncenin merkezi, üreticisi, aracı ya da organı, taşıyıcısı ya da maddesi vb. değildir. Düşünce de beyin sakini, komutanı, diğer yarısı ya da yanı vb. değildir, ama aynı zamanda bir ürün de değildir; beyin fizyolojik bir fonksiyonu ya da genel olarak beyin bir hali hiç değildir."

Cisimleri duyulara indirgeyen, duyularla özdeşleştiren

Mach için, görünüş ile gerçeklik arasındaki ayrım da gayrimeşru hale geliyordu (1922, s. 8):

“Gündelik düşünme ve konuşma biçiminde gerçeklik ile görünüşü karşı karşıya getiririz. Havada önümüzde duran bir kalemi düz görürüz; aynı kalemi suya eğik olarak daldırdığımız zaman ise kırık olarak görürüz. İkinci durumda, kalemin gerçekte düz olduğunu ama kırık gözüktüğünü söyleriz. Ama bize bir olgunun diğerine göre gerçek olduğunu söyleme ve diğerini görünüşe sıkıştırma hakkını veren nedir?”

Fakat bu haksızlık karşısındaki sitem, sadece Mach’ın felsefesi içinde kalsak bile tutarsızdır, çünkü Mach’ın da aynı paragrafta dile getirdiği üzere, “Suya batırılan kalem, etrafı nedeniyle optik olarak kırıktır, ama dokunsal ve ölçev olarak düzdür.” “Görünüş” kelimesini aynı anlama gelen “optik” kelimesi ile değiştirmek, kırıklığın ise bize dokunma duyumuz aracılığıyla verilebilen bir tanımı yokmuş gibi davranmak Mach’ı üzen haksızlığı ortadan kaldırmadığı gibi, özgün bir felsefe geliştirmek anlamına da gelemez.

Burada bir parantez açarak, Mach’ın saldırdığı materyalizmin diyalektik olmayan bir materyalizm olduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Mach değişmezliğe, mutlaklığa karşı çıkıyor ve bunun bir gereği olarak “şey”i, yani maddeyi reddediyor; çünkü dünyada değişmezlik görmüyor.¹ Diyalektik olmayan düşüncenin maddeyi değişmez bir biçimde kavradığı doğrudur. Engels’in de yimiyle ifade edecek olursak (1994):

“Hegel’in ‘metafiziksel’ dediği, şeyleri verili olarak, sabit ve stabil olarak incelemeyi tercih eden (...) eski inceleme ve düşünme yöntemi, kendi zamanında son derece büyük tarihsel meşruiyete sahipti. Süreçleri incelemenin mümkün olabilmesi için önce şeyleri incelemek gerekiyordu. Bir şeyin geçirdiği değişimi gözlemleyebilmek için önce o şeyin ne olduğunu bilmeliydik.”

Fakat Marksizm ile birlikte materyalizmin bu eski biçimi aşılmıştır; madde değişmez, ölü bir biçimde kavranmak zorunda değildir. Maddeyi çelişkileriyle birlikte ve dolayısıyla gelişimi içerisinde kavramak mümkündür; bunun da ötesinde bu diyalektik bakış, bilimin gelmiş olduğu aşamada bir zorunluluktur.

TEKBENCİLİK VE NESNEL GERÇEKLİK

Mach’ın duyuları temel, maddeyi ise duyuların türevi olarak alması, duyumsayan insandan bağımsız olarak var olan bir nesnel gerçekliğin reddedilmesi anlamına geliyordu. Bunun kaçınılmaz sonucu ise elbette *ben* dı-

şındaki bütün insanların varlığının da reddedilmesi, kısaca tekbeciliktir (solipsizm); diğer insanlar dediğim şeyler “görece istikrarlı bir duyular bileşiminin” düşüncedeki sembolleridirler.

Düşünen özne dışındaki tüm insanlığı bir çırpıda yok eden bu felsefe, düşünen özneyi de tek parça halinde bırakmamaktadır. Lenin’in, ünlü fizikçi ve Mach’ın Viyana’daki en önemli karşıtlarından biri olan Boltzmann’dan yaptığı alıntıda da gösterilmeye çalışıldığı üzere, eğer yalnızca bize doğrudan verili olan duyulardan emin olabiliyorsak, sadece kendimiz dışındaki tüm varlıkları değil, geçmişe dair tüm düşüncelerimizi de reddetmemiz gerekir. Bize doğrudan verili olan tek bir duyu vardır, o da şu anda duyumsadığımızdır. Geçmişe dair hatırladıklarımızın gerçekten yaşanıp yaşanmadığını bilmemizin bir yolu yoktur (Boltzmann, 1905, s. 132).

İnsandan bağımsız bir nesnellik olmadığı iddiasıyla karşılaşan birisinin aklına gelecek ilk sorulardan biri elbette insanlar ortaya çıkmadan önce ne olduğudur. Doğa bilimlerini büsbütün reddetmeyen birisi için bilimin bu konudaki sözü oldukça net ve şüpheden uzaktır: İnsanlık dünyanın belli bir aşamasında ortaya çıkmıştır ve bu gerçekleşmeden önce uzun bir süre boyunca dünya, üzerinde hiçbir insan olmadan var olmuştur. Tutarlı olup bilimi de açıkça karşısına alan bir idealist için bu bir sorun olmayabilir. Fakat bilimsel olma iddiasındaki bir düşünür için, bu bilimsel gerçek ile, maddenin duyuların türevi olduğu yönündeki öznel idealist düşünce nasıl bağdaşabilir? Öznel idealizmin buna karşı argümanı Avenarius tarafından ileri sürülmüştür, fakat fikir en azından J. G. Fichte’ye kadar uzanmaktadır (Lenin, 1977, s. 76-77): Dünyanın, üzerinde hiçbir insan olmadığı zamanlarını düşünmek istediğimiz zaman kendimizi orada hayal etmekten kaçınamayız. Dolayısıyla kendimizi gözlemci olarak konumlandırmadan dünyanın varlığından bahsedemeyiz. Fakat Feuerbach’ın da ortaya koyduğu üzere bu, geçerli bir argüman değildir (Lenin, 1977, s. 84):

“Doğa bilimleri (...) bizi zorunlu olarak, insanların var olabilmesinin koşullarının henüz mevcut olmadığı, doğanın, yani dünyanın, insan gözü ve aklının bir nesnesi olmadığı (...) bir zamana götürür. İdealizm buna şu şekilde karşılık verebilir: ama bu doğa da senin tarafından düşünülmüş bir şeydir. Elbette, ama bundan o doğanın bir zamanlar gerçekten var olmadığı sonucu çıkmaz, tıpkı Sokrates ve Platon’un onları düşünmediğim sürece benim için var olmalarından, Sokrates ve Platon’un bir zamanlar ben olmadan var olmadıkları sonucunun çıkmayacağı gibi.”

İnsanlar ortaya çıkmadan önce de evrenin var olması, bilim ile öznel idealizm arasındaki türlü çelişkilerin yalnızca bir tanesidir. Bilim açıkça materyalisttir ve inceleme konusu da nesnel gerçekliktir. Bu nedenledir ki, bir

1 Mach’ın değişmezliğe, mutlaklığa karşı çıkışı şüphesiz ki Rus Mach’çıların Mach’çı felsefe ile Marksist felsefe arasında bir akrabalık görmelerinin ana nedeniydi.

bilim felsefesi oluşturmaya çalışan Mach, çoğu zaman kendi felsefesine zıt düşen şeyler söylemektedir. Buna, Lenin'in de dikkat çektiği bir örnek, Mach'ın "dünyanın yalnızca bizim duyularımızdan oluştuğu"nu söylemesidir (Mach, 1922, s. 10). Yukarıda da değinildiği üzere, Mach'ın felsefesine göre diğer insanların gerçekten var olup olmadıkları sorusu anlamsızdır, var olduğunu bilebileceğim yalnızca benim "diğer insanlar" ismi altında grupladığım duyulardır. Dolayısıyla "Mach'ın 'benim' yerine 'bizim' kelimesini kullanması gayrimeşrudur." (Lenin, 1977, s. 43).

Mach'ın, bilimin bir "dış" gerçeklikle ilgilendiğini "ağzından kaçırdığı" örnekler de verilebilir: "Dengenin yalnızca ağırlık ve uzaklığa bağlı olduğunu kendi kendimize felsefe yaparak bulamayacağımıza, bunu deneyimden almamız gerektiğine göre (...)" (1908, s. 16). Mach burada kendi kendimize felsefe yapmak ile deneyim arasında bir karşıtlık çizmektedir. Bu ise deneyimin kendi kendimizden başka bir şeyi içerdiği anlamına gelir; deneyim nesnelliğin deneyimidir. Mach ayrıca, insan duyularının nesnel gerçekliğin bir yansıması olduğunu da bilinçsizce kabul etmektedir:

"Doğada gözlemediğimiz şeyler, anlaşılmadan ve analiz edilmeden de olsa kendilerini düşüncemizde ifade ederler ve bunlar da en genel ve en güçlü özellikleriyle doğa olaylarını taklit ederler." (1908, s. 30).

Bu noktada sorulabilecek meşru bir soru, Mach'ın, felsefesini nasıl bu bariz tutarsızlıklarla ve eklettisizmle kurmuş olduğudur. Sorunun yanıtı ise oldukça basittir. Tüm agnostikler (ve hatta tutarlı idealistler) gibi Mach da gerçekte kendi felsefesini ciddiye almamaktadır, bu anlamda Engels'in deyiimiyle "utangaç" bir materyalisttir (Engels, 1974, s. 27). Mach'ın kendi ifadesiyle: "Tıpkı güneşin her seferinde tekrar doğduğunu görmemiz gibi fizyolojik olarak egoistler ve materyalistler olarak kalıyoruz. Ama teorik olarak bu görüş bırakılmalıdır." (1922, s. 291). Teorik olarak olması gereken konusuna, ileride pratiğin bilgi teorisindeki yerinin incelendiği bölümde değinilecek. Fakat Engels'in utangaç materyalizm suçlamasının Mach tarafından açıkça kabul edilmesi not edilmeye değer. Gerçekte hepimiz materyalistiz, ama teorik olarak yalnızca safsataları kabul etmeliyiz. Materyalizme saldıran tüm felsefe profesörlerinin dedikleri esasen buraya çıkmaktadır.

DÜŞÜNCE EKONOMİSİ, AŞIŞ, KENDİNDE ŞEY

Mach'ın felsefesinde önemli kavramlardan biri de *düşünce ekonomisi* ya da *düşünce tasarrufu* kavramıdır. Ockham'ın usturası ilkesinin modern sürümü olarak görülebilecek olan bu kavram, isim olarak olmasa da fikir olarak Avenarius'un 1876 yılında yazdığı *Philosophie als Denken der Welt gemäss dem Princip des kleinsten Kraftmasses (Dünyanın minimum kuvvet ilkesine göre düşünülmesi olarak felsefe)* başlıklı habilitasyon tezi-

ne dayandırılabilir. İsminden de anlaşılabilceği üzere düşünce ekonomisi ilkesi kabaca, bilimde ve felsefede, daha az düşünsel enerji harcayan teorilerin diğerlerine tercih edilmesini savunmaktadır.

"Aynı olguyu açıklayan iki teoriden, daha az varsayım içereni tercih edilmelidir" şeklinde formüle edildiğinde bu ilke akla son derece yatkın görünmektedir. Elbette bilimsel açıklamalar gereksiz varsayımlardan arındırılmalıdır. Fakat herhangi iki teorisinin varsayımlarının azlık/çokluk bakımından doğrudan karşılaştırılabilceğini düşünmek yanlış olur. Aynı olguyu açıklamaya çalışan iki teori, çok farklı yollardan giderek, doğrudan karşılaştırılması mümkün olmayan çok farklı varsayımlarda bulunabilirler. Bu durumda ise varsayımları sayı bakımından karşılaştıramayacağımıza göre, hangi teorisinin daha ekonomik olduğu sorusu tamamen öznel kalacaktır. Bu nedenle düşünce ekonomisi ilkesi, bilgi teorisinin temel bir ilkesi olamaz, yalnızca çok özel durumlarda uygulanabilecek bir araç olarak var olabilir. Öte yandan pozitivist felsefe, bu türden nesnel bir kriter varmış gibi davranır ve düşünce ekonomisini bilgi teorisinin temel ve saf kuramsal bir ilkesi gibi uygulamaya çalışır. Mach'ta da bu ilke *a priori* ve teleolojik bir ilke olarak vardır (Lenin, 1977, s. 172).

"Ekonomi"nin öznelliğini göstermek için, Ockham'ın usturası ilkesinin, ismini aldığı Ockhamlı William tarafından kullanılışı önemli bir örnek sunmaktadır. Ockhamlı William ilkeyi tanrının mucizelerine uygulamaktadır: "Tanrı pek çok şeyi daha azıyla yapabilecekken daha çoğuyla yapmaktadır, çünkü öyle dilemektedir ve başka bir neden aranmamalıdır." Mucizelerin çoğulluğu varsayılmalıdır, çünkü bu tanrıyı memnun eder (Franklin, 2015, s. 241). Açıklanması istenen bir şeyi, tanrının öyle memnun oluşuyla açıklamak elbette düşünceden büyük ölçüde tasarruf etmemizi sağlar. Fakat burada vurgulanmak istenen, "ekonomi"nin ilk bakışta görünebileceği türden nesnel bir kriter olmadığıdır. Mucizelere inanan birisi için olayların mucize ile açıklanması son derece ekonomikken, mucizelere inanmayan birisi için mucizeler en iyi ihtimalle "teorisinin" gereksiz birer varsayımı olacaktır. Usturanın neyi keseceği, kimin elinde durduğuna bağlıdır. Bu iki düşünce biçimi arasında, pratikten kopuk, saf kuramsal bir ekonomiklik kriteri aramak anlamsızdır; mucize diye bir şey olmadığını bize öğreten en nihayetinde pratiktir.

Mach'çı felsefenin bu ilkesinin öznelliği ve sorunun pratikten bağımsız olarak ortaya konamayacağı gerçeği Lenin tarafından da vurgulanmıştır (1977, s. 170):

"Atomu bölünemez olarak 'düşünmek' mi 'daha ekonomik'tir, yoksa pozitif ve negatif elektronlardan oluşuyor olarak mı? Rus burjuva devriminin liberaler tarafından yapıldığını düşünmek mi 'daha ekonomik'tir, yoksa liberallere karşı yapıldığını düşünmek mi? 'Düşünce ekonomisi' kategorisinin buraya uygulanışındaki absürtlüğü, öznelliği görmek için bu so-

rukları sormak yeterlidir. İnsan düşüncesi nesnel gerçekliliği doğru olarak yansıttığı sürece ‘ekonomik’ tir ve bu doğruluğun kriteri pratik, deney ve sanayidir.”

Düşünce ekonomisi fikrinin Mach’ın pozitivizmi açısından esas önemi, nesnel gerçekliliğin reddedilmesine alan açmasından gelir: Biz yalnızca duyularımızı duyumsarız, bu duyuları bizim dışımızdaki birtakım nesnelerin etkisi olarak “görmek” bir varsayımdır ve “içinden çıkamaz bir metafiziksel zorluklar düğümü yaratır”. Bu bilinmeyen, verili olmayan “ilk değişkenler”le, yani kendinde şeylerle olan ilişki “ekonomik olmayan” bir kurgudur ve gereksizdir. (Mach, 1922, s. 28).

Burada pozitivizmin düştüğü düşünsel hata, tercihin, biri diğerinden bir fazla varsayıma sahip iki açıklama arasında yapıldığını düşünmektir. Oysa tercih, bir açıklama ile açıklamasızlık arasında yapılmaktadır. Bilimin görevi Mach’ın düşüncesinin aksine, hangi duyuların hangi sırayla algılandığını not etmek değildir, duyuların nereden çıktığı da bilimin açıklaması gereken bir sorundur. Duyuların bir sonuç değil, temel olan olduğunu söylemek ise, nasıl oluştuklarını açıklayamaz ilan etmek anlamına gelir. Tanrı öyle istediği için, böylesi daha ekonomik olduğu için ya da başka herhangi bir gerekçeyle hiçbir açıklama yapmamak elbette herhangi bir açıklama yapmaktan objektif olarak daha ekonomik olacaktır. “Şüphesiz ki yalnızca benim ve benim duyularımın var olduğunu ‘düşünmek’ daha ‘ekonomik’ tir, tabii eğer epistemolojiye böyle absürt bir düşünceyi sokmak istiyorsak.” (Lenin, 1977, s. 170).

Açıklamasızlık doğal olarak Mach’ı daha ileri bir noktaya getirmez. Madde fikrinden “çıplak soyut semboller” oldukları için rahatsız olan Mach (Mach, 1922, s. 10), duyuları temel ilan ederek “çıplak soyut” bir *Ben* ile başa kalır (Lenin, 1977, s. 43):

“(...) eğer [Mach] ‘duyumsanabilir içeriğin’, bizden bağımsız olarak var olan nesnel bir gerçeklik olduğunu kabul etmiyorsa, geriye yalnızca bir ‘çıplak soyut’ *Ben* kalır (...). Eğer duyularımızın ‘duyumsanabilir içeriği’ dış dünya değilse, boş felsefi fanteziler kuran bu çıplak *Ben* dışında hiçbir şey yoktur.”

Duyuların dışsal nesneler tarafından üretildiği düşüncesinin “fazladan bir varsayım” olması fikrinin, kökenini açık eden bir ifadesi, Rus Mach’çılarından Bazarov’un materyalist Plehanov’a karşı yazdıklarında görülebilir: “[Engels] hiçbir yerde (...) bu ‘aşış’ı, algısal olarak verili dünyanın sınırları ötesine geçişi gerçekleştirme isteği göstermemektedir.”² (Lenin, 1977, s. 115). Aşış (Lat. transcensus) kelimesinin işaret ettiği ve Lenin’in de değindiği üzere bu fikirler Mach’ın ya da ampiryokritisizmin buluşları değildir ve bilimin çok daha ilkel olduğu tarihlerden kalma fikirlerdir (1977, s. 116):

2 Engels’in madde dışında bir varlık tanımamasının, Bazarov tarafından “algılar dışında bir şey tanımaması” şeklinde çarpıtılmasıyla burada ilgilenebilecektir.

“Görünüş ile kendinde şey arasında prensipte bir duvar örmek özel olarak Kant’çı ve Hume’cu bir ‘fantezidir’. (...) Ve Kant’çılar, tıpkı Hume’cular gibi materyalistler için aşışçı gerçekçiler, ‘metafizikçiler’ derler çünkü bir bölgeden, tamamen farklı başka bir bölgeye gayrimeşru bir şekilde geçmektedirler.”

Başka bir deyişle duyuların dışsal nesneler tarafından üretildiği düşüncesinin “fazladan” bir varsayım olduğu, bilinemezliğin iddiasıdır ve asılsızdır. Materyalizmin maddesinin Kant’çı anlamda bilinemez bir kendinde şey olduğunu iddia eden Mach’çı felsefe, duyular ile madde arasına yapay bir duvar örerek, Kant’ın bilinemez kendinde şeyini maddeye kendisi enjekte etmektedir. Modern bilim ise, Engels’in duru bir şekilde açıkladığı gibi, kendiliğinden ve uzun bir süre önce, Kant’ın prensipte bilinmeyen kendinde şeyini ortadan kaldırıp yerine prensipte bilinebilen kendinde şeyi koymuştur. Bu kendinde şey, insan pratiği içerisinde bilinir ve böylece *bizim için* şeye dönüşür. Kant’ın çağında anlaşılır olan bu “bilinemez kendinde şey” düşüncesi, bilimin geldiği aşamada bir safsatadan daha fazlası değildir (Engels, 1974, s. 29):

“(...) yeni-kantçı bilinemezci ortaya çıkıp diyor ki: bir nesnenin niteliklerini doğru olarak algılayabiliriz, ama nesnenin kendisini hiç bir duyusal ya da zihni yolla kavrayamayız. Bu kendinde-varlık, kavrayışımızın ötesindedir. Hegel, buna çok önceleri şu cevabı vermişti: bir nesnenin bütün niteliklerini biliyorsanız, nesnenin kendisini de biliyorsunuz demektir; geriye, sözkonusu nesnenin bizim dışımızda varolmasından başka hiç bir şey kalmaz; ve duyularınız size bu olguyu öğrettiği zaman, kendinde-varlığın, Kant’ın o ünlü Ding an sich bilinmezinin üst yanını da kavramış olursunuz. Buna şunu eklemek gerekir: Kant’ın çağında, doğal nesneler konusundaki bilgimiz gerçekten öylesine bölük pörçüktü ki, onların her biri üstüne bildiğimiz az bir şeyin ötesinde esrarlı bir “kendinde-varlık” bulunduğu pekala sanılabiliirdi. Ama bu kavranamaz nesneler, bilimin dev adımlarıyla ilerlemesi sırasında kavrandılar, çözümlendiler, üstelik yeniden üretildiler; üretebildiğimiz şeyin bilinemez olduğunu elbette düşünemeyiz. Bu yüzyılın [19. yüzyıl-ç.n.] ilk yarısında, organik maddeler, kimya için esrarlı nesnelerdi; bugün, onları, birbiri ardına, organik sürecin yardımı olmaksızın, kimyasal öğelerini kullanarak yapmayı öğreniyoruz.”

Özetlemek gerekirse: materyalizmin maddesi, insan bilincinden bağımsız olarak var olduğu ölçüde bir kendinde şeydir. Fakat bu kendinde şey prensipte bilinemez değildir; başta bilinemez olan her şey insanlığın ortak pratiğinin sonucu olarak bilimin gelişiminin belli bir aşamasında bilinir hale gelir. Pozitivizmin bu maddeye bilinemezcilik karıştırması, pozitivizmin kendi çarpıtmasıdır. Buna karşın, Mach’ın duyuları, Kant’ın kendinde şeyine eksiksiz bir örnek teşkil etmektedir. Bu

duyuların nereden gelip nereye gittiği, başka bir deyişle “niye”si bilinemez, yalnızca “nasıl”ı bilinebilir.

EPİSTEMOLOJİDE PRATİK KRİTERİ

Engels’in maddenin bilinebilirliğine dair argümanı bizi başka bir konuya ve esasen tüm tartışmanın en can alıcı noktasına getirmektedir. İnsan pratiğinin bilgi teorisindeki yeri nedir? Bu soru, diğer bir sorunun bağlamında anlam kazanmaktadır: Dış dünyaya dair bilgilerimizin doğru olduğunu nereden bilebiliriz?

Mach, dış dünyanın varlığından ya da yokluğundan bahsedemeyeceğimizi, yalnızca duyularımızın var olduğunu ve dış dünya denen şeyin de bu duyularla özdeş olduğunu söylerken, esasen duyularımızın bize içgüdüsel olarak verdiği dış dünya fikrine güvenemeyeceğimizi söylemiş olmaktadır. Dolayısıyla Mach’çı felsefe her ne kadar soru hatalıymış gibi davranırsa da soruya bir yanıt vermektedir: Dış dünyaya dair bilgilerimizin doğru olduğunu bilemeyiz.

Mach’çılık da dahil tüm bilinemezci felsefeler bu soruya cevap verirken salt teorik, matematiksel kesinlikte bir kanıt aramaktadır ve böyle bir kanıt olmamasından dolayı “bilemeyiz” cevabını vermektedir. Pratik doğrulama ise geçerli bir kanıt olarak kabul edilmemektedir. Mach bu konuda son derece açıktır. Sudaki kalemin kırık gözükmesi gibi “alışılmadık koşullarda alışılmışı beklediğimiz” durumlarda “görünüşten bahsetmenin yalnızca pratik bir anlamı vardır, bilimsel hiçbir anlamı yoktur” (Mach, 1922, s. 8). Mach burada “pratik” kelimesi yerine “gündelik” kelimesini kullansaydı da söylediği şeyin anlamı değişmezdi: Bir pratik olan vardır, bir de bilimsel olan. Pratik bir kanıt kendi başına bilimsel bir kanıt teşkil etmez.

Bu bakış açısının sorunlarını incelemeden önce, bu görüşün bir tarihselliğinin olduğunu, insanlığın gelişiminin belli bir noktasında ortaya çıkmış olduğunu hatırlamak yerinde olacaktır. İnsanlığın gelişme düzeyinin henüz sınıflara izin vermediği dönemde soyut düşünme, pratiğe göre “üst” bir konuma sahip olamazdı; düşünme, ezici olarak pratiğe (üretime) yönelik düşünme olmak zorundaydı. Soyut düşünmenin üretimden kopuk biçimde, başlı başına bir faaliyet olması demek, mesleği bu olan, üretime katılmayan insanların varlığı demektir. Bu ise, herkes üretmediği halde herkesin tüketeceği kadar ürünün üretilebildiği anlamına gelir. Dolayısıyla ancak insanın emeğinin verimliliğini artırması ve doğa üzerinde belirli bir miktar egemenlik kurması ile mümkün olabilir. Bu demektir ki sorun, pratik olmadan teorisinin eksik kalacak olması değildir; pratik olmadan teorisinin mümkün olmamasıdır.³

3 Bu ilişki elbette tek taraflı değildir, tersi de doğrudur: teori olmadan pratik mümkün değildir. Bu anlamda pozitivistimin iddia ettiği türden “yorum karışmamış” saf veri toplamak mümkün değildir. Bir ölçüm aletinin belli bir fiziksel büyüklük için şu ya da bu veriyi verdiğini söylüyorsanız

Bunun tersine dönmesi, insan emeğinin artı değer üretecek verimliliğe ulaşması ve sınıfların ortaya çıkmasından sonra gerçekleşmiştir. “(...) sınıflı toplumların ortaya çıktığı her yerde, işlevleri eylemden kopuk düşünce üretmek olan bir grup insan –rahipler ve ardından filozoflar– her zaman olmuştur. Çoğunlukla işlevleri –her zaman bilinçli olmamakla birlikte– zenginlik ve güç bakımından toplumda varolan eşitsizliklerin üzerini mitolojik veya metafizik teorilerle örtmekti. Varlıklı kimse-ler arasında yer aldıkları ve onlardan geçindikleri için soyut düşünme yöntemine, zenginliğe ve iktidara özgü bir saygınlık kazandırdılar.” (Bernal, 2007, s. 102). Sınıfların ortadan kalkması, kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın ortadan kalkmasını da gerektirdiği için, sınıflı toplum ile birlikte ortaya çıkmış olan, pratikten kopuk düşüncenin yüceltilmesinin, yine sınıflı toplum ile birlikte ortadan kalkacağını da söyleyebiliriz.

Bu parantezin ardından, doğanın bilgisinin doğruluğuna dair pratikten yalıtılmış, mutlak, matematiksel kesinlikte kanıt arayışının sorunları ve çelişkilerine değinilebilir. İlk olarak şuradan başlanabilir: Matematiksel bilgi nasıl mutlak olabilmektedir ve doğaya dair olan bilgi neden bu matematiksel kesinliğe ulaşamamaktadır? Hegel’in, matematiksel bilginin doğasına dair söyledikleri bu konuda son derece ön açııcıdır (2012):

“Bilmenin bu eksikli çeşidinin kesinliği [Evidenz] –matematığın, gücüyle övündüğü ve felsefeye caka sattığı kesinlik– tamamen amacının yoksulluğuna ve materyalinin eksikliliğine dayanır; bu nedenle de felsefenin küçük görmesi gereken türdendir. Matematiksel bilginin amacı ya da Kavram’ı büyüklüktür [niceliklidir]. Bu tam da özsel olmayan, Kavram’sız ilişkidir (...). [Matematığın uğraştığı tarzda] gerçek olmayan bir ögede, yalnızca gerçek olmayan doğrular, yani sabit, ölü önermeler vardır. (...) matematiksel kesinliğin biçimsel karakteri bu noktada yatar (...), bilgi eşitlik çizgisinde ilerlemektedir. Çünkü ölü olan, kendi kendine devinmediği için, özde bir fark meydana getirmez; özsel karşıtlığa ya da eşitsizliğe erişmez, dolayısıyla bir karşıtın diğerine dönüşmesini, nitel, içsel devinimi, kendi kendine devinimi içermez. Matematik yalnızca büyüklükle, özsel olmayan farkla ilgilenir.”

Matematiksel bilginin, çoğu zaman üstünlüğü olarak görülen kesinliği, aslında onun eksikliğidir. Bu mutlak-

bu, ölçüm aletinin işleyişine dair bir teoriye sahip olmanız sayesinde mümkündür ve topladığınız veri elbette bu teoriye bağlı olacaktır. Ölçüm ya da gözlem mekanizması basitleştikçe bu teori de doğal olarak basitleşir ve görünmez bir hal alabilir, fakat her zaman oradadır. Mekanizma karmaşılaştıkça ise bu durum belirginleşir. Modern bir örnek vermek gerekirse, Büyük Hadron Çarpıştırıcısı benzeri parçacık hızlandırıcılardan çıkan veriler, ancak bir bilgisayar yazılımıyla ayıklanabilecek derecede kalabalıktır. Yazılım, ayıklama işini deneyden gelen veriyi tek tek teorik beklentilerle karşılaştırarak yapar. Böylesi bir durumda, örneğin bir parçacığa dair teorik ön beklentiniz yoksa, parçacığı keşfetmeniz de mümkün değildir. Başka bir deyişle anlamsız gürültü, bir teori doğrultusunda yorumlanmadan anlamlı veriye dönüşmez.

lık, matematiksel bilginin içeriksizliği sayesinde. Bir önerme mutlak olarak kanıtlanabiliyor ya da yanlışlanabiliyorsa bu, doğruluğu ya da yanlışlığının bir totoloji olması sayesinde. Ve tersinden, yalnızca bir totoloji mutlak olarak bilinebilir. Başka bir deyişle, matematiğin mutlaklığı, “işe yaramaz”lığından kaynaklanmaktadır. Matematiksel bilginin içerik kazanması, bu bilginin doğaya uygulanabileceğinin bilgisi ile gerçekleşir; çünkü bu bilgi bir totoloji değildir. Dolayısıyla nesnel gerçekliğin bilgisini mutlak olmamakla suçlamak, onu, kelimenin gerçek anlamıyla bilgi olmakla suçlamak demektir.

Eğer doğada gökten inme, mutlak yasalar aramıyorsa (ki Mach da böylesi yasalara şiddetle karşı çıkmaktadır), nesnelliğin bilgisinin mutlak olmayışını ona güvenmemek için bir neden olarak görmek bir tutarsızlıktır ve bilinçsizce de olsa bu tarz mutlak yasaların arandığına delildir. Mach elbette bilimsel olma endişesindedir fakat bilimsel olanı “hiçbir şüpheye yer bırakmayan” şeklinde kavramaktadır. Bu ise, her agnostik gibi pratiği bir kenara bırakıp teoriye hapsolmasına, saf teorik kanıtlar aramasına neden olmaktadır. Bilimsel olmadıkları için mutlak yasalara kesin bir şekilde karşı çıkan Mach, mutlak olmayan yasaları da bilim dışı görerek bilimsel araştırmayı totolojilerin derlenmesine indirgemektedir.

Bu da bizi şu noktaya getirmektedir ki, metafiziksel beklentilerden arınabilmek için epistemolojide pratiği bir doğruluk kriteri olarak kabul etmek bir zorunluluktur.⁴ Bu, her şeyden önce sorunun anlamlı olabilmesi için gereklidir. “Doğaya dair bilimizin doğru olduğunu nereden biliyoruz?” sorusundaki “doğru” kelimesi ne anlama gelmektedir? Bu “doğru”nun pratik doğrulanma dışında bir tanımı olamayacağı açıktır; çünkü soru zaten pratiğin bilgisi üzerinedir. Pratikte ilgili bir soru sorup, bu soruyu cevaplamak için pratikten mümkün olduğunca kopmaya çalışmak absürttür. Burada Marx’ın Feuerbach üzerine ikinci tezini hatırlamak yararlı olacaktır (Marx, 2002):

“İnsan düşüncesine nesnel doğruluk atfedilip atfedilemeyeceği sorunu teorik değil pratik bir sorundur. İnsan, düşüncesinin doğruluğunu – yani gerçekliğini ve gücünü, bu dünyaya aitliğini pratikte kanıtlamalıdır. Düşüncenin gerçekliği ya da gerçekdışılığı üzerine pratikten yalıtık bir tartışma salt skolastik bir sorundur.”

Agnostik felsefe, pratiği bir kriter olarak kabul etmiyor, her şeyden önce kendi doğrusunu somut bir şekilde tanımlamalıdır. Hangi durumda doğaya dair bilimizin

doğru olduğunu bilebilirdik? Agnostisizm bu soruya cevap olarak metafizik olmayan, bu evrenin sınırlarında kalan bir olasılık sunabilirse, ancak o zaman bilginin mutlak olmayışı, güvenilmezliği için yeterli bir sebep olarak görülebilir.

DOĞADA NEDENSELLİK, UZAY VE ZAMAN

Mach’ın bilim felsefesinin önemli bir tarafını, fizik yasalarının doğası, yani doğada nedensellik ve zorunluluk üzerine fikirleri oluşturmaktadır: Neden ve sonuç gibi kavramlar reddedilmedi. A olgusu hiçbir zaman B olgusunun nedeni değildir. Biz “yalnızca”, A olgusunun her defasında B olgusu tarafından takip edildiğini gözlemliyoruz ve bu da bizi bir zorunluluk olduğunu “düşünmeye” iter. Mach’ın kendi ifadeleriyle:

- “[Mach’ın kendi bilgi kuramında] ‘Neden’ kavramının yerini fonksiyon kavramı almıştır. Görüngülerin birbirleriyle bağıntılarının araştırılması, olguların ekonomik olarak sunulduğu amaç olarak görülmektedir, fiziksel kavramlar ise yalnızca amaca ulaşmak için gereken araçlardır.” (1908, s. 286).
- “Tekrar tekrar gösterdiğim gibi, nedensellik yasasının tüm biçimleri öznel içgüdülerden kaynaklanmaktadır, doğanın bunları karşılaması gibi bir zorunluluk yoktur.” (1908, s. 550).
- “Akli, yarım olarak gözlemlenmiş bir olguyu tamamlamaya iten güç çağrışımdır. Bu, tekrarlanma sayesinde pekişir ve bize irademizden ve bu olgudan bağımsız, yabancı bir güç gibi gözüktür (...). Böylesi bir yasa sayesinde *kehanette bulunabildiğimizi* düşünmemiz sadece etrafımızın yeterince tekdüzeliğe sahip olduğunu kanıtlar, bu kehanetin gerçekleşmesinin *zorunluluğuna* ise kanıt değildir.” (1896, s. 383).
- “Mantıksal zorunluluk dışında, örneğin fiziksel bir zorunluluk yoktur.” (1896, s. 435).

Mach’ın yapmaya çalıştığı şey görülebilir; Mach, esasen önceden yazılmış birtakım mutlak yasaların, son nedenlerin karşısında “çubuğu bükmeye” çalışmış, fakat çubuğu kırmıştır. Mutlak olmayan nedenleri neden olarak kabul etmediği için, sadece mutlak son nedenler değil, bütün neden-sonuç kavramı reddedilmektedir. Mach’ın da kabul ettiği, etrafımızın (hangi etrafımız?) “yeterince” tekdüzeliğe sahip olması gerçeği zaten neden ve sonuçların nesnel varlığından başka bir şey değildir. Aynı anda hem (aslında var olmayan) etrafımızın, aynı A’lar ardından hep aynı B’lerin meydana geleceği kadar tekdüze olduğunu söyleyip, hem de neden-sonuç kavramlarının öznel kurgular olduğunu iddia etmek ise pozitivist felsefenin kaçınmayacağı bir tutarsızlıktır. Bilimin görevinin tek tek görüngüleri incelemek olduğu, görüngüler arasında neden-sonuç ilişkisi kurmanın

4 Bilimsel düşüncüyü sahiplenme, ya da Mach’ı bir kenara bırakacak olursak materyalist olma iddiasındaki birisi için bu şu anlama gelmektedir: Materyalizmi her alanda mantıksal sonucuna götürebilmek ve tutarlı bir şekilde uygulayabilmek için onu diyalektik olarak kavramak bir zorunluluktur. Bunun en çarpıcı örneği olarak, bilimi sahiplenmek ve Marksizmi bilim dışı ilan etmek için yola çıkan K. Popper’in, tam da teori-pratik diyalektiğini anlamamaktan dolayı, yanlışlamacılığı ile bu aynı metafiziksel beklentilere saplanmasını not etmek gerekir (Kabakçı, 2019).

ise meşru olmadığı yönündeki görüş, bir bütün olarak pozitivist felsefenin gerici niteliğini ortaya koyar ve insan aklına bir saldırı olarak görülmelidir. Bu görüşün güçlendiği bir ortamda, bilimsel düşüncenin toplumsal varlığı zorunlu olarak gerileyecektir.

Mach'ın felsefesi, nedenselliği reddedişiyle çok benzer bir şekilde uzay ve zamanın da öznel kurgular olduğunu söylemektedir (Mach, 1908, s. 553):

“Uzay ve zaman düzenli birer duyular serisidir. Mekaniğin denklemlerinde yer alan nicelikler, bu serilerin düşüncemizde ayırdığımız elemanlarını sıralayan sembollerden başka bir şey değildir. Denklemler, bu sıralama sembollerinin birbirleriyle bağlantısını ifade eder.”

Fakat bu görüş elbette Newton'cu uzay-zaman kavramları ve görelilik kuramı ile ilişkisi içerisinde incelenmelidir. Bu açıdan Mach'ın şu cümleleri önemlidir (1906, s. 441-442):

“Newton, (...) uzayı kendinde bir varlık olarak gören ve 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar fizikte neredeyse tek başına hüküm sürmüş olan bir bakış açısına bağlı olmak durumundaydı. Eğer Newton'un kütleçekim mekaniği için, sabit yıldızlardan oluşan gökyüzünün de artık mutlak olarak değişmeyen, hareketsiz, katı bir sistem olarak düşünülemeyeceğini göz önünde bulundurursak, Newton'un tüm dinamiği mutlak bir uzay ve buna uygun olarak mutlak bir zamana göre kurmaya yönelik cüretli çabası bir yere kadar anlaşılır hale gelir. Bize anlamsız gelen bu varsayım, pratikte sabit yıldızların uzay ve zaman koordinatları için referans alınması durumunu değiştirmede; bu yüzden zararsız olarak kaldı ve uzun bir süre ciddi eleştirilerden kaçabildi.”

Mesele Mach'ın felsefesine uygun bir biçimde nesnelğin reddine varsa da burada esasen matematiksel bir soyutlamanın mutlaklaştırılmasına karşı çıkış vardır. Lenin, Mach'ın bu düşüncesini incelerken, yalnızca uzay ve zamanın nesnel varlığının reddine, yani sonucuna odaklanmıştır; bu düşüncenin çıkış noktası incelenmeden kalmıştır. Her ne kadar idealist bir sonuca vardırılsa da Mach'ın kalkış noktası son derece yerinde ve önemlidir. Maddeye ev sahipliği yapan ve maddeden ayrı olarak var olan bir uzay düşüncesi (nesnel idealist bir biçimde de yorumlanabilecek) kaba materyalist bir düşüncedir. Uzay ve zaman (ya da dört boyutlu bir bütün olarak uzayzaman), maddenin iki var oluş biçimidir ve maddeden ayrı olarak düşünülemez. Engels'in (2001) ifadeleriyle:

“(...) ‘zamanın, uzayın, kuvvet ve maddenin, hareket ve durgunluğun, neden ve sonucun ne olduğunu bilmeyiz.’

O eski hikaye. İnsan önce duyumsanabilir şeyleri

soyutlamalara dönüştürür, sonra da bunları duyuları aracılığıyla bilmek ister, zamanı görmek ve uzayı koklamak ister. Ampirist, ampirik deneyim alışkanlığına öylesine dalmıştır ki, soyutlamalarla uğraştığı sırada bile hala duyumsanabilir bilginin alanında olduğunu düşünür. Biz bir saatin ya da bir metrenin ne olduğunu biliriz, ama zamanın ve uzayın ne olduğunu bilmeyiz! Sanki zaman saatlerden, uzay da metreküplerden başka bir şeymiş gibi! Maddenin bu iki var oluş biçimi doğal olarak madde olmadan hiçbir şeydir, yalnızca zihnimizde var olan boş konseptler, soyutlamalardır.”

Madde ve uzayzamanın birbirinden ayrı düşünülemeyeceği düşüncesinin bilimsel kanıtı ise elbette genel görelilik teorisi tarafından sağlanmıştır. Bu alanda gelecekte gerçekleşecek –tutarlı bir kuantum kütleçekimi teorisi gibi– bilimsel gelişmelerin bu düşünceyi daha da güçlendireceği ve geliştireceği şimdiden kesin gözükmektedir.

Görülebilir ve koklanabilir bir uzayzamanın var olması, bunun bir soyutlama olması ise öznel bir kurgu ya da bir duyular serisi olduğu anlamına gelmez. Belirli bir ölçüde yaygın olan postmodernist safsatanın aksine, görelilik kuramı da “her şeyin görelisi olduğunu” söylemez. Tam tersine görelilik kuramı, her gözlemci için aynı (dolayısıyla nesnel) olan fizik yasalarının varlığına vurgu yapar ve gözlemcilerden bağımsız bir uzayzamanın varlığına dayanır (Olpak, 2020). Mekaniğin denklemlerinde yer alan nicelikler elbette birer semboldür, fakat bu semboller nesnel bir gerçekliği sembolize etmektedir. Zaten bilimin konusu da denklemlerin kendileri değil, o denklemlerin karşılık geldiği nesnelliktir.

SONUÇ

Bu makale Ernst Mach'ın genel felsefi fikirlerini göstermiş ve bunları Mach'ın bakış açısından anlamaya çalışmıştır. Bunu yaparken aynı anda bu felsefenin diyalektik materyalist eleştirisi de sunulmuştur. Mach'ın mutlaklığa, sabitliğe karşı çıkmaya çalıştığı, fakat bunu materyalist bir şekilde değil, idealist safsatalara sapaarak yaptığı ortaya konmaya çalışılmıştır.

Mach'çı felsefenin temelinde, asıl olanın duyular olduğu, dışımızdaki nesnel gerçeğin ise bu duyuların bileşimlerine atadığımız semboller olduğu fikri yatmaktadır. Fakat Mach'ın aynı zamanda bilimsel olmaya da çalışmasından kaynaklı olarak, –bu felsefeye zıt olarak– duyu ve düşüncelerimizin bir “doğa” tarafından şekillendiğine dair ifadeleri de Mach'ın yazılarında bulmak mümkündür. Dolayısıyla Mach'ın felsefesi tutarlı bir idealizm teşkil etmemektedir; bilimsel olmak için zorunlu olarak materyalizme verilmiş ödünlerle birlikte eklektik bir felsefedir.

Duyuların temel alınabilmesi ve maddenin “gereksiz” ilan edilebilmesini Mach için sağlayan şey düşünce ekonomisi kavramıdır. Mach’ta bu kavram epistemolojinin a priori bir ilkesi olarak yer almaktadır. Oysa makalede de gösterildiği üzere bu ilke pratik kriteri olmadan, saf teorik haliyle herhangi bir nesnellik içeremez; öznel bir araç olarak kalmak zorundadır. Her türlü bilimsel bilginin ne kadar ‘ekonomik’ olduğunu belirleyen şey, nesnel dünyayı ne derece doğru tarif ettiği, pratikte ne kadar doğrulandığıdır. Pratiği bir doğruluk kriteri olarak kabul etmeyen bir felsefenin ise metafiziğe saplanması kaçınılmazdır.

Mach’ın özellikle uzay ve zaman üzerine fikirleri dönemin fizikçilerini derinden etkilemiş olmakla birlikte, fiziğin görevinin cisimler değil, duyular arasındaki ilişkileri incelemek olduğu yönündeki felsefesi elbette fizik biliminde yerleşiklik kazanamamıştır. Asıl olan maddeci ve insan düşüncesi ve duyuları da maddenin örgütlenişinin en üst seviyesi ve maddenin kendisini yansıtmasıdır. Gerçekliğin araştırılması eyleminden doğacak olan sonuç, bu nedenle zorunlu olarak materyalizmdir.

Fakat bu zorunluluktan, bilimde idealist sapmalara karşı mücadele edilmesinin gereksiz olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. İdealizmin, bilimi niteliklerinden arındırıp bir kayıt defteri tutma işine dönüştürmesi; başka bir deyişle gerçekliğin araştırılması eylemini ortadan kaldırması, mücadele edilmediği sürece pekala mümkündür. İnsan aklının, bilimin ve planlamanın karşısındaki araçlar arasında en “bilimsel” görünüme sahip olanı olarak pozitivizm, bilim insanlarının özellikle mücadele etmesi gereken bir sorun teşkil etmektedir. Bu nedenle, materyalizm karşısındaki bu gibi felsefi saldırılara karşı başışıklık kazanmak gerekmektedir: “Mach’çı (ve daha geniş olarak – pozitivist) idealist felsefenin gücü, pek çok modern bilim insanının felsefi zayıflığında yatmaktadır.” (Ilyenkov, 1979).

KAYNAKLAR

- Bernal, J. D. (2007). *Marksizm ve Bilim*, (T. Ok, Çev.), 2. Baskı. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Blackmore, J. T. (1972). *Ernst Mach: His Work, Life, and Influence*. Berkeley: University of California Press.
- Boltzmann, L. (1905). *Populäre Schriften*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth Verlag.
- Engels, F. (1974). *Ütopik Sosyalizm ve Bilimsel Sosyalizm*, (Ö. Ünal, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (1994). *Ludwig Feuerbach and the End of Classical German Philosophy*, (Progress Publishers, Çev.). Marxists Internet Archive. Erişim tarihi: 10.10.2020 <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1886/ludwig-feuerbach/index.htm>
- Engels, F. (2001). *Appendix: Notes to Anti-Dühring*. Marxists Internet Archive. Erişim tarihi: 10.10.2020 <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1883/don/appendix1.htm>
- Franklin, J. (2015). *The Science of Conjecture*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Hegel, G. W. (2012). *Phänomenologie des Geistes*. Project Gutenberg. Erişim tarihi: 10.10.2020 <http://www.gutenberg.org/cache/epub/6698/pg6698-images.html>
- Ilyenkov, E. (1979). *Leninist Dialectics and the Metaphysics of Positivism*, (New Park Publications, Çev.). Marxists Internet Archive. Erişim tarihi: 10.10.2020 <https://www.marxists.org/archive/ilyenkov/works/positivism/index.htm>
- Kabakçı, S. (2019). Karl Popper ve yanılsamacılığı. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2 (3), 187-197.
- Lenin, V. I. (1977). *Collected Works (Vol. 14)*, (A. Fineberg, Çev.), 4. Baskı. Moskova: Progress Publishers.
- Mach, E. (1872). *Die Geschichte und die Wurzel des Satzes von der Erhaltung der Arbeit*. Prag: J.G. Calve'sche Universitätsbuchhandlung.
- Mach, E. (1896). *Die Principien der Wärmelehre*. Leipzig: Johann Ambrosius Barth Verlag.
- Mach, E. (1906). *Erkenntnis und Irrtum*, 2. Baskı. Leipzig: Johann Ambrosius Barth Verlag.
- Mach, E. (1908). *Die Mechanik in ihrer Entwicklung*, 6. Baskı. Leipzig: F. A. Brockhaus.
- Mach, E. (1922). *Die Analyse der Empfindungen*, 9. Baskı. Jena: Gustav Fischer Verlag.
- Marx, K. (2002). *Theses On Feuerbach*, (W. Lough, Çev.). Marxists Internet Archive. Erişim tarihi: 10.10.2020 <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1845/theses/theses.htm>
- Nalçacı, E. (2007). Bilgi üretme süreci olarak işçi sınıfı siyaseti-‘bilim’ ilişkisi. *Gelenek*, 93, 38-51. Erişim tarihi: 10.10.2020 <https://gelenek.org/bilgi-uretme-sureci-olarak-isci-sinifi-siyaseti-bilim-iliskisi/>
- Olpa, M. A. (2020). “Görelilik” üzerine: Ne anlaşıyor? Ne anlamalıyız? *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 3(2), 95-110.

YOLDAN ÇIKAN BOLŞEVİK: ALEKSANDR BOGDANOV

Kaya Tokmakçıoğlu

Doç. Dr., İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi İşletme Mühendisliği
Bölümü, İstanbul. E-posta: tokmakcioglu@itu.edu.tr

ÖZET

Çarlık Rusya'sının çöküşünde siyaset sahnesine çıkan en önemli Bolşevikler'den biri Aleksandr Bogdanov'du. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kurucu kadrolarından olan bu Bolşevik, üretkenliğiyle felsefeden doğabilimlerine, ekonomiden edebiyata kadar pek çok alanda hem devrim öncesi Rusya'nın hem de sosyalist kuruluş sürecinin odağında yer almayı başardı. 1905 Devrimi'nden *Vpered* grubunun ve devrim sonrasında Proletkült'ün kuruluşuna kadar önemli roller üstlendi. 1910'lu yıllarda kendi ampiryomonist felsefesini geliştirirken, Ekim Devrimi sonrasında yaşamını bilime adadı. Bu makale söz konusu bağlamda Lenin'in "sol"daki rakiplerinden en önemlisinin nasıl "sağ"a kaydığını inceliyor. Bogdanov'u silahlı ayaklanma ve sosyalist devrim savunusundan aşamalı bir kültürel devrim taraftarına dönüştüren siyasal atmosferin izini sürerken, devrime giden süreçte Bolşevikler'e önderlik eden Lenin'in *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*'i kaleme almasının ardında yatan olguları ortaya koymayı amaçlıyor.

Anahtar Kelimeler: *Bogdanov, Lenin, ampiryomonizm, Materyalizm ve Ampiryokritisizm, Vpered, Proletkült*

THE DERAILED BOLSEVIK: ALEXANDER BOGDANOV

ABSTRACT

Alexander Bogdanov was one of the most important Bolsheviks who appeared on the political scene in the collapse of the Tsarist Russia. A prolific Bolshevik, who was one of the founding members of the Russian Social Democratic Labor Party, he was at the core of both pre-revolutionary Russia and the process of the socialist establishment in all fields such as philosophy, natural sciences, economy and literature. He played important roles in the 1905 Revolution, during the establishment of the *Vpered* group and the post-revolution Proletcult. While developing his own empiriomonist philosophy in the 1910s, he devoted his life to science after the October Revolution. In this context, this article discusses how one of the most important of Lenin's "left" rivals shifted to the "right". By tracing the political atmosphere which turned Bogdanov from a defender of armed insurrection and socialist revolution into an advocate of gradual cultural revolution, it aims to reveal the facts behind Lenin's penning of *Materialism and Empirio-Criticism*, as he led the Bolsheviks during the process leading up to the revolution.

Keywords: *Bogdanov, Lenin, empiriomonism, Materialism and Empirio-Criticism, Vpered, Proletcult*

GİRİŞ

"(...) ampiryokritisizmin bilgilimsel iskolastiğinin gerisinde, felsefedeki yanların mücadelesinin son tahlilde modern toplumdaki düşman sınıfların eğilim ve ideolojilerini yansıtan bir mücadele olduğunun gözden kaçırılmaması gerekir. Çağdaş felsefe iki bin yıl öncesinin felsefesi kadar taraflıdır. Ukalaca, şarlatanca yaftalar altında ya da çapsız bir yansızlık gerisinde gizlenmiş olsa da çekişmekte olan taraflar, aslında idealizm ile materyalizmdir. İdealizm, inancılığın incelmış, işlenmiş biçiminden başka bir şey değildir; inancılık bütün gücünü korumakta, çok geniş bir örgütler sisteminden yararlanmaktadır ve felsefi düşüncenin en ufak bir yanılmasından kendine pay çıkararak yığınlar üzerindeki etkinliğini hiç ara vermeden sürdürmektedir. Ampiryokritisizmin nesnel rolü, sınıf mücadelesindeki rolü, tamamıyla, genellikle materyalizme ve özellikle de tarihsel materyalizme karşı yürüttükleri savaşta inancılara bağlılıkla hizmet etmekten ibarettir." (Lenin, 1993: 401-402).

Lenin'in *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*'i (MA) yukarıda alıntılanan pasajla sonlanır. 1908'in Şubat ve Ekim ayları arasında Cenevre ve Londra'da yazılan yapıt, 1909 Mayıs'ında Moskova'da ilk baskısı 2000 kopya olacak şekilde yayımlanır. Avusturyalı fizikçi Ernst Mach'ın felsefi metinlerinden ve Alman filozof Richard Avenarius'un ampiryokritisizminden etkilenen bir tür pozitivizme şiddetle karşı çıkan Lenin, diyalektik materyalizmi sonuna kadar savunan bir ders verir. Söz konusu pozitivizm, V.A. Bazarov, A.A. Bogdanov, A.V. Lunaçarski, P.S. Yuşkeviç ve N.V. Valentinov gibi dönemin Bolşevik entelijansiyasına mensup aydınlar arasında da popülerlerdir. O güne kadar yazdıkları arasında İktisat Bilimi Üzerine Kısa Bir Ders (1897), üç ciltlik *Ampiryomonizm* (1904-1906) ve *Kızıl Yıldız* (1908) başlıklı bilimkurgu romanı bulunan Bogdanov, Lenin'in MA'yı kaleme alırken hedef tahtasına oturttuğu en önemli kişiliktir.

Bogdanov'un işçi sınıfının "kendini" devrimini yapma yeteneğine daha fazla güvendiği yaygın olarak kabul görülür. Siyasal devrimin yerine kültürel olanı ön plana çıkaran

Bogdanov, 1917'de iktidarın Bolşevikler tarafından ele geçirilişine karşı çıkmış, Lenin'in iç savaşta köylülüğe karşı geliştirdiği politikaları kıyasıya eleştirmiş, işçi sınıfının gerçekleştireceği devrime dair Lenin'den farklı bir siyasal hattı savunmuştur. Bolşevikler'e Lenin yerine Bogdanov'un önderlik etmesi durumunda işlerin daha farklı olacağı yönündeki genel kanı, özellikle Batılı akademisyenler arasında genel olarak kabul görmüştür.¹

Bogdanov 1905 Devrimi'nde radikal bir Bolşevik'tir.² Lenin'in görüşlerini paylaşan ve bunları partinin yayın organlarında desteklemeye istekli olan Bogdanov, Lenin tarafından Bolşevik kampa içtenlikle davet edilir. Merkezî, disiplinli bir parti örgütü ve militan bir devrimci program için ateşli bir polemikçidir. Nitekim 1909'da Bolşevikler arasında gerçekleşen ayrışma, Lenin'in Bogdanov'u "Bolşevik Merkez"den istifa etmeye zorlamasıyla ayyuka çıkacak, 1905'in Bolşevik radikalizminden daha da ileri gitmeyi savunan Bogdanov'la yollar ayrılacaktır.³ Bu vesileyle, Lenin'i "sol Menşevik" ve "oportünist" olarak kınayan Bogdanov, onun bir Oktobrist'e⁴ dönüşeceğini iddia edecektir.

Peki, neler oldu da Lenin'in "sol"daki rakiplerinden olan Bogdanov "sağ"a kaydı? Hangi siyasal atmosfer Bogdanov'u silahlı ayaklanma ve sosyalist devrim savunusundan aşamalı bir kültürel devrim taraftarına dönüştürdü? Biliyoruz ki Lenin ile Bogdanov arasında gerçekleşen kopuşun Bolşevizm üzerinde kalıcı bir etkisi oldu. Bolşevikler üzerindeki kontrolünü artıran Lenin, tek "felsefi" çalışmasını kaleme aldı ve *MA* Sovyet felsefi geleneğinin en önemli yapıtaşlarından biri haline geldi.

1. YAŞAMÖYKÜSÜ

1873 yılında bugünkü Polonya sınırları içinde öğretmen

1 Örneğin S.V. Utechin, 1917'de Bogdanov'un parlamenter demokrasiyi tercih etmesini olumlu bir biçimde yorumlarken, 1905-1907 arasındaki devrimci konumunun felsefesinin gerçek bir yansıması olmadığını düşünmektedir (1962: 125 ve 112). Karl Ballestrem (1969: 307) ise şu yorumda bulunur: "Bogdanov ve arkadaşlarının felsefi yaklaşımları kendisine Sovyetler Birliği'nde alan açabilseydi, Sovyet felsefesinin ABD'de olduğu gibi ampirizm ve pragmatizm yönünde gelişmesi kuvvetle muhtemeldi." Bogdanov'un siyasete, kültüre ve siyasal kültüre karşı tavrı hakkında yazılmış en kapsamlı çalışmalardan birinin sahibi olan Zenovia Sochor, Lenin ve Bogdanov'u "sosyalizmin iki vizyonunun" (1988: 20) duyurucuları olarak resmetmiştir. Sochor, "Buharin'in Stalin'e alternatif olduğuna benzer bir biçimde Bogdanov'un kimi açılardan Lenin'e alternatif olduğunu" (1988: 12) öne sürmektedir. Bogdanov'u idealize etme de veya Bogdanov'un sosyalist dönüşüm için tamamen başarılı bir plana ulaştığı sonucuna varmasa da sosyalizmin daha eşitlikçi bir biçimine katkıda bulunacağını düşünmektedir (1988: 233).

2 Bogdanov'u sol-Bolşevik bir sendikalist ve kolektivist olarak tasvir eden Robert C. Williams'ın (1986) işaret ettiği nokta tam da budur. Ancak Williams, Bogdanov'un 1909'dan sonraki devrimci sorunlara ilişkin ortalamacı tutumunu dikkate almamaktadır.

3 Bu gelişmelere dair detaylar için Bales (1968), Yassour (1981) ve Biggart'ın (1981) çalışmalarına bakılabilir.

4 17 Ekim 1905'te Çar II. Nikolay'ın yayımladığı bir manifestoyla kurulan Oktobrist Parti, Çarlık Rusya'sındaki büyük burjuvazinin ve kulakların siyasal temsilciliğini üstlenen liberal bir partidir.

bir aileye doğan Aleksandr Aleksandroviç Malinovski Moskova Üniversitesi'nde doğabilimleri ve Harkov Üniversitesi'nde tıp eğitimi aldı. Kısa bir süre psikiyatr olarak çalıştıktan sonra yaşamının geri kalanında felsefe, siyaset, toplum kuramı, toplumsal psikoloji, ekonomi ve kültür üzerine onlarca metin kaleme aldı. Aslen bir Narodnik olarak politize olan Bogdanov hızla Marksizm'i benimsedi. Bununla birlikte Narodnikler'in merkezizetçilik karşıtı düşüncelerine sempati duymaya devam etti. Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ne (RSDİP) kuruluşunda (1898) üye oldu. 1894-1895 ve 1899-1903 yılları arasında iç sürgüne, 1904-1905 ve 1905 Devrimi'nden sonra dış sürgüne mecbur bırakılmasına karşın kendisini esaslı bir Bolşevik olarak kanıtladı. 1905 Devrimi'nde St. Petersburg Sovyeti'nin liderlerindendi. 1904-1907 yılları arasında ilk felsefi üçlemesi *Ampiryomonizm*'i yayımladı. Bolşevizm'den ideolojik kopuşunun sinyallerini veren bu yapıta Lenin sert bir polemik niteliğindeki *MA*'yı yazarak yanıt verdi. Bogdanov'u hedef tahtasına oturtan Lenin, Marksizm ile Ernst Mach'ın idealist neopozitivizminin uzlaştırılmasına büyük bir öfke beslemekteydi. 1908'de Mars'ta geçen ütopyacı romanı *Kızıl Yıldız*'ı, 1913'te devam niteliğindeki *Mühendis Menni*'yi yayımlayan Bogdanov ikinci felsefi üçlemesi *Genel Örgütsel Bilim - Tektoloji*'yi 1913-1922 yılları arasında kaleme aldı. Paylaşım Savaşı'nda Rusya'ya dönerek askerî hekim olarak görev aldı ve Bolşevikler'in 1917'de iktidarı ele geçirmesine aktif olarak katılmadı. Tasfiye edilene kadar Proletkült'ün⁵ yılmaz bir savunucusu olan Bogdanov, yaşamöyküsünü kaleme alan yazarların mutabık olduğu üzere yaşamının geri kalanını bilime adadı. Lenin'in ölümünden hemen sonra Kamenev, Zinovyev ve Buharin'in partiye katılma tekliflerini reddetti. 1926'da Moskova'da Kan Nakli Enstitüsü'nü kurdu; bir sonraki yıl enstitüdeki çalışmalarının sonuçlarını bir kitap haline getirdi. 1928'de ölümcül bir hastanın kanıyla kendi kanını değiştirerek yaptığı bir deneyin sonucunda yaşama veda etti.

2. LENİN'LE TANIŞMA

RSDİP'nin 1903'teki ikinci kongresi Lenin'in Plehanov'la ilişkisini olumsuz hale getirirken, Bogdanov'la daha yakın temas kurmasına yol açacaktır. Bogdanov Londra'daki kongrede bulunamamasına karşın kongre sonrasında Bolşevikler'e katılacak, Lenin'le ilk buluşması 1904'ün yaz başında Cenevre'de gerçekleşecektir. Partiden neredeyse yalıtılmış bir biçimde, sürgünde olan Lenin, Bogdanov'un Rusya'dan gelişini memnuniyetle karşılayacaktır. Bolşevikler'e gerekli olan yayın, kalemi kuvvetli olan Bogdanov'un önerisiyle hayata geçecektir. Bazarov, Lunaçarski vd. genç aydınları da katkı koymaya ikna eden Bogdanov, St. Petersburg ve Moskova'daki işçilerin desteğini almayı da ihmal etmez. Ağustos'u Lenin'le, *Vpered*'in ("İleri") planlamasıyla Lac de Bret'de geçiren Bogdanov yazarları ve okurları hare-

5 Proletkült'e dair derli toplu bir kaynak için bkz. Mally (1990).

kete geçirmek için Rusya'ya dönecek, aynı yılın Aralık ayında *Vpered*'in yayımlanmaya başlaması için Cenevre'ye dönecektir.

Lenin ve Bogdanov tanıştıklarında, son yapıtlarını değiş tokuş ederler. Lenin 1903 Parti Kongresi'ne katkısının bir kopyasını sunarken, Bogdanov *Ampiryomonizm*'in ilk cildini Lenin'e verir. Lenin'in *Ampiryomonizm*'e yaklaşımı yeni kurulan dostluğu pekiştirecek türde değildir. Kitabı okuduktan sonra Plehanov'un Bogdanov'u bu kadar sert bir şekilde eleştirmekte haklı olduğuna ikna olduğunu yazar.

3. AYRIŞMAYA DOĞRU

1905'in Aralık'ındaki olaylar Bogdanov'un tutuklanmasına yol açar. Bu esnada merkez komite üyesi olarak, St. Petersburg İşçi Temsilcileri Sovyeti'nin yürütme komitesinde yer almaktadır. Yürütme komitesinin diğer üyeleriyle birlikte ifşa edilir ve 1906'nın yazına kadar hapiste kalır.

Bolşevikler'in liderliği için Leninistler ve Bogdanovcular arasında 1907-1909 yılları arasında süregelen mücadele 1909'daki ayrışmayla zirve yapacaktır. Hem Leninistler hem de sol-Bolşevikler (*Vpered* grubu) siyasal meşruiyetlerini 1904'ün Ağustos ayında İsviçre'de Lenin'in önderliğinde 22 Bolşevik'in katıldığı ve III. Parti Kongresi için çağrının yapıldığı konferansta aramaktadır (Schwarz, 1967: 257-266). Meşruiyeti sağlayacak bir başka etmen, maddi kaynakların ve merkezî gazete *Proletarii*'nin kontrolüdür.

İşçi sınıfının "kültürel" gelişimi sol-Bolşevikler'in düşüncesinde belirgin bir şekilde ön plandadır ve sol-Bolşevikler, yayıncılık faaliyetlerinin buna katkıda bulunması konusunda ısrarcıdır. 1908 Ocak'ında, Rus halk kültürü üzerine çalışmak için Capri Adası'ndaki Gorki'ye katılan Lunaçarski'nin projesi kısa bir süre sonra *Rusya Tarihi Ansiklopedisi* adlı başka bir proje ile birleşecek ve söz konusu proje Fransız Aydınlanmacıları'nın yayımladıkları *Ansiklopedi*'nin sosyalist bir muadili olarak tasarlanacaktır. Bogdanovcular 1905 Devrimi'nden sonra saf değiştiren entelektüellerin yerine işçi kadroları eğitmek için bir parti okulunun kurulmasını önermektedirler.⁶

Duma seçimleri üzerine Lenin ve Bogdanov arasındaki anlaşmazlık⁷ bu nedenle dar bir taktiksel fikirden

çok, Rusya içinde meydana gelen değişikliklerin ve bu değişikliklere yanıt vermede Marksist entelijansiyanın rolünün temelde farklı çözümlemelerini yansıtmaktadır. Bogdanov'un epistemoloji alanındaki "revizyonizm" iddiası da kendisi ile Lenin arasındaki çekişmenin temel nedeni değildir.

Lenin ve Bogdanov 1904'te Bolşevik hizbi birlikte güçlendirme kararı aldıklarında, materyalizm konusundaki felsefi farklılıklarını bir yana koymaya karar vermişlerdi. Bundan sonra, söz konusu başlık Bogdanov ve Plehanov tarafından alenen tartışılmış olsa da Bolşevikler felsefi farklılıkların siyasi ilkeleri zedelediği görüşüne bağlı kaldılar ve 11 Şubat 1908'de *Proletarii*'nin yayın kurulu oybirliğiyle bu tartışmada taraf tutmama kararı aldı. Aynı toplantıda, Lenin'in editöryel "tarafsızlık" politikasını, yalnızca felsefi tartışmayı değil, aynı zamanda Bogdanovcular'ın politik görüşlerini de *Proletarii*'nin sayfalarından çıkaracak şekilde yorumlamak istediği ortaya çıktı.

Lenin'in niyeti, 1908'in ilk aylarında Bogdanov'un en yakın iki yoldaşı Gorki ve Lunaçarski ile olan ilişkilerinde açıkça görülmekteydi. Duma seçimlerine karşı yaklaşımlarında ve ideolojik konumlanışlarında her ikisinin Bogdanov'un görüşlerini paylaştığının farkında olan Lenin, *Proletarii*'ye katkılarının hiçbir "Bogdanovculuk" emaresi içermediğinden emin olarak iş birliğini güvence altına almayı amaçladı. Gorki ile yazışmalarında belirgin bir biçimde ampiryokritisizmi kınamakta ve Gorki'nin makalelerinden Bogdanov'un felsefesinden esinlenen tüm bölümleri çıkarması gerektiğini tavsiye etmekteydi.

Lenin ile Bogdanov, Lunaçarski ve Gorki arasındaki ilişkiler kırılma noktasına yaklaşmaktaydı. 10-17 Nisan 1908 tarihleri arasında iki taraf, anlaşmazlıklarını çözmek için son bir girişimle Capri Adası'nda bir araya geldi.⁸ Bununla birlikte, Bogdanovcular'ın Duma'da da Lenincilerden daha fazla olan pozisyonlarını terk etmeleri için hiçbir neden yoktu. Lenin, Capri buluşmasının hemen ardından Bogdanovculuk'a eleştiri oklarını yöneltti. Mart ayı sonunda, Marx üzerine bir antolojide yayımlanmak üzere sunulan "Marksizm ve Revizyonizm" başlıklı bir makalede, ampiryokritiklerin tarafında olmadığını (her ne kadar sadece bir dipnotta olsa da) önceden dile getirmişti.⁹ Mayıs ayında British Museum'da Bogdanov'a yönelik eleştirisi üzerinde çalıştı ve 15 Mayıs'ta Bogdanov'un Cenevre'de vermesi planlanan bir konferansta aleyhine kullanılmak üzere "Bir Öğretim Görevlisine On Soru"yu kaleme aldı.

6 *Proletarii*'nin genişletilmiş yayın kurulunun Haziran 1909 tarihli toplantısında Bogdanov, eğitim ve propagandanın "çalışmalarının Duma seçimlerinden daha önemli bir parçası olduğunu" ilan edecektir (Aktaran Biggart, 1981: 141).

7 1905 Devrimi'nden sonraki yıllar sosyalist hareket ve özellikle Bolşevikler açısından bir kriz başlangıcına denk düşmektedir. İkinci Duma'nın 1907'de feshedilmesiyle birlikte siyasi partilerin faaliyetleri de kısıtlanınca, Sosyal Demokratlar arasındaki anlaşmazlık ayyuka çıkar. Lenin, yeni bir devrim dalgasına çok zaman olduğundan yasal yolların zorlanmasını savunurken, Bogdanov devrimin kısa bir süre

sonra kaldığı yerden devam edeceğini, dolayısıyla Bolşevikler'in parlamentarizme sapmaması gerektiğini düşünmektedir.

8 Lenin'in Capri'yi ziyareti sırasında çekilen fotoğraflardan Gorki ve Bogdanov'un yanı sıra yayıncı I.P. Ladijnikov, V.A. Bazarov ve Krasin'in Bolşevik yoldaşı A.M. Ignatiyef'in de bulunduğunu biliyoruz.

9 Antoloji ayrıca Bazarov, Vorovski ve Rojkov'un katkılarını da içermekteydi. Lenin katkısını resmî bir savaş ilanı olarak nitelendirdi ve bu onun felsefi karşıtlarıyla bir arada yer aldığı son ortak girişim oldu.

Bogdanov'la Lenin arasındaki ayrışmayı körükleyen nedenlerin başında siyasete yaklaşımlarındaki farklılık yer almaktaydı. Lenin 1907'den sonra, Rusya'da mevcut her türlü yasal yöntemi kullanarak -Duma seçimlerine katılım da dahil olmak üzere- ihtiyatlı bir şekilde partiyi yeniden inşa etmeye çalıştı. Öte yandan Bogdanov, sol-Bolşevikler'in proletarya arasında sosyalizmi propaganda etmesine ve silahlı ayaklanmayı örgütlemesine önem vermektedir. Lenin bu görüşü *otzovizm* olarak yaftaladı ve yıllarca pek çok makalesinde taraftarlarına saldırdı.¹⁰ Bogdanov 1910'da dahi, sol-Bolşevikler'in acil sosyalist devrim talebini tekrarlamaya devam etmekteydi. Yeni bir ayaklanma için askeri-devrimci hazırlığın zorunluluğunda ısrarcıydı. Lenin, devrimci pratik düzleminden bakıldığında, Stolypin'in karşıdevrimci programının yarattığı atmosferde sosyalist devrimin Donkişotvari ideallerinin peşinden gitmek için partisinin enerjisini boşa harcamasına izin vermeyecekti.

Ayrışmanın bir başka nedeni felsefiydi. Lenin daha önce devrimin pratik gereklerini felsefi tartışmaların üzerine koymuş, 1904'te Bogdanov'un desteğini kazanmak için "felsefi tarafsızlığa" olur vermişti. Bununla birlikte, her zaman ortodoks bir Marksizm'i tercih etmişti. Lenin ve Bogdanov'un söz konusu süre boyunca iyi anlaşamaları anlaşılabilir bir durumdu. Değerlendirmesi daha zor olan, Lenin'in Bogdanov'un felsefesini alenen gözden düşürerek onunla kişisel ve siyasi bağlarını koparmak isteyip istemediğiydi. Bogdanov, siyaseten çok fazla bağımsız davranıp parti disiplininden uzaklaştığı ölçüde, iktidarı hedefleyen Lenin'in eleştiri oklarının hedefi haline gelecekti. Öte yandan Lenin'in mektupları, onun bu felsefi tartışmanın siyasi ittifaklarını etkilemesini istemediğini göstermektedir. 1908 Şubat-Nisan ayları arasında Gorki'ye mektuplarında, felsefeyi ayrı bir konu olarak tutmaktan yanadır (Lenin, 1978: 448-454). 1 Temmuz 1908'de V.V. Vorovski'ye yazdığı bir mektupta, Bogdanov'u felsefeyi siyasete alet edip hizip mücadelesine dönüştürmekle suçlamaktadır. Ayrışmaya giden süreçte Bogdanov'un müttefiki değil de rakibi olduğuna göre, eleştirisini geri çekmek için artık bir neden de kalmamıştı. Bogdanov'un bilgi kuramı, idealizmi ve politik hataları arasında doğrudan bir bağlantı gören Lenin, bunun nihayetinde devrimci harekete ihanetle sonuçlanacağını *MA*'da ifade edecekti.

4. TASFİYE, "VPERED" VE SONRASI

1909'da Leninistler ile sol-Bolşevikler arasındaki ilişkiler, sol-Bolşevikler'in Capri Adası'nda kurmayı planladıkları parti okuluyla daha da sertleşir. Haziran ayında

10 Rusça "geri çağırma" fiilinden türetilen *otzovizm* taraftarları olan Otzovistler, 1908'de Bolşevikler arasında görüş ayrılığı sonucu ortaya çıkan grubu tanımlamaktadır. 1905 Devrimi'nin 1907 yılına girildiğinde geri çekilmesiyle beraber Bolşevikler, 3. Duma'ya katılıp katılmayı tartışır. Lenin, Zinoviyev ve Kamenev Duma'ya katılmayı savunurken, Bogdanov, Lunaçarski ve Mihail Pokrovski Duma'daki vekillerin geri çağırılmasını savunmuşlardır. İkinci grubu oluşturanlar Otzovistler olarak anılacaktır.

Proletarii'nin genişletilmiş yayın kurulu toplantısında ortaya çıkan bu girişim sonrasında Leninistler Bogdanov'u Bolşevik Merkez'in dışında bırakırlar. Bogdanov'un merkezden atılmaya vereceği ilk yanıt, *Vpered*'in (adını 1904'teki yayından alan, Bogdanov'la benzer doğrultuda hareket eden radikal Bolşeviklerin birliği) kurulması ve Capri ile Bologna'da işçiler için iki okulu hayata geçirmesi olacaktır (Biggart, 1981). Her iki okulun müfredatını tasarlama sürecinde, varoluşun bilinçle özdeş olduğu argümanını geliştirmeye başlayan Bogdanov, ideoloji ya da kültürün, toplumların yaşamında örgütsel bir işlev gördüğünü öne sürmektedir. Dolayısıyla sosyalist bir devrimin mümkün hale gelmesinden önce işçi sınıfı arasında sosyalist ve proleter bir ideolojinin yaratılmasını şart koşmaktadır. Bogdanov sosyalizmin taraftar bulmasının yegâne mantıksal koşulunun siyasi devrimi örgütlemektense, işçi sınıfının ideolojisinin değiştirilmesi olduğu iddiasındaydı. Söz konusu ideolojiyi Proleter Kültürü olarak tanımladı ve bu onun 1909 yılından (Bolşevik Merkez'den çıkarılmasından) 1920'ye kadar (Proletkült'ten istifası istendiği zaman) faaliyetlerinin odak noktası haline geldi.

Kuşkusuz, Paylaşım Savaşı'nın patlak vermesi ve Lenin'in "Alman hattını" terk etmesi, kendisi ile *Vpered*'in bazı üyeleri (özellikle Lunaçarski) arasında bir uzlaşma için uygun koşulları yarattı. Ancak birçok açıdan Leninistler ile Bogdanovcular ayrı durmayı tercih ettiler. 1917 siyasal krizini öngören ve silahlı ayaklanmanın önemini vurgulayan Bogdanovcular, 1917'den önce RSDİP'nin tüm bileşenlerinin hedefi olan "demokratik" bir cumhuriyet fikrine sadık kaldılar. Birleşik Sosyal-Demokrat Enternasyonalistler'le ilişki kurmuş olan Bogdanov'a göre, Sovyetler'den çok Kurucu Meclis Rusya'nın siyasi kurumlarının dönüşümünü etkilemeliydi. Proletkült'ü devrimin hemen arifesinde kuran Bogdanov ve arkadaşları, işçi sınıfının "hegemonyasının" yalnızca iktidarın ele geçirilmesi ve üretim araçlarının toplumsallaştırılmasıyla elde edilemeyeceğine, bunun için uzun bir kültürel değişim döneminin gerektiğine ikna olmuşlardı.

1921'de Yeni Ekonomi Politikası'nın (NEP) uygulamaya konmasının ardından, Proletkült'ten ve Bogdanov'un düşüncelerine bağlılık gösteren siyasi gruplardan Sovyet rejiminin merkezîyetçiliğine yönelik sıklıkla eleştiriler yükselmekteydi. 1920'lerin sonuna gelindiğinde, proletaryanın "kültürel hegemonyası", devlet ve parti kurumlarında çalışan daha genç bir komünist kuşak tarafından savunulacaktı.¹¹ Lenin'le olan mücadelesine ve devrimle birlikte ele alınan tarih yazımına karşın, Bogdanov'un ölümü sırasındaki itibarı beklenenin üzerindeydi. 1926 gibi görece geç bir tarihte Lunaçarski, Bogdanov ile Lenin arasındaki felsefi tartışmada, ortodokslik ile sapkınlık arasındaki çizginin nereye çekilmesi gerektiğini söylemek için henüz çok erken olduğunu yazabilmekteydi. Devrim sonrasındaki Sovyet

11 Sosyalizmin inşa ediliş sürecindeki olguların etrafı bir derlemesi için bkz. Fitzpatrick (1984).

tarihçiliğinin en önemli isimlerinden Mihail Pokrovski, Bogdanov'un 1905-1917 yılları arasında kültür cephesindeki faaliyetlerinin önemini vurgulamaktaydı.

Lenin'in Proletkült ideolojisine karşı mücadelesi, Sovyet kültür tarihinin önemli bir parçasıdır. Bu alana dair kaleme alınmış literatür, Proletkült liderliğinin parti ve hükümetten özerklik talebine karşı Lenin'in proleter kültür hakkındaki açıklamalarının ayrıntılı bir şekilde ortaya konmasını sağlamıştır. Açıklamaları aynı zamanda kültürel mirasa karşı nihilist bir tavra ve doğrudan torna tezgâhındaki işçiden alınan, laboratuvar ortamında oluşturulmuş, proleter bir kültür çabasına yöneliktir. Proletkült önderliğinin merkez komiteye açıkça karşı çıktığı ve özerklik sorununu Parti Kongresi'ne taşımaya çalıştığı devrim sonrası yıllarda Lenin, çeşitli bağlamlarda, partinin kitleleri eğitmede ve halkın kültürel faaliyetinde merkezî bir role sahip olduğunu ve kültürün partizan doğasını açığa vuran konuşmalar yapıp yazılar kaleme aldı. Yetişkinlerin Eğitimi Kongresi'nde Komünist Parti'nin öne sürdüğü politikanın önceliğinin açıkça kabul edilmesi gerektiğine vurgu yapan Lenin Proletkült'e eleştiri oklarını yöneltmekteydi:

Yetişkin eğitimi, eski sınırlardan ve alışkanlıklardan kurtarılmış eğitimi yayma yolundaki bu ilk adımları atarken, başlangıçta iki engelle başa çıkmak zorunda kaldık. Biri, (...) kendi bireysel teorilerini test etmek isteyen (...) burjuva aydınlarının çokluğu (...) ve (...) çoğu zaman en absürd fikirler yeni bir şeymiş gibi yüceltiliyordu, doğaüstü ve aykırı olan şeyler saf proleter sanatı ve proleter kültürü olarak sunuluyordu (Lenin, 2011: 297-298).

Lenin 1905 yılındaki *Parti Örgütü ve Parti Edebiyatı* broşüründen beri kültürün partizan rolü düşüncesini geliştirirken, Proletkült'ün daha sonra ortaya çıkacak partiden ve proletarya diktatörlüğünden bağımsızlık talebine karşı da mücadele etmekteydi. Öte yandan, Proletkült'ün estetiğe dair görüşleri ile Fütüristler'in kuramları ve ikisinin ortak ideolojik temeli (Bogdanov'un idealist sistemi) arasındaki derinlerde yatan bağ ortaya çıkarmaya çabalamaktaydı. Lenin'in tüm konuşmalarında, merkez komitenin proleter kültür sorununa dair kararlarında ve Proletkült'ün ideologlarının eleştirilmesinde düzenli olarak Fütüristler'e ve Machçılık'a referansta bulunulur. Devrimin ilk yıllarında Proletkült açısından özerklik vurgusu, köylülüğe ve entelijansiya karşı alınan sekter tavır ve kendisini toplumsal yaşam ve mücadeleden izole etme çabası ön plandadır. Proletkültçüler laboratuvarlarında her tür müdahaleden, birikimden vb. arınmış bir kültür inşa etmeye çalışmaktadır. Bu dönemde kendilerini, Fütürizm de dahil olmak üzere, sanattaki tüm eğilimlerden uzaklaştırırlar.

Lenin, Machçılık ve Fütürizm'in genel olarak proleter kültüre ve özel olarak da Proletkült'e muhalif olduğuna inanıyordu. Merkez komiteye 1 Aralık 1920'de yazdığı

"Proletkült Hakkında" başlıklı mektupta söz konusu tehlikeyi dile getirmekteydi:

Felsefede burjuva görüşleri (Machçılık), 'proleter kültür' kisvesi altında işçilere sunuldu. Ve sanat alanında işçilere saçma, çarpık beğeniler (Fütürizm) aşılandı; işçilere kendi yarı-burjuva felsefi 'sistemlerini' ve icatlarını dayattılar (Denisova, 1964: 40).

Lenin aynı dönemde, Lunaçarski'yi Fütürist yapıtları derlemelere aldığı için defalarca eleştirmekteydi. Mihail Pokrovski'ye yazdığı bir mektupta Lunaçarski'nin Fütürizm'den mümkün mertebe uzak tutulması gerektiğini dile getirirken "Yoldaş Pokrovski... Tekrar ve tekrar Fütürizm vb. karşı mücadelede yardımınızı diliyorum. Güvenilir Fütürizm karşıtları bulmak mümkün değil mi?" diye sormaktadır (Denisova, 1964: 40). Lenin'in Proletkült liderliğine karşı mücadelesi ve proleter kültürü üzerine ifadeleri çok çeşitli ideolojik ve estetik meseleleri bir arada ele almaktadır ve tüm eleştirilerin özü, yaratıcı sanatlarda nihilizmin ve sekterliğin ortak temeli olan Bogdanov'un idealizmine yöneliktir. Lunaçarski sonradan kaleme aldığı Lenin'e dair anılarında, Lenin'in o dönemde Bogdanov'un Proletkült'te oynadığı başlıca role yönelik memnuniyetsizliğini ve hatta düşmanca tavrını ifade etmiştir (Denisova, 1964: 40).

5. BOGDANOVÇULUK

5.1. Kalkış Noktası

Bogdanov'un bilimsel dünya görüşü üzerindeki en önemli etkiyi monizm¹² taraftarları gerçekleştirmiştir. Aralarında Monistler Birliği'nin¹³ kurucusu ve ekoloji terimini literatüre kazandıran Alman hekim ve filozof Ernst Haeckel (1834-1919) ile Letonya doğumlu Alman kimyager ve filozof Wilhelm Ostwald'ın¹⁴ yer aldığı Monistler 19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken bilimdeki dönüşümün önde gelen isimlerindendir. Haeckel, Almanya'da Darwin'in evrim kuramının en büyük temsilcisi ve öjeninin destekçisiyken, on sekizinci yüzyılın sonlarında ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında yeni bir doğabilimi yaratmaya çalışan doğa filozoflarından fazlasıyla etkilenmişti.¹⁵ Goethe'den özellikle etkilenen Alman düşünür, ruh ile madde arasındaki ikiliğe karşı çıkmalarının kaynakları olarak Lucretius, Bruno ve Spinoza'yı kendisine referans almaktaydı. Tümünün "kozmosun birliğini, enerji ile madde arasındaki ayrılmaz bağlantıyı" gösterdiğini savundu (Haeckel, 1894: 5). Haeckel'in

12 Monizm ya da tekçilik, her şeyin bir tek zorunluluğa, maddeye, ilkeye ya da enerjiye bağlı olduğunu iddia eden veya tek bir tözden kaynaklandığını savunan felsefi görüş. Kökenlerini Parmenides'e kadar götürmek mümkündür.

13 Haeckel'in Bogdanov için önemini ikna edici bir biçimde tartışan bir kaynak için bkz. Adams (1989).

14 Alexander Vucinich (1976), Ostwald'ın enerji biliminin Bogdanov'un tüm yapıtı üzerinde derin bir etki bıraktığını yazar.

15 Haeckel'in düşüncelerinin kökenleri ve yapısı için bkz. Bramwell (1989).

varisi, monizmin Almanya'daki temsilcisi ve Monist Birlik'in başı olan Ostwald, yalnızca Haeckel'in değil, Mach'ın fikirlerini de ilerleten bazı bilim insanlarının lideriydi. Mach, sınanamayan tüm hipotezlerin bilimden çıkarılması gerektiği ve bilimin sezgisel olarak makul bir ilke benimseyerek ve ardından tüm belirli fikirleri bu ilkeyle uyumlu hale getirmeye çalışarak ilerlemesi gerektiği gerekçesiyle atomculuğa karşı çıkmaktaydı. Ostwald ise gözlemlenebilir tüm fenomenlerin enerji ilkesine indirgenmesini savunmakta ve tüm bilim dallarının enerji bilimi açısından geliştirilmesini önermekteydi (Haeckel, 1894: 5). İlk başta sadece cansız madde bu ilkeye indirgenecekti; sonra yaşama ait fenomenler de bu ilkeye dahil edildi ve nihayet 1900'den itibaren Ostwald psikolojik fenomenleri de enerjik süreçlerin bir parçası olarak ele almaya başladı. Ostwald'ın programını kendi kavram ve önermeler şemasına entegre eden Bogdanov, toplumu doğanın ayrılmaz bir parçası, bilimsel olarak ölçülebilen ve doğal süreçlere tabi enerjik bir süreç olarak betimleyen, bu şema açısından toplumsal sistemlerin tarihsel ardışıklığının bir yorumunu ve yeni bir bilgi kuramını formüle etti.

Yukarıda bahsedilen kültürel atmosferin sonuçlarını, yüzyılın başından önce Nikolay Berdyaev ile Aleksandr Bogdanov arasında Marksizm'in bilimsel temelleri bağlamında başlayan, Bogdanov ile Lenin arasında 1905 Devrimi'nden sonra devam eden ve Lenin'in MA'yı 1909'da yayımlamasıyla doruğa çıkan tartışmalarda gözlemek mümkündür.

Nikolay Berdyaev, ilk felsefi eseri *Toplumsal Felsefede Öznellik ve Bireycilik*'te, halkçılığın ve Marksizm'in "ahlaki ikilemleriyle" hesaplaşmaya çalıştı. Öznellik idealizm sorunundan (ve dolayısıyla bireysel ahlaki sorumluluk sorunundan) kaçınmaya çalışan devrimcilerin ihtiyacının farkına varan Berdyaev, devrimci hareketi haklı çıkaracak nesnel bir ahlaki standart aradı. Berdyaev, sosyalizmin tarihsel olarak kaçınılmaz olduğu şeklindeki Marksist argümandan yararlanmış olsa da "nesnel olarak ahlaki ve nesnel olarak adil" bir temel için Marx'ın ötesine geçilmesi gerektiğini iddia etti ve bu ahlaki olarak mutlak olan şeyi Kant'ta buldu.

Bir bilgi teorisi olarak etik, Kant'ın eleştirel felsefesini başlangıç noktası olarak almalıdır... Adalet kategorisi aşkın olan bilincimize verilir ve bu etik a priori, ahlaki deneyimi ve ahlaki yaşamı mümkün kılan şeydir (Edie ve ark., 1969: 153).

Berdyaev'in ahlaki sorunu formülasyonu, ortodoks Marksistler için biri psikolojik diğeri felsefi olan iki temel sorun ortaya çıkarmaktaydı. İlk olarak, neo-Kantçı idealizm ile devrimci hareketten kopuş arasında herhangi bir ilişki olup olmadığına bakılmaksızın, Berdyaev gibi neo-Kantçıların sosyalizme bağlılıklarını kaybettikleri bir gerçektir. Berdyaev, sosyalist devrim için nesnel olarak etik bir gerekçeye ulaşmış olmasına karşın, buna göre hareket etmedi. 1903'te kendisini "eleştirel

Marksist" olarak adlandırdı ve 1909'da devrimci hareketten kararlı bir şekilde ayrıldı. Görünüşe göre, Kant'ın kategorik zorunluluğu, bireye ahlaki bir sorumluluk yükleyerek, Marx'ın tarihsel bakış açısının sağladığı sosyalist devrimin haklılığına olan güveni geçersiz kılmıştı. Hem Bogdanov hem de Lenin bu noktayı eleştirel bir biçimde kaleme aldılar. İkinci olarak, Berdyaev'in ortaya koyduğu felsefi sorun aşılması güç yanlar barındırıyordu. Ortodoks Rus Marksistleri Plehanov'un ardından kendilerini materyalizme, determinizme ve bilimsel sosyalizme adadılar. Bu nedenle Berdyaev'i çürütmek için çok az gerekçeleri vardı. Sonuçta, bilimin dayandığı kavramları gerekçelendirmek -nedensellik, zaman vd.- Kant'ın amacıydı. Kant, a priori düşünce kategorilerini öne sürüp Britanyalı ampiristlerinin şüpheciliklerinin üstesinden gelerek dış dünyanın nesnellikini yeniden kurmaya ve olası bilimsel nesnellik oluşturmaya çalıştı.

Sonuç olarak, Kant'ın a priori etik eleştirisine ampirik bir eleştiri getirmeyi üstlenen herhangi bir Marksist, Marksizm'in bilimsel, materyalist temelini altında yatan diğer kavramları da gözden düşürdü. Berdyaev'e göre ampirik olarak, nedensellik ilkesinin evrensel uygulanabilirliği fikrine olduğu kadar, insanın kendi içinde sonlu olduğu nesnel etik bir norma ulaşmak da imkânsızdı. Bu nedenle, bilimsel sosyalizme meydan okuma, Berdyaev'in özgürlük, ahlak ve Tanrı'nın da a priori kategoriler olduğu konusundaki ısrarında yatıyordu.

Berdyaev Marksizm'e bağlı kaldığı dönemde aktif sosyal demokrat devrimciler arasında küçük bir kitleye sahipti. Sözü ettiği Marksizm'in krizinin, yüzyılın başında sürgünde olan RSDİP'nin liderlerine ıstırap çektiren örgütsel ve programatik krizle hiçbir ortak yanı yok gibi görünüyordu. Bununla birlikte, Rus Marksizmi'nin krizinin hem felsefi hem de örgütsel sonuçlarını anladığını düşünen tek sosyal demokrat devrimci Aleksandr Bogdanov'du. Bogdanov ve Berdyaev, Berdyaev'in *Toplumsal Felsefede Öznellik ve Bireycilik*'i yazdığı sırada (1899) Vologda'da sürgündeyken tanıştılar. Vologda'da günün en önemli konusu siyaset değil felsefeydi. Berdyaev ve Bogdanov, devrimci sürgünler arasında mücadele halinde olan iki farklı çevrenin başına geçti. Berdyaev, Marksizm ve neo-Kantçı idealizmin sentezini ileri sürerken, Bogdanov "burjuva" idealizmini çürütmeye ve Marksizm'in bilimsel temellerini savunmaya çalıştı.

Berdyaev'in Marksizm'in bilimsel temelini altüst ettiğini kabul eden Bogdanov, Kantçı kategorilere dayanamaksızın kesinlik sağlayabilecek bir ampirizm biçimi aramaktaydı. Epistemolojinin tartışmadaki merkezîyetini fark etti, ancak (felsefedeki dönemsel eğilimlerin ışığında) Plehanov'un "yansıtmacı" bilgi kuramına dayanmayı reddetti. Ernst Mach'ın ampiryokritisizminin ardından katı bir ampirizmi benimsedi ve her türden a priori bilgiyi reddetti. Mutlak hakikat, neden-sonuç ve mutlak zaman-mekânın yanı sıra mutlak ahlaki değerleri de karşısına aldı. Bogdanov, gerçekliği deneyim

açısından tanımlarken, gerçek dünyanın insan algısıyla özdeşliğini öne çıkardı. Bogdanov'un evreni monist/tekçi bir sistemdi, ancak söz konusu tekçilik "deneyimin sistematize edildiği bir tür örgütsel düzenlemeydi (Rowley, 1996: 5)."

Bogdanov'un felsefi konumlanması, Machçılık'ın ayırt edici bir varyasyonunu temsil etmektedir.¹⁶ Toplumsal olanın önemini vurgulayan Bogdanov, nesnelliğin temelini kolektif deneyimde yattığını düşünmektedir. Gerçeklik -fiziksel dünya- sadece "toplumsal olarak kabul edilmiş, toplumsal olarak uyumlu, tek kelimeyle, toplumsal olarak örgütlenmiş deneyimdir (Bogdanov, 2020a: 42)." Deneyimin toplumsal örgütlenmesinden doğan dünya anlayışı, ideolojik bir oluşum ve dolayısıyla üstyapısal bir fenomendir. Marx'ı takip eden Bogdanov bu fenomenin kaynağının teknolojiyle özdeşleştirdiği üretim güçleri ve ilişkilerinde olduğunu savunur. "Örgütleyici sınıfı" ile "uygulayıcı sınıf" arasında bir çizgi çeken düşünür, sınıf kavramına teknokratik bir dönüşüm geçirir. Göreceliğin etkisini yazdığı pek çok satırda görmek mümkündür: "Benim için Marksizm, herhangi bir hakikatin koşulsuz tarafsızlığının reddedilişini, her mutlak hakikatin inkârını içerir (Bogdanov, 2016: 16; Bogdanov, 2020a: 32)." Hakikat "ancak belirli bir çağın sınırları dahilinde" nesnel olabilir (Bogdanov, 2020b: 6). Madde ve ruh kavramları, deneyimin örgütlenmesi için araçlardır: "madde ve ruh, toplumsal faaliyetle ilişkilidir; ilki zorunlu nesnesi, ikincisi ise örgütleyici biçimidir." Materyalizm idealizmden "emeğin dünya görüşüne daha yakın" olsa da her iki felsefi konumlanış da nihayetinde maddeyi ve ruhu "görelî olmayan veya mutlak bir şey" olarak temsil eden, "kendi-için ve kendinde" var olan fetişizmin biçimleridir (Bogdanov, 2016: 64). Mach gibi Bogdanov da bireysel benliği reddeder. Deneyimin örgütlenmesi temelde kolektiftir ve bireyi aşar (Williams, 1986: 132).

5.2. Ampirizm ve Hakikat

Bogdanov'un bilgi kuramı açıkça ampirist geleneği sahiplenmektedir. Bu kurama göre bilgi, gizli bir neden, madde veya öz gibi deneyimi aşan herhangi bir şeye dayanmadan duyuyla algılanan deneyime verilen tepkileri ilişkilendirir. Bu bağlamda Bogdanov, Berkeley ve Hume'u takip etse de Berkeley'in duyuların Tanrı tarafından yaratıldığı kuramını reddetmektedir. Bilim felsefesine olan ilgisini paylaştıkları için Avenarius ve Mach'ın ampirizmine daha yakındır: ampirist bir bilgi kuramı, her şeyden önce, farklı bilim dalları tarafından yapılandırılan ve ifade edilen deneyim ve bilgiyi çözümlemelidir. Ama aynı zamanda bilim ve ideoloji arasındaki ilişkiyle de ilgilenmelidir.

Öte yandan, Bogdanov'un hakikat kuramı, ampirist önermelerini takip etmektedir. Buna göre bilginin görevi, deneyimi kavramlar, ifadeler, kuramlar şeklinde örgütlemektir. Bir kuramın yeterliliğini veya doğrulu-

ğunu yargılamak için deneyimlerimizin dışına bakma imkânı yoktur ve Bogdanov'a göre buna gerek de yoktur. Bir ifade -doğru olabilmek için- durumun ne olduğunu mutlak olmayan bir biçimde dışavurmalıdır. Bu noktada şu soru sorulmalıdır: Bilginin iyileştirilmesinin ardındaki itici güç ve ölçüt nedir? Bogdanov'a göre, insanların pratik ihtiyaçları, bilginin iyileştirilmesi için temel itici güçtür. Ölçüt ise, mantıksal tutarlılığın yanı sıra, belirli bir bilgi gelişiminin mevcut bir pratik ihtiyaca cevap verip vermediğinde yatmaktadır.

5.3. Tarihsel Materyalizm

Bilginin doğduğu toplumsal bağlamdan bağımsız olarak hiçbir rasyonalist ölçütün bulunamayacağı, Marx'ın temel yaklaşımlarından biridir. Marksist olmanın asgari koşullarını yerine getiren herhangi bir Marksist ancak toplumların dinamik yapılarını açıklayan tarihsel materyalizm kuramı içinde bir bilgi kuramı geliştirebilir. Bogdanov'un bilgi kuramı da ancak üzerinde değişiklikler yaptığı tarihsel materyalizm bağlamında tam olarak anlaşılabilir. Erken dönem yapıtı *Ekonomi Biliminin Temelleri*'nde Marx'a yaslanan Bogdanov, toplumların gelişim çağları için oldukça farklı bir yorumda bulunmaktadır: ilkel kabile komünizmi, toplumun patriyarkal kabile örgütlenmesi, antik kölelik, feodal toplum, küçük burjuva toplumu, meta kapitalizmi, sanayi kapitalizmi: manüfaktür, sanayi kapitalizmi: mekanik üretim, sosyalist toplum. Her bir çağda şunları belirlemeye çalışır: (1) toplum ve doğa arasındaki ilişkiler, her şeyden önce teknoloji düzeyi; (2) toplum içindeki üretim ve dağıtım ilişkileri; (3) toplumsal psikolojinin özellikleri; (4) gelişme eğilimleri (Ballestrem, 1969: 303).

Marx, Engels ve Plehanov tarafından formüle edildiği şekliyle tarihsel materyalizmi "revize" ettiğini öne süren Bogdanov temelde iki noktada ortodoksiden ayrılmaktadır: **(1)** Bogdanov, tarihi diyalektik bir süreç olarak, özellikle de karşıtlıklar arasındaki mücadeleler açısından yorumlamaktan rahatsızlık duyar. Sempatî beslediği filozoflar arasında Hegelci terminolojiyi kullanmak açıkça kötü bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bogdanov diyalektik kategorilerin yararlılığının tarihsel olarak sınırlı olduğunu ve tarihsel materyalizmin içeriğinin artık farklı bir biçimde ifade edilmesi gerektiğini dile getirmektedir (Ballestrem, 1969: 303). Bogdanov, tarihsel materyalizmi "toplumsal seçim", "toplumsal çevreye adaptasyon", "toplumsal denge" ve "uyum" açısından sosyal Darwinizm ve enerji bilimi kategorileri aracılığıyla ifade etmek istemektedir.

Her toplumsal seçim eylemi, ilgili toplumsal kompleksin enerjisinde bir artışı ya da azalışı temsil eder. İlk durumda 'pozitif seçim', ikincisinde 'negatif seçim' olarak karşımıza çıkar (Bogdanov, 2020b: 15).

Lenin'in buna yanıtı tipiktir:

Ve bu türden ağıza bile alınamayacak saçmalıklar marksizm olarak sunulmaktadır! Toplum bilimleri

16 Bogdanov Mach'ın *Duyuların Çözümlemesi*'ni 1907 yılında Rusçaya çevirmiştir.

alanında kesinlikle hiçbir anlam taşımayan ve kesinlikle taşıyamayacak olan bu biyolojik-energetik terimler harmanından daha kısır, daha ölü, daha skolastik bir şey düşünülebilir mi? Burada somut bir ekonomi çalışmasının gölgesi bile yoktur, ya da Marx'ın yöntemine, diyalektik yönetime ve materyalist dünya anlayışına en ufak bir ima bile yoktur; bunlar yalnız, marksizmin hazır yapılmış sonuçlarına uydurma amacıyla yaratılmış tanımlar ve girişimlerdir (Lenin, 1993: 366).

Bununla birlikte Lenin için daha önemli olan, Bogdanov'un diyalektiği göreceleştirmesinin tarihsel olarak koşullu bir başka düşünme biçimi olarak reddedilmesidir.

(2) Bogdanov, diyalektiği göreceleştirmekle kalmamış, aynı zamanda Marksist tarih anlayışının materyalist karakterini oluşturan temeli de değiştirmiştir. Toplumsal varlığın toplumsal bilinci belirlediğini öne süren Marx'ın söz konusu ilkesine saldırırken, Engels'in daha önce yapmış olduğu gibi, sadece toplumsal varlık ile toplumsal bilinç arasında karşılıklı bir eylem olduğunu vurgulamak istememektedir. Bogdanov, toplumsal varlığın -toplumdaki insanların pratik yaşamının- insanların kendilerinin, arzularının, motivasyonlarının vb. bilinci olmaksızın ayrı bir alan olarak düşünülemeyeceğini öne sürmektedir. Toplumsal varlığı ve bilinci, toplumsal fenomenlerin birbirlerine tekabül gelen, özdeş yönleri olarak görmeyi tercih eder (Ballestrem, 1969: 304).

Eylem ve kuram, insan deneyimini örgütlemenin iki temel yoludur. Kuram, eyleme karşılık gelirken, farklı akıl yürütme biçimleri, farklı toplumsal örgütlenme türlerine karşılık gelir. Örneğin madde ve ruh kavramları veya hilomorfizm (maddebicimcilik) kuramı köklerini, animizm ve fetişizmin ortaya çıktığı çağlarda ve toplumun edilgen üyelerine tamamen etken bir otoritenin hükmettiği toplumsal yapılanmalarda bulur. Burada, dinde olduğu gibi, felsefi kavramların da kökenlerini borçlu oldukları toplumsal koşulları yansıtmaları beklenir (Bogdanov, 2020b: 23).

Lenin, Bogdanov'un görüşlerini tarihsel materyalizmden bir sapma olarak yargılamakta haklıdır (Lenin, 1993: 360-370). Genel olarak tarihi açıklamak için diyalektiğin önemini ve toplumsal varlığın ayrı bir biçimde çözülme olasılığını reddeden Bogdanov'un kendisine Marksist demesi gerçekten yanıltıcıdır. Çünkü tarihin, insan pratiğinin nesnel bir çözümlemesi temelinde diyalektik bir süreç olarak açıklanması (insanların ne yaptıklarını ve istediklerini düşündüklerine dayalı olmayan bir çözümleme), özellikle Marksist tarih anlayışını karakterize eder.

Bogdanov'un Marksizm'den ve materyalist yansıtma kuramından kopuşu, Lenin tarafından 1908 gibi erken bir tarihte ikna edici bir şekilde ortaya çıkarılmıştır.

1913 yılında Bogdanov *Tektoloji*'nin ilk taslağını yayımlayıp Ekim Devrimi'yle birlikte yapıtını tamamladıktan sonra, kendisini estetik ve sanat meselelerinde aktif bir şekilde ifade etmeye başlar. "Sanat ve İşçi Sınıfı", "Kültürel Miras Üzerine", "Proleter Sanatın Eleştirisi" vd. yazıları, onun estetiğe dair görüşlerinin temelini ortaya koyarken, kuramını devrim koşulları altında sanatın pratik sorunlarına uygulama olanağını bulduğu mecralar olarak önem kazanır (Denisova, 1964: 41).

Bogdanov varoluş ile bilinç ve nesnel ile öznel olanın özdeşliğinden hareketle, "insan faaliyetinin örgütsel ilkesi" ve "insanlığın örgütsel deneyiminin" yapısını öne sürer. Bilimde monizmin etkisinin kaçınılmaz olduğunu ilan eder; oysa gerçekleştirdiği Lenin'in açıkça gösterdiği gibi sadece zihinsel ve fiziksel olanın idealist bir tanımıdır. Toplumsal varoluşun maddiliği ve maddi toplumsal ilişkilere özgü olanın incelenmesi, *Tektoloji*'nin ilgi alanına girmemiştir. *Tektoloji*, "doğada, tüm deneyimlerde ve tüm bilgide 'homojenlik', 'benzerlik' ve 'örgütsel yöntemlerin birliği' arayışındadır" (Denisova, 1964: 41).

6. MARKSİZM'E LENİNİST AŞI

Plehanov ve özellikle Lenin'in Bogdanov'a karşı şiddetli polemikleri, Rus Marksistlerinin felsefi düşüncesinin gelecekteki seyrini büyük ölçüde belirlemiştir. Lenin ampiryomonizmi tekbencililiğin bir türü olarak tanımlar:

Daha önce gördük ki, öznel idealizm, ampiryokritikçi felsefenin çıkış noktası ve temel öncülüdür. Dünya bizim duyumumuzdur, 'öge' gibi, 'bağımsız dizi', 'düzenleme' ya da 'introjection' teorileri gibi küçük küçük sözcüklerin yardımıyla, hiçbir şey değiştirilememeksizin törpülenmeye çalışılan temel öncül budur işte. Bu felsefenin saçmalığı, tekbencilliğe, felsefe yapan bireyin varlığından başka bir şeyi tanımamaya varmasıdır. Ama bizim Rus Machçıları, okurlarını, Mach'a yöneltilen 'idealizm, hatta tekbencilik suçlaması'nın 'aşırı bir öznelcilik' olduğu konusunda inandırmaya çalışıyorlar. Bogdanov'un Duyumların Tahlili'nin Rusça çevirisinin önsözünde (s. xi) dediği de budur, ondan sonra bütün Mach takımının, çok çeşitli tonlarda yineledikleri de budur (Lenin, 1993: 94-95).

Lenin, bu konumlanışın Marksizm ile bağdaşmadığını savunmaktadır. Engels'in de zamanında belirttiği gibi, Marksizm diyalektik materyalizme bağlıdır; ancak ampiryokritisizm materyalizmin değil idealizmin bir türüdür ve bu nedenle sağduyuya hakaret ederken, inançla dinsel düşünceye kapı aralar. Ampiryokritisizm, dışsal ve zihinden bağımsız bir dünyanın nesnel bilgisini inkâr ederek bilimin altını oyar ve böylelikle Marksizm'in tarihi ve toplumu bilimsel bir anlayışla kavrama iddiasını değersizleştirir; Marksizm'in "hakikatini" geçici, tarihsel olarak rastlantısal ve revizyona açık hale getirir.

Lenin buna karşı tavrını 1908'in Şubat'ında Gorki'ye yazdığı bir mektupta açıkça ifade eder:

Hayır, hayır, bu Marksizm değil! Bizim ampiryokritiklerimiz, ampiryomonistlerimiz ve ampiryosymbolistlerimiz bataklıkta bocalıyorlar. Okuru dış dünyanın gerçekliğine olan 'inancın' 'mistisizm' olduğuna ikna etmeye çalışmak (Bazarov), materyalizmi en utanç verici biçimde Kantçılık'la karıştırmak (Bazarov ve Bogdanov), türlü agnostizmler (ampiryokritisizm) ve idealizmler (ampiryomonizm) vaaz etmek, işçilere 'dinsel ateizmi' ve daha yüksek insani değerlere 'tapınmayı' öğretmek (Lunaçarski), Engels'in diyalektik öğretisinin mistisizm olduğunu ilan etmek (Berman)... Hayır, bu gerçekten çok fazla. Elbette, biz sıradan Marksistler felsefede pek iyi değiliz, ama neden Marksizm'in felsefesi olarak kendimize bunları sunarak hakaret ediyoruz (Lenin, 1978: 450)!

Felsefi tartışmanın siyasi boyutu tam olarak neydi? Standart bir okuma, felsefi tartışmanın Lenin'in Jakobenliğini Bogdanov'un kolektivizmine yönelttiğini öne sürer. Williams'ın kaleme aldıklarını bu standart okumalara iyi bir örnektir:

Lenin, devrimi disiplinli profesyonel devrimcilerden oluşan bir öncü partinin iktidarı ele geçirdiği bir savaş biçimi olarak gördü; diğer Bolşevikler, devrimi insan zihninin kültürel bir dönüşümü olarak gördüler, öyle ki kitleler burjuva birey gibi değil sosyalist bir kolektif gibi düşünebileceklerdi. Bolşevizm'in şekillendiği yıllarında Lenin'in "ben"i kolektivist "biz"le rekabet etmekteydi (Williams, 1986: 2).

Robert Service de bu okumayı yineler. *MA'yı*, bireyin hakikati (ve doğru yolu) kavrama yeteneğinin bir tür otobiyografik doğrulaması olarak betimler. Dolayısıyla kitap, "entelektüele övgü" ve "*Ne Yapmalı*"nın felsefi karşılığıdır" (Service, 1985: 182).

Elbette, ampiryokritik kolektivizm ile (i) doğrudan kitlesel eylemin politik ideolojileri (sendikalizm) arasındaki yakınlığı, (ii) önderlerin otoritesi üzerinde parti kolektifine saygıyı, (iii) ekonomik ve politik olanın teknolojik olana indirgenmesini ve (iv) "tek gerçek" olarak anlaşılan doktrine bağlılık yerine devrimci mit oluşturma tercihinin gözlemlenmesi mümkündür. Lenin, Rus ampiryokritiklerinin dinsel düşünce tarzlarına gösterdiği sempatiden kaygılıdır. Gorki ve Lunaçarski'nin ateist bir hümanist dine veya "Tanrı İnşası"nın kurulmasına gösterdiği ilgi ve Bogdanov'un Dietzgen'in fikirlerini "insanlığın sonsuz ilerleme için örgütlenmesi ve yaşamın sevinçli fethi" olarak ele alması buna örnektir (Williams, 1986: 130). Bu tür binyılcı fikirler söz konusu dönemde yaygındır. Bunun için Bolşevikler'in Nietzsche'nin üstinsan kavramına olan ilgilerine, Kollontay'ın toplumu tanrılaştırmaya duyduğu açlığa ve Rozkov'un ölüleri diriltiren bilimle ilgili Fedorovcu öngörülerine bakmak ye-

terlidir (Williams, 1986: 98-99). Lenin'in bunlara vakti yoktu. Ona göre, Rusya'daki dinsel düşüncenin derinliği, Rus geri kalmışlığının bir belirtisi ve devrime büyük bir engeldi.

Lenin, Plehanov ve Engels'in bilimselciliği, determinizmi ve materyalizminde neden ısrarcıydı? Yanıtı yazdıklarının sürekli yinelenen bir özelliğinde yatmaktadır: "Devrimci kuram olmadan devrimci hareket olmaz (Lenin, 1977b: 369)." Lenin, devrimci bir doktrine olan psikolojik ihtiyaç bağlamında ortodoks Marksizm'i revizyonizmden sakınmaktadır.

Tüm sosyalistleri birleştiren, tüm inançlarını kendisinden aldıkları, mücadele yöntemlerinde ve eylem araçlarında uyguladıkları devrimci bir kuram olmanın güçlü bir sosyalist parti olamaz (Lenin, 1977a: 211).

Devrimci kuramın haklılığını felsefi olarak da kanıtlamaya çalışan Lenin, Bogdanov'u ve müttefiklerini gözden düşürmenin yolunun onlarla öncülleri arasındaki bağı afişe etmekten geçtiğini iddia etti. *MA'ya*, materyalizmin ampiryokritik eleştirisi ile "Piskopos George Berkeley" tarafından sunulan eleştiri arasındaki benzerliklere işaret ederek başladı. Mümkün oldukça, ampiryokritik düşüncelerin idealistler, din adamları veya gericiiler tarafından alınan felsefi konumlara benzer olduğunu gösterdi. "Katolik papazlar, bu felsefenin vecdi içerisindeyler," diye not etti (Lenin, 1993: 231).

Lenin çoğu zaman -örneğin, Bogdanov'un felsefesinin Marksizm'in bir incelemesi değil, esasen onun çelişkisi olduğunu gösterdiği zaman vb.- epistemoloji, nedensellik ve ontoloji gibi idealistler ile materyalistler arasında tartışma yaratan temel konulara ilişkin kapsamlı bir anlayışa sahip olduğunu gösterdi (Lenin, 1993: 211-276). Maddi dünyanın insan düşüncesinden bağımsız olarak var olduğu ve onun doğa kanunlarına göre yönetildiği, Lenin için apaçık olan ve savunma ya da açıklamanın gereksiz olduğunu idrak ettiği bir düşünceydi. Ona göre ampiryomonistler ile materyalistler arasındaki en önemli fark buydu.

Herhangi bir *MA* okuyucusunun fark edebileceği gibi söz konusu yapıt, onu bir edebî türe ait kılan, kimi "metodolojik" yanlar barındırmaktadır. Bu özelliklerden biri Lenin'in felsefi karşıtlarına fırça çektiği pasajlarken, bir diğeri dinsel inanç özgürlüğüne gösterilen toleransa Lenin'in verdiği yanıtıdır. Bogdanov ve Bazarov, Berkeley'in dinsel inançlarından etkilenmekle ve dini arka kapıdan ampirizm aracılığıyla davet etmekle suçlanırlar. Lenin çarpıcı bir biçimde "otoriteye" güvenmektedir: herhangi bir argümanı geliştirirken Engels'e yaptığı referanslar *MA'nın* tümüne sinmiştir. Bu bağlamda, Lenin'in nesnel argümanları (çoğunlukla olmayana ergi biçimindekiler) istisna teşkil ederler; örneğin ampiryokritik bilgi kuramı göz önüne alındığında, insanlık öncesi geçmişe atıfta bulunan hiçbir ifade anlamlı değildir.

Bogdanov'un bilgi kuramının anafikirlerini ve MA'nın yazılmasına yol açan gelişmeleri akılda tutarak, Lenin'in neden felsefe üzerine yazmaya karar verdiğini anlayabiliriz. Bogdanov'un öne sürdüğü "Marksizm'in felsefi dayanağı", hiçbir hakikatin veya normun kesin ve kalıcı olarak kabul edilemeyeceği bir göreceliktir. Bu konumu kabul etmek, tarihsel materyalizmin temel fikirlerinin de yalnızca göreceli olduğu ve proletaryanın partisinin tam da varlık nedeninin sorgulanması ile onun davasına koşulsuz bağlılığın beklenemeyeceği anlamına gelecektir.

Lenin'in bu kadar moral bozucu bir akıl yürütmeden endişelenmesi ve buna öfkelenmesi anlaşılabilir. Ona göre her şey apaçıkken, her şeyi bu kadar karıştıranlar "Dietzen'in haklı olarak 'papazcılığın' ya da 'inancılığın' diplomalı uşakları dediği felsefe profesörleri"dir (Lenin, 1993: 121). Bogdanov'a karşı hem kuramının yanlış olduğunu düşündüğü hem de işçiler arasındaki moral bozucu etkilerinden endişe ettiğinden yazan Lenin için "profesyonel" filozoflar olan ortodoks Marksistlerin Bogdanov'a net bir yanıt vermek yerine, genel kafa karışıklığına katkıda bulunmaları özellikle sinir bozucuydu.

Bogdanov'un *Tektoloji*si, Lenin'in işaret ettiği pek çok savunmasız kusuru bünyesinde barındırırken, ampiryomizmiyle söz konusu kusurlar katmerlenmektedir. Gerçek şu ki, Bogdanov'un düşüncesine göre toplum, maddenin gelişiminde tarihsel bir aşama olarak, tarihi, toplumsal bilinci ve insanlar arasındaki ideolojik ilişkileri şekillendiren etmen olan insanlığın maddi toplumsal varoluşu olarak yer almamaktadır. Teknoloji ve doğa-fiziksel olan- nasıl insanların toplumsal maddi varoluşu ile aynı anlama gelmiyorsa, "kolektif bilinç" de aynı şekilde toplumsal bilinçle özdeş değildir. Ekonominin "doğal tarihsel" yasalarının doğa yasalarıyla ortak özellikleri olmakla birlikte, maddenin diğer biçimleri kadar maddi olmalarına karşın onlarla özdeş değildirler. Teknolojinin ve hatta genel olarak maddi üretimin "zihinsel" olanın "fiziksel" olan üzerindeki etkisinin sonucu olduğunu savunan Bogdanov, idealizmini açığa vurur ve Marx'ın temel tezini, bunun zihinsel değil esasen maddi olan "üretimi etkileyen genel tarihsel koşullar" olduğunu görmezden gelir (Marx ve Engels, 2013: 76).

Toplumsal ilişkilerin ve tarihsel yasaların maddiliğini kavrayamayan ve toplumun zihninin geliştiği madde-nin üzerinde yükselen bir aşama olduğunu anlamayan Bogdanov, sanatın nesnel toplumsal içeriğini göremez. MA'nın "Ampiryokritisizm ve Tarihsel Materyalizm" adlı altıncı bölümünde, Lenin söz konusu hatayı etkileyici bir biçimde ifşa eder. Lenin, Bogdanov'un toplumsal bilinç ile toplumsal varoluş arasında bir özdeşlik olduğunun, toplumsal yaşamı insanların zihinsel yaşamlarına indirgeme ve toplumsal fenomenleri biyolojik ve fizyolojik kavram ve yöntemlerle araştırma iddiasının anlamsızlığını gösterir. Toplumsal fenomenlerin araştırılması ve sosyal bilimlerin yönteminin açıklığa kavuşturulması bu kavramlarla mümkün değildir.

Bogdanov diyalektiğin yasalarını kabul etmemektedir. Dahası, gelişme fikrini ve özellikle karşıtlar arasındaki çelişki ile çatışma kuramını modası geçmiş ve hatta bilime "zararlı" görmektedir. Ona göre "örgütsel örüntülerin" araştırılması, "gerçekliklerin" ve "gerçekliklerden elde edilen soyutlamaların" incelenmesini gerektirmez. Bogdanov, *Tektoloji*'nin son bölümünde kendine özgü "örgütsel diyalektiği" yaratır. *Tektoloji* Hegel ve Marx'ın diyalektiğinin eleştirisi ve ilerleme kuramıyla çelişkilerinin yergisinin yanı sıra, diyalektiğin "değerini görünüşte uzun süre koruyacak" sözde mimari-estetik yönüne dikkat çekmektedir (Denisova, 1964: 45-46).

Bogdanov'un kuramının "emeğin değerinin ortaya çıktığı" düzlemde maddi üretimin toplumsal karakterini görmezden gelmesi, Proletkült'ün sosyalist iktidarın inşası sürecindeki olumsuz tavrını da anlamamıza yardımcı olur. Bogdanov'un da daha sonra Proletkült'ün başkanı olacak Valerian Pletnev'in de zihninde toplumsal etkinlik, sınıflararası ilişkiler, işçilerin köylülerle ve diğer emekçi katmanlarla ittifakından çok proletaryanın makinelerle olan ittifakı vardır. Bogdanov, devrimin nesnel içeriğini ve itici gücünü işçilerin köylüler ve diğer emekçilerin birliğinde görerek kapitalizme karşı ve Sovyet sosyalist devleti için mücadeleye rehberlik eden Marksist kuramın özünü anlayamamaktadır. İşçi sınıfının hegemonyası altında örgütlü bir toplumun yeşermesi yerine, proletarya ile makineler arasındaki birliği önermekte ve devrimin zaferini buna bağlamaktadır. Bogdanov'dan yoğun bir biçimde etkilenen Pletnev şunları yazabilmektedir:

Ve bizim mücadelemizin, ekonomik ve siyasal iktidar mücadelemizin temeli, tam da proletarya ile makinenin yekpare birliğinde yatmaktadır (Denisova, 1964: 46).

Toplumsal yaşamda ve ideolojik mücadelede makineye bağımsız ve merkezî bir önem atfetme eğilimi, yirminci yüzyılda burjuva felsefesinde yaygın bir fenomen haline gelmiştir. Makineler toplumsal yaşamın aktörlerinden biri olarak ele alınırken, ilerlemenin taşıyıcıları olarak betimlenmiştir. Bogdanov'un *Tektoloji*'si ve "örgüt estetiği" de bu burjuva eğilimi yansıtmaktadır.

Lenin, tarihsel materyalizmin "kolektivistler" tarafından çarpıtıldığını ve insan emeğinin toplumsal doğasını kavramadaki başarısızlıklarını geçerken not eder. "Proleter Kültürü Üzerine" başlıklı karar taslağında, proleter kültürün ilham verici kaynağına odaklanırken, dikkati teknolojiye ve makineden çok toplumsal yaşama yöneltir (Lenin, 1974: 316-317). Sarsıcı olan şey, Proletkült liderlerinin, işçinin ve makinenin "yekpare birliği"nde ve kapitalist üretim sürecindeki işçilerin ve yöneticilerin kolektif bilincinin "homojenliğini"nde sosyalist insanın değerli bir niteliğini görmeleridir. Proletkült'ün "kolektivizm" ideologları, işçinin kişiliğini yok sayarken, onun makineye bağlı bir eklentiye dönüş-

mesini ilkeleştirirler. Böyle bir gelişmenin tek yanlılığı, teknolojik uygarlığın en büyük erdemi ve yeni insanın yaratılmasındaki sosyalist ilke olarak tanımlanır. Bu bağlamda Plehanov'un 1902 Programı'nın ikinci taslağı üzerine Lenin'in yaptığı yorumu hatırlamakta fayda vardır. Henüz çok erken bir tarihte "toplumun ve onun üyelerinin ihtiyaçlarının karşılanması için üretimin planlanması" gerektiğini vurgulayan Lenin, "programa bağlı" hususlar ile proletaryanın görevleri ve hedefleri arasındaki çelişkiyi fark eder. Lenin, Plehanov'un önerdiği biçimiyle gerçekleştirilecek planlamanın tröstler tarafından karşılanacağını öne sürerken, toplumsal üretimin örgütlenmesine dair şu ekin programa girmesinde ısrarcıdır:

(...) sadece toplumu oluşturan üyelerin ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda toplumun tüm üyelerinin tam refahını ve her yönden özgür gelişimini [vurgu bana ait] garanti altına almak için toplumsal üretim planlanmalıdır (Lenin, 1977c: 52).

SONUÇ

Lenin'in MA'sı taktiksel, polemik bir girişimden çok daha fazlasıydı; aynı zamanda kendi devrimci kuramını Bogdanov'unkiyle aynı dönüşüme uğramaktan koruma girişimiydi. MA buna ek olarak Lenin'in "ekonomizm", "revizyonizm" ve "sendika bilincinin" ortaya çıkardığı etik ikilemlere felsefi yanıtı olarak görülmelidir. Lenin, toplumsal ideallerinin nesnel bir gerekçesini elde etmeye çalışırken, proleter devriminin somut kanıtına ihtiyaç duymakta, aksi halde programının salt öznel idealizm olacağını bilmektedir. Bilimsel kaçınılmazlığı muhafaza etmek için, materyalist tekçilikte ve nesnel bilgide ısrar etmektedir.

Sonuç olarak, Lenin ile Bogdanov arasındaki mücadelenin sonuçları açıkça görülmektedir. Bogdanov ve arkadaşlarının felsefi görüşleri kendisine Sovyetler Birliği'nde alan açabilseydi, Sovyet felsefesinin ABD'de olduğu gibi ampirizm ve pragmatizm yönünde gelişmesi kuvvetle muhtemeldi. Bogdanov'dan esinlenen "mekanikçilerin" diyalektik karşıtı bilim felsefesi bu doğrultunun bir göstergesidir. MA, Lenin'den sonra gelen Bolşevikler'e tüm kuramsal tartışmalarda ideolojinin önemini göstermiş ve "mekanikçilerin" yenilgilerinde Leninizm'in siyasal, örgütsel ve ideolojik üstünlüğünü kanıtlamıştır.

KAYNAKLAR

- Adams, M.A. (1989). 'Red Star': Another look at Aleksandr Bogdanov. *Slavic Review*, 48(1), 1-15.
- Bailes, K.E. (1968). Lenin and Bogdanov: The end of an alliance. *Columbia Essays in International Affairs*, 2, 230-257.
- Ballestrem, K. (1969). Lenin and Bogdanov. *Studies in Soviet Thought*, 9(4), 283-310.

- Biggart, J. (1981). 'Anti-Leninist Bolshevism': the Forward group of the RSDRP. *Canadian Slavonic Papers*, 23(2), 134-153.
- Bogdanov, A.A. (2016). *The philosophy of living experience: Popular outlines*, (D.G. Rowley, Çev.). Leiden: Brill.
- Bogdanov, A.A. (2020a). *Empiriomonism: Essays in philosophy (volume 1)*, (D.G. Rowley, Çev.). Chicago: Haymarket Books.
- Bogdanov, A.A. (2020b). *Empiriomonism: Essays in philosophy (volume 3)*, (D.G. Rowley, Çev.). Chicago: Haymarket Books.
- Bramwell, A. (1989). *Ecology in the 20th century: A history*, New Haven: Yale University Press.
- Denisova, L.F. (1964). Lenin's critique of the esthetics of Bogdanov and the Proletcult. *Soviet Studies in Philosophy*, 3(3), 38-48.
- Edie, J.M., Scanlan, J.P. ve Zeldin, M.B. (1969). *Russian philosophy (volume 3)*, Chicago: Quadrangle Books.
- Fitzpatrick, S. (1984). *Cultural revolution in Russia 1928-1931*, Bloomington: Indiana University Press.
- Haeckel, E. (1894). *Monism as connecting religion and science. The confessions of faith of a man of science*, Londra: A. & C. Black.
- Lenin, V.I. (1974). *Collected works (volume 31)*, 2. Baskı. Moskova: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1977a). *Collected works (volume 4)*, 4. Baskı. Moskova: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1977b). *Collected works (volume 5)*, 5. Baskı. Moskova: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1977c). *Collected works (volume 6)*, 4. Baskı. Moskova: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1978). *Collected works (volume 13)*, 4. Baskı. Moskova: Progress Publishers.
- Lenin, V.I. (1993). *Materyalizm ve ampiryokritizm, gerici bir felsefe üzerine eleştirel notlar*, 3. Baskı, (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Lenin, V.I. (2011). *Seçme yazılar*, (S. Savran, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Mally, L. (1990). *Culture of the future: On the Proletkult movement in revolutionary Russia*, Bloomington: Indiana University Press.
- Marx, K. ve Engels, F. (2013). *Alman ideolojisi*, 2. Baskı, (T. Ok ve O. Geridönmez, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Rowley, D.G. (1996). Bogdanov and Lenin: Epistemology and revolution. *Studies in East European Thought*, 48, 1-19.
- Schwarz, M. (1967). *The Russian revolution of 1905*, Chicago: University of Chicago Press.
- Service, R. (1985). *Lenin: A political life*, Londra: Macmillan.
- Sochor, Z.A. (1988). *Revolution and culture: The Bogdanov-Lenin controversy*, Ithaca: Cornell University Press.
- Utechin, S.V. (1962). Philosophy and science: Alexander Bogdanov. Labedz, L. (Ed.), *Revisionism: Essays on the history of Marxist ideology*. Connecticut: Praeger.
- Vucinich, A. (1976). *Social thought in tsarist Russia: The quest for a general science of society, 1861-1917*, Chicago: University of Chicago Press.
- Williams, R.C. (1986). *The other Bolsheviks: Lenin and his critics, 1904-1914*, Bloomington: Indiana University Press.
- Yassour, A. (1981). Lenin and Bogdanov: Protagonists in the 'Bolshevik Center'. *Studies in Soviet Thought*, 22(1), 1-32.

MARX, ENGELS, LENİN - VE DIETZGEN: BİR İŞÇİNİN GÖZÜNDEN DİYALEKTİK MATERYALİZM

Nazlı Cihan

Dr., Ludwig-Maximilians Üniversitesi, Değerler Eğitimi ve Öğretmen Yetiştirme Araştırma Merkezi, Münih, Almanya. E-posta: nazlicihan@gmail.com

ÖZET

MARX, ENGLES, LENIN - AND DIETZGEN: DIALECTICAL MATERIALISM FROM THE EYES OF A WORKER

ABSTRACT

19. yüzyıl Alman işçi hareketi tarihinde öne çıkan isimlerin yanı sıra Joseph Dietzgen özel bir öneme sahiptir. Dietzgen'in işçi hareketindeki bu özel rolü gerek Karl Marx, gerekse W.I. Lenin tarafından "işçi filozofu" ifadesiyle tanımlanmıştır. Bir işçinin Marksizmi ve diyalektik materyalizmi felsefi boyutuyla incelemesi ve bunlardan çıkardığı sonuçlar hakkında yazılar yazması, kuşkusuz özgün ve daha yakından tanınmayı hak eden bir kişiliğe işaret etmektedir. Bu inceleme yazısında Joseph Dietzgen, "işçi filozofu" tanımının ne ifade ettiği, Dietzgen'in felsefe tarihinde neden bir istisna olduğu, Marx, Engels ve özellikle de Lenin'in onda neyi önemseydiği, yaşamı ve eserlerinin içeriği temelinde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Joseph Dietzgen, işçi filozofu, felsefe, diyalektik materyalizm, Lenin, Marx.*

Besides the prominent figures in the history of the German labor movement in the 19th century, Joseph Dietzgen is of particular importance. This particular role of Dietzgen in the labor movement was defined by both Karl Marx and W.I. Lenin as "the worker philosopher". The fact that a worker examines Marxism and dialectical materialism in its philosophical dimension and writes about the inferences he made, undoubtedly points to a original personality that deserves closer recognition. In this article, what Joseph Dietzgen means by the definition of "worker philosopher", why Dietzgen is an exception in the history of philosophy, what Marx, Engels and especially Lenin cares about him, are discussed on the basis of his life and the content of his works.

Key words: *Joseph Dietzgen, worker philosopher, philosophy, dialectical materialism, Lenin, Marx.*

Deri işçisi ve işçi düşünür Joseph Dietzgen, 9 Aralık 1828'de Köln yakınlarında dünyaya geldi ve 15 Nisan 1888'de Şikago'da (ABD) hayata veda etti. Joseph Dietzgen'in yaşamı, Almanya işçi hareketi tarihindeki birinci ve ikinci önemli dönemeçlerinde geçti. Kendisi de bu zaman dilimini asıl doğum saati olarak niteliyordu: "1828'de doğmuş olsam da, asıl dünyaya ancak yirmi yıl sonra, yani 'büyük yıl' denilen 1848'de adım attım." (Dietzgen, 1930). Devrimci yıllarda Dietzgen, *Neue Rheinische Zeitung* ve *Organ der Demokratie* gazetelerinin okuyucusuydu ve bilimsel sosyalizmi ilk olarak Marx ve Engels'in yazdığı makaleler aracılığıyla tanıdı (Wrona, 1988). Sosyal-demokrat İşçi Partisinin kuruluşu ile Dietzgen'in "Kafa Emeginin Özü Üzerine" adlı kitabının yayınlanması aynı yıla, 1869'a, denk gelmektedir.

Birçok entelektüel ilgi alanı olan Dietzgen, kendi kendine yabancı diller öğrendi ve felsefi bilgi edindi. Kısa süre sonra Fransızcaya o kadar hâkim oldu ki, eleştirel-ütöpic sosyalistler ve komünistler Owen Saint-Simon, Charles Fourier ve Étienne Cabet eserlerini özgün dillerinde inceleyecek ve sözlü olarak akıcı bir şekilde iletişim kurabilecek durumdaydı. 1848/49'da beliren devrimci durum, genç Dietzgen'in kişisel, politik, felsefi ve ideolojik gelişimi için belirleyici bir öneme sahip

oldu: Radikal bir demokratken adım adım Marksizmden etkilenen bir sosyalist olmaya başlıyordu.

"OKUMUŞ BİR İŞÇİ SORUYOR"⁽¹⁾ - VE YAZIYOR

Nisan 1849'dan itibaren yazılı hali basılmaya başlanan Marx'ın «Ücretli Emek ve Sermaye» (*Lohnarbeit und Kapital*)⁽²⁾ üzerine konferansları Dietzgen'in özellikle dikkatini çekmişti. Sonuç olarak pek çok soru böylece onun için "kafa yormanın nesneleri" haline geldi ve ileri sürülen çeşitli siyasi görüşlerin arkasında, "çelişkili" türden somut sınıf çıkarlarının gizlendiğinin giderek daha fazla ayırdına vardı. Toplumsal ilişkilerin doğasına ilişkin başlangıçtaki bu materyalist kavrayış, daha sonra "Kafa Emeginin Özü Üzerine" adlı çalışmasında da ortaya koyduğu gibi onu "politikadan felsefeye, felsefeden epistemolojiye" götüren ön koşullardan biriydi. Devrimci yıllarda Dietzgen'in kişisel gelişimi üzerinde kalıcı etkisi olan bir başka temel kuramsal kaynak - kendi ifadesiyle - "inançsız devrimciler" için vazgeçilmez olan Ludwig Feuerbach'ın materyalist aydınlanma felsefesi idi (Dietzgen, 1930). Bu önemli zihinsel uya-

1 Bertolt Brecht, *Okumuş Bir İşçi Soruyor* şiirinin başlığı

2 Söz konusu konferanslar, Marx'ın 1847'de Brüksel'deki Alman İşçi Birliğine yaptığı konuşmalardır. Bu parçalı metinler, ilk olarak 5 ve 11 Nisan 1849 tarihleri arasında Marx tarafından yayınlanan *Neue Rheinische Zeitung*'da beş başyazı halinde yayınlandı.

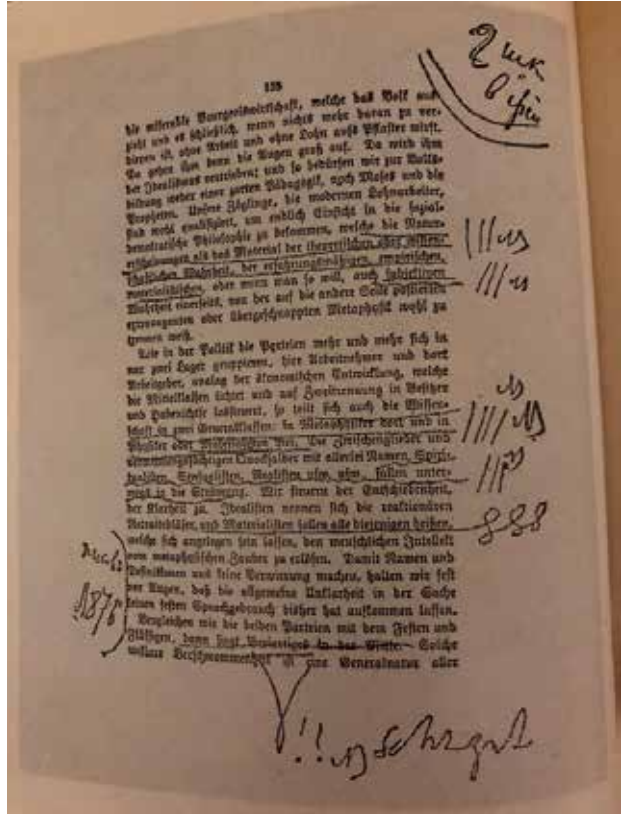
rılmaların etkisiyle Dietzgen'in, onu devrimci yıllarda dolaysız politik angajmana yönlendiren teorik bilinci keskinleştirdi. Devrimin hezimete uğramasından sonra, genç Dietzgen tutuklanma tehdidinden kaçınmak için 6 Haziran 1849'da Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmek zorunda kaldı. Orada iki yıl geçici işlerde çalıştı ve 1851 sonbaharında Almanya'ya döndü. 1852'de Köln Komünist Davası ile ilintili olarak "Komünist Parti Manifestosu" ile tanıştı. Bu deneyim kendisi için kişisel olarak entelektüel bir sıçrama noktası oldu ve burada merakını ve bilgiye olan ihtiyacını daha da teşvik eden "yüzyılın felsefi kazanımını" gördü (Dietzgen, 1930). 1864 baharında Dietzgen, ailesiyle birlikte St. Petersburg'a taşındı ve burada deri ticaretinde yüksek vasıflı bir uzman olarak Vladimir hükümetinin büyük tabakhanesinde teknik müdür görevini üstlendi. 1868'e kadar burada kaldı.

Rusya yılları, işçi sınıfı filozofunun siyasi ve ideolojik gelişimi için son derece önemli bir dönem oldu. Burada, Marksist siyasi fikirleri ve diyalektik materyalist dünya görüşü nihai olarak şekillendi (Finger, 1977). Bu gelişme öncelikle, Marx'ın Eylül 1867'de yayınlanan büyük eseri "Das Kapital" in ilk cildinin ve ardından Londra'daki Karl Marx ile yazışmalarının kendisinde bıraktığı izlenimlerin etkisi altında gerçekleşti. Ekim 1867'de Dietzgen büyük bir coşkuyla Marx'a, özenle incelediği eseri ile ilgili bir mektup yazdı. Bu mektupta Dietzgen'in "eserin satırları arasında", "ekonominizin ön koşulunun esaslı bir felsefe olduğunu" okuduğunu yazması dikkat çekmektedir. (Dietzgen, 1930) Dietzgen, Marx'ın Kapital'de burjuva toplumunun ekonomik yasalarını çözümüyle yoluyla materyalist diyalektiği geliştirdiğini kavramıştı.

"Kapital" in ilk cildi hakkında kaleme aldığı inceleme yazısı dört bölüm halinde - bunları önce Marx'a gönderdikten sonra- 1868'de Leipzig çıkışlı *Demokratisches Wochenblatt* gazetesinde yayınlandı⁹. Konuyla ilgili bütün kaynaklarda vurgulandığı gibi, formülasyonlarda bazı belirsizlikler içerse de, Dietzgen bu incelemesinde işçi okuyuculara «sermaye» nin devrimci içeriği hakkında belirleyici dört temel bilgi veriyordu:

Birincisi, maddi üretim faaliyetinin, tarihsel bir toplum formasyonu içinde tüm toplumsal ilişkilerin temelini oluşturduğunu; üretim ilişkilerinin bu formasyonun karakterini belirlediğini ve diğer tüm toplumsal ilişkileri şekillendirdiğini gösteriyordu. İkincisi, burjuva toplumunun ekonomik ilişkilerinin tarihsel koşullardan kaynaklandığını, yani öncesiz ve sonsuz olmadıklarını ortaya koyuyordu. Üçüncüsü, üretim tarzının çelişkili doğasını, yani toplumsal çıkarlar ile "özel çıkarlar"ın birbirine düşmanca bir biçimde karşı durduğunu açığa çıkarıyordu. Dördüncüsü, Dietzgen, Marx'ın kapitalist üretim tarzının tarihsel hareket yasasını açıklayarak

3 Daha önce, Wilhelm Liebknecht'in yayıncısı olduğu Saksonya Halk Partisinin *Der Volksstaat* (Halk Devleti) yayın organında da Engels'in "Kapital" üzerine inceleme yazısı basılmıştı.

Görsel 1. Joseph Dietzgen'in "Kısa Felsefi Yazılar"nın 1910 baskısının bir kopyasında, Lenin'in kenar notları bulundu. Lenin "'Sınıf bilinci kazanmak için işçiler J. Dietzgen okumalıdır" diye öğütüyordu bu notlarda (Finger, 1977: s.48-49).

toplumsal üretim ile özel mülkiyet arasındaki çelişkinin üstesinden gelmenin yolunu gösterdiğini anlatıyordu. Marksist siyasetçi Franz Mehring, otuz yıl sonra Dietzgen'in "Kapital" incelemesini, Dietzgen'in "bilimsel komünizmin başat eserinin altından kalkma onuruna erişen ilk Alman işçi olduğu" sözleriyle övecekti (Mehring, 1960).

Petersburg'da kaldığı süre boyunca, Dietzgen, alt başlığı "Bir Zanaatkarın Tasvirleri. Saf ve pratik akla bir başka eleştiri." olan "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" adlı ilk felsefi çalışmasını tamamladı. Uzun süre üzerinde çalıştığı bu yapıtı, Marx ile politik-ekonomi, bilgi kuramı ve doğa felsefesi sorunları hakkında zihinsel alışveriş içerisinde olduğu bir süreçte yazmış, çalışmasının önemli kısımlarını yayınlanmadan önce Marx'a göndermişti. Marx, yakın arkadaşı hekim Louis Kugelmann'a yazdığı bir mektupta Dietzgen'in çalışması hakkında, "Bir miktar kavram karışıklığına ve fazla sık yinelemelere karşın, bu parçada kusursuz, bir işçinin kişisel düşüncesinin ürünleri olmaları bakımından o kadar daha çok hayranlık verici birçok fikir var" yorumunda bulunmuştu (Marx ve Engels, 1974).

Dietzgen'in epistemolojik görüşleri, ilk çalışmasında ve sonraki yazılarında daha net ortaya koyduğu gibi, özünde diyalektik-materyalist felsefeye ve dünya görüşüne dayanmaktadır. Dietzgen, felsefi çalışmalarının hiç birinde felsefi görüşlerini sistematik bir biçimde sunmamıştır. Her şeyden önemlisi, bu çalışmalar daha çok

felsefi idealizmle, özellikle de Kantçılıkla kavgaya tutuştuğu tartışmalardır, öznel idealizmin spekülâtif özelliklerini açığa çıkarmanın ve onun agnostik ve metafizik sonuçlarını vurgulamanın peşindedir. Ayrıca dikkatli bir biçimde, materyalizm ve idealizm arasında gidip gelen bilgi sorununa yönelik Kantçı çözümün politik ve ideolojik girdilerine odaklanır (Wrona, 1988).

Ancak Dietzgen, bir Kant karşıtı değildi. Felsefenin gelişim ve yapılanma sürecinde Kant felsefesinin büyük önemini kabul ediyordu. Kant'a yönelik polemik niteliğindeki eleştirisi, her zaman Kant'ın düşünce sistematizindeki materyalist, diyalektik ve anti-teolojik ve anti-feodal unsurları görünür kılma çabasıyla bağlantılıydı. Bu unsurları, ortaya çıkan Yeni-Kantçı deformasyon girişimlerinden korumaya çalıştığı yönünde görüşler de bulunmaktadır (Kirchner, 1958).

Yine de Joseph Dietzgen'in bilimsel sosyalizm konusunda duruşunun ne olduğu sorusunu ortaya atmak zorunlu görünüyor. Zorunlu, çünkü 20. yüzyılın başında Dietzgen'i bilimsel sosyalizmin karşısında konumlandırma girişimleri ortaya çıkmıştı. Lenin'in "başarısız oğul" (Lenin, 1927) diye tanımladığı Eugen Dietzgen, tam da Yeni-Kantçı revizyon girişimlerine uygun olarak Joseph Dietzgen'in felsefesi ile Marksizm arasında bir çelişki inşa etmeye çalıştı. Genel anlamıyla Dietzgen'e "bilgi kritisizmi" atfedildi. Böylece Marksizmin genel kuramsal ve yöntemsel temeli olan diyalektiğin devrimci ucunun törpülenmesi amaçlanıyordu. Diyalektik-materyalist doğa ve epistemoloji anlayışı, diyalektik olmayan bir evrim teorisi ve öznel-idealist bir bilgi kuramı ile telafi edilecekti. Bu girişim, bilimsel sosyalizmin özü olarak Marksist devrim kuramının sorgulanmasının felsefi yolunu açıyordu (Kirchner, 1958).

Hayatının sonuna kadar terim bütünlüğünü tam olarak sağlayamamış olması ve kavramsal belirsizliği, felsefenin temel sorunu bağlamında, Lenin'in "Materyalizm ve Ampiryokritisizm" yapıtında özlü bir hesaplaşmaya giriştiği Machistlere Dietzgen'i kendi görüşlerinin "anahatar tanığı" olarak kötüye kullanmalarına olanak sağlamıştı. Lenin, Dietzgen'i bu tür bir suistimale karşı her zaman savundu. "Aslında," diye yazıyordu, "Dietzgen'in formülasyonu şu sonuca varan temel düşüncesinden daha yanlıştır: eski materyalizm düşünceleri, bilimsel olarak (tarihsel materyalizmin yardımıyla) inceleme yeteneğinden yoksundu." (Lenin, 1927).

"Sol" revizyonist literatürde de benzer bir yaklaşım sergileniyordu: Dietzgen'e, "öznellik ile nesnelliğin iç içe geçtiği" ve böylece "Marx'ta, belalı bir biçimde Marksizmin mirası haline gelen bir boşluğu açığa çıkararak" bir "bilgi kritisizmi" atfediliyordu⁴ (Kirchner, 1958).

4 Dietzgen'in "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" kitabının 1973 baskısının sonsözünde Alman tarihçi Helmut G. Haasis, Dietzgen'in görüşlerini kendine göre ve büyük ölçüde çarpıtarak yorumlar; Dietzgen'in Marksistler ve özellikle de Alman Demokratik Cumhuriyeti tarafından sahiplenilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirir.

"İŞTE BİZİM FİLOZOFUMUZ"

Delege olarak katıldığı Uluslararası İşçi Birliği'nin Eylül 1872'deki Lahey Kongresinde Karl Marx, Joseph Dietzgen'i diğer delegelere şu sözlerle tanıtmıştı: "İşte bizim filozofumuz." (Mende, 1963). Marx, konuşmasında "filozof" sözcüğünü özellikle vurgulamıştı çünkü Dietzgen'in 1869 yılında yayınlanan "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" (Dietzgen, 1973) adlı kitabına gayet aşinaydı. Kitabın alt başlığı "Bir Zanaatkârın Tasviri" , yazarın meramını etkileyici bir biçimde açıklıyordu: işçi sınıfına siyasi mücadelesi için gerekli entelektüel donanımı sağlayacak epistemolojiyi ortaya koymak. Ölümünden bir yıl önce Dietzgen, epistemolojisinin çabalarını, son büyük eseri olan "Felsefenin Kazanımı"nın (Das Acquisit der Philosophie) "Önsöz"ünde şu şekilde tanımlıyordu: "[...] Çelişkilerle dolu gerçek dünyada yolunu bulmak için kafanın aşkın boyutlara dalmasına gerek yok." (Dietzgen, 1955).

Görsel 2. "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" kitabının kapak sayfası (Finger, 1977: s.48-49).

Joseph Dietzgen, devrimci 1848/49 yılında tereddütsüz bir biçimde burjuva-demokratik devrimin yanın da yer aldı. Yakından takip ettiği 1852 Köln Komünist Davası'nının kendisini ürkütmesine izin vermedi, tam tersine, tam da bu davadan ilham alarak kendini bilimsel sosyalizm araştırmalarında derinleştirdi. Bu şekilde sınıf bilinci kazandı ve bu bilinci kuramsal olarak Marx ve Engels'in, okuma olanağı bulduğu tüm yazılarına dayandırmaya devam etti, işçi hareketinin bilinçli bir savunucusu oldu. Eğilimleri ve yetenekleri ölçüsünde işçi sınıfı içerisinde diyalektik-materyalist dünya görüşü propagandasını kendine başat görev haline getirdi

ve bunu yaparken tamamen serbest bir biçimde epistemolojik sorular sormaya ve yanıtlamaya başladı. Nitekim yukarıda anılan yapıtı, Almanya işçi hareketi tarihindeki ilk büyük dönemin, 1869'da Eisenach'ta Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin kurulmasıyla sona erdiğinde hâlihazırda tamamlanmıştı. Bir yıl öncesinde de Dietzgen'in kaleminden Marx'ın "Kapital"inin inceleme yazısı dört bölüm halinde yayınlanmıştı. Marx, "Kapital"ın ikinci baskısının sonsözünde bu yazılara şöyle atıfta bulunuyordu:

Alman burjuvazisinin bilgili ve bilgisiz sözcüleri, ilk yazılarımda başardıkları gibi, başlangıçta 'Das Kapital'ı sessizlikle geçiştirmeye çalıştılar. Bu taktik artık çağ dışı kaldığında da, kitabımı eleştirme bahanesiyle yazılar yazdılar. Ancak "Burjuva bilincini yatıştırmak için" ettikleri telkinler, işçi basınında bugün hala yanıt borçlu oldukları üstün savaşçılar buldu karşısında, bkz. Joseph Dietzgen'in "Der Volksstaat" (Halk Devleti) gazetesindeki makaleler. (Marx ve Engels, 1962:22).

Aynı şekilde Engels de 1888'de, yani Dietzgen'in öldüğü yıl gözden geçirilmiş hali tekrar yayınlanan "Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu" adlı çalışmasında Dietzgen için bir not düşmüştü:

Ve yıllardan beri bizim en iyi çalışma aracımız ve en keskin silahımız olan bu materyalist diyalektik, ne dikkate değer bir şeydir ki, yalnızca bizim tarafımızdan değil, ayrıca bizden bağımsız, hatta Hegel'den bile bağımsız olarak Joseph Dietzgen adlı bir Alman işçi tarafından yeniden bulundu. (Marx ve Engels, 1962: 293)

Ayrıca bir dipnotta "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" kitabına gönderme yapmıştı. Engels'in Dietzgen'de takdir ettiği bu başarı, iki önkoşula dayanmaktadır. Birinci ön koşul, Joseph Dietzgen'in benimsediği ve tutarlı bir şekilde bağlı kaldığı sınıfsal bakış olarak tespit edilmelidir. Hiçbir zaman bir fabrika işçisinininki gibi olmayan yaşam koşulları, onu bazı küçük burjuva yanılsamalara sarmaya ve kendini işçi sınıfının üzerinde görmeye teşvik etmedi (Wrona, 1988). 1884'te yazdığı bir mektupta, kendimizi "bir kural olarak, emek gücüyle kendi sınıfının dışına çıkabilecek durumda olmayan; umutlu bir hayatı ancak işçi sınıfının tamamının kurtuluşu için verilecek siyasi mücadelede bulabilen proleterler» olarak görmemiz gerektiğini salık veriyordu (Dietzgen, 1930). Diğer ön koşul ise, düşünsel/felsefi çalışmaları için seçmiş olduğu kuramsal tutamak noktası olarak saptanmalıdır. Makalelerinin ve diğer yazılarının konu bütünlüğü iki alandan türemiştir: politik ekonomi ve bilgi felsefesi (epistemoloji). Joseph Dietzgen epistemolojik görüşlerini Marx'ın politik-ekonomik çözümlemelerine dayandırmıştı. Marx'ın politik ekonomisi, kendine ve çalışmalarına felsefi netlik kazandırmak için çıkış noktası olarak belirlediği temeldi (Wrona, 1988). Marx'ın "Kapital"indeki diyalektik, (bunun ötesinde kendi sınıf-

sal bakışı nedeniyle "Komünist Parti Manifestosu" nun öğretileriyle de hemfikir olan) Dietzgen için, Marx ve Engels'ten çok da bağımsız olmayan, ancak o zamanlar bilmediği Hegel'den⁵⁾ bağımsız bir şekilde materyalist diyalektiği keşfetmeyi mümkün kıldı. Dietzgen'in Marx ve Engels'ten bağımsız olduğunu söylemek, onun Marx ve Engels'in konuyla ilgili felsefi çalışmalarının tamamına hâkim olmadığı göz önünde tutulduğunda mümkün olur ancak (Kirchner, 1958). Felsefi bağımsızlığı ona eleştirilebilecek bazı belirsizlikler katsa da, politik-ekonomik konularda pek yanılmamıştı, çünkü burada Marksist çözümlemelere sıkı sıkıya bağlı kalıyordu.

Görsel 3. Joseph Dietzgen, portre (Finger, 1977: s.48-49).

"KAFA EMEĞİNİN ÖZÜ ÜZERİNE"⁶⁾

Joseph Dietzgen felsefe alanına, Hegelciliğin tam anlamıyla mağlup edildiği bir dönemde girmiş oldu. 19. yüzyılın otuzlu yıllarının sonunda ve kırklı yıllarının

5 Marx, Dietzgen'in çalışmalarında sergilediği bağımsızlık konusunda şöyle görüş belirtir: "Dietzgen'deki gelişimi, Feuerbach dışındaki kaynakları belirsiz olması sebebiyle tamamiyle kendi bağımsız çalışması olarak görüyorum. [...] Hegel'i incelememiş olması onun için talihsiz bir durumdur." (Marx ve Engels, 1974)

6 Joseph Dietzgen, çağının önemli düşünürlerinden ve aydınlarından biri olarak 1867-1887 yılları arasında Alman işçi sınıfını ve aynı zamanda uluslararası proletaryayı etkileyen felsefi yazılar kaleme aldı ve yayınladı. Bu yazılar arasında sosyal demokrasi ve Anarşizm hakkında görüş belirttiği yazılar da bulunmaktadır. Ancak bu yazıda, Dietzgen'in ağırlıklı olarak Marksizm ve epistemolojiye odaklanan görüşlerinin Marx, Engels ve özellikle de Lenin'de ne şekilde karşılık bulduğu ele alındığı için bu çerçevenin dışında kalan konu başlıklarına yer verilmemiştir.

başında Sağ Hegelciler, Genç Hegelciler tarafından aşılmış; aynı şekilde Genç Hegelciler de Marx ve Engels'in ilk yazılarıyla aşılmış ve sonunda 1848 devrim süreciyle nihai olarak çürütülmüştü (Kirchner, 1958). "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" çalışmasının ortaya çıkış zamanını Lenin şöyle tanımlıyor:

Marx, Engels ve Dietzgen de, materyalizmin genellikle ileri aydınlar arasında ve özellikle de işçi çevrelerinde ağır bastığı bir çağda felsefe arenasına çıktılar. [...] Engels ve J. Dietzgen'in felsefe üzerine çalışmalarının tarihi koşulları biraz olsun somut olarak göz önünde tutulduğunda, bu yazarların, materyalizmin ilk temel doğrularını savunmaktan çok, neden bu doğruların basitleştirilerek yaygınlaştırılmasından sakındıkları çok iyi anlaşılır. (Lenin, 1927:241).

Epistemoloji Dietzgen'in ilgi alanının odağını oluşturduğu için, Kant'a uzanır, ancak onu "kurtarmak" için değil, onu çürütmek için yapar bunu. Kendi kendini yetiştirmiş bir işçinin Kant'ın üstesinden gelmeyi ve materyalist ve diyalektik bir bilgi kuramı geliştirmeyi başardığı düşünüldüğünde, Dietzgen'in felsefe tarihindeki özel konumu netleşir. Bununla birlikte, Dietzgen'in bu başarısı, burjuva felsefe tarihi yazımında hiç yer bulmadı. Dietzgen'in Marx ve Engels ile aynı safta durması, bu durumu yeterince açıklamaktadır. Dietzgen, yalnızca epistemolojinin daha dar alanında değil, birçok başka alanda da burjuva ideolojisini hedef tahtasına oturttu. Burjuvazinin resmi felsefe okulları bu nedenle onu görmezden gelmeye çalıştı ve yalnızca İkinci Enternasyonal'in oportünist aydınları, yukarıda bahsedilen kafa karışıklıkları nedeniyle onu suistimal etmeye yeltendi (Kirchner, 1958). Dietzgen'in bağımsız çalışmaları epistemoloji alanıyla sınırlıydı. Sosyal bilimlerin diğer tüm alanlarında, Marksizmin en önemli propagandacılarından biri olarak tanındı. Din sorunu üzerine yazdığı çok sayıda makalesiyle bu alanda kavgacı bir materyalist olarak karşımıza çıkıyor. Din eleştirisinde en çok, kendisiyle de mektuplaştığı Ludwig Feuerbach'tan etkilenmişti.

Dietzgen "Kafa Emeğinin Özü Üzerine" çalışmasında idealist monizmin (bircilik) aksine, maddenin zihnin bir ürünü değil, tersine, zihnin maddenin bir ürünü olduğunu savunur. Daha sonraki çalışmalarında Darwin ve Haeckel'e dayanarak solipizme (tekbenciliğe) karşı delil olarak insan bilincinin tarihsel ortaya çıkışını gösterir. Henüz ilk çalışmasında, felsefenin temel sorununun önemli bir konusu üzerinde, dünyanın bilinebilirliği sorunu üzerinde durur. Bu çalışması bir yanıla Kant'ın, özellikle de onun gizemli "kendinde şey" in eleştirel bir incelemesidir (Kirchner, 1958). Dietzgen, dünyanın bilinebilirliğini vurgular, insan bilgisinin göreceliğini, sıradan bilgiden daha derin bilgiye doğru ilerleyişini ortaya koyar. Aynı zamanda bir gerçeklik kıstası olarak pratiğin büyük önemini gösterir ve Kantçı bilinemezciliği çürütür. Bilginin göreliliği düşüncesinde, diyalektik gelişim fikri yeniden ifade edilir. Ancak bununla birlikte,

bu olumlu özün karşısında, Dietzgen'in bir yandan göreliliğin abartılmasından, diğer yandan monizm fikrinin epistemoloji alanına aktarılmasından kaynaklanan kafa karışıklığı yer almaktadır. Dietzgen, zihnin ve maddenin karşıtlığının "abartılı" olmaması gerektiğine işaret eder ve Lenin, bu konuda diyalektikçi materyalist Dietzgen'in büyük erdeminin bunu vurgulamakta yattığını belirtir:

Bu görelî karşıtlığın mutlak zorunluluğunun ve mutlak doğruluğunun sınırları, bilgilimsel araştırmaların doğrultusunu belirleyen sınırlardır. Bu sınırların ötesinde, madde ile zihnin, fiziksel ve ruhsalın arasındaki karşıtlıklarla, bunlar sanki mutlak karşıtlıklarmış gibi uğraşmak büyük bir yanılğı olurdu. (Lenin, 1927:244).

LENİN: "DIETZGEN DİYALEKTİK MATERYALİSTTİR."

Gerek Marx ve Engels'in, gerekse Lenin'in Dietzgen'de bazı felsefi kafa karışıklıkları tespit ettiklerini ve bunları eleştirel bir dille ifade ettiklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Lenin, Pravda gazetesi için kaleme aldığı "Joseph Dietzgen'in 25. Ölüm Yıldönümü"⁷ başlıklı makalesinde yaptığı değerlendirmeye durumu özetlemiş oldu (Lenin, 1977). Lenin'in değerlendirmesinin üç yönü özellikle öne çıkarılmayı hak ediyor. Lenin Dietzgen'in felsefi bağımsızlığını vurguluyor: "O, diyalektik materyalizme, yani Marx'ın felsefesine kendi akıl yürütmesiyle ulaşan bir işçi." Lenin, Dietzgen'in hiçbir zaman kendisini Marx ve Engels'in öncülük ettiği işçi hareketinin dışında konumlandırmadığının ve felsefi anlamda da bu iki "yetkin kurucunun" (Dietzgen) otoritesini daima kabul ettiğinin altını çiziyor: "İşçi Dietzgen'in karakterize edilmesinde değerli olan, kendisini bir ekolün kurucusu olarak görmediği olgusudur." Bunun dışında Lenin, Dietzgen'in yazılarını okumayı salık veriyor: "Sınıf bilinci kazanmak için işçiler J. Dietzgen okumalıdır, ancak Dietzgen'nin, felsefe okumanın yegâne kaynakları olan Marx'ın ve Engels'in öğretisini her zaman doğru yorumlamadığını da bir an için bile akıllarından çıkarmamalıdır." (Mende, 1963).

Dietzgen hakkında bu değerlendirmelerde bulunduğu Pravda'daki makalenin öncülü, Lenin'in "Materyalizm ve Ampiryokritisizm" yapıtında "J.Dietzgen Nasıl Gericî Felsefelerin Gözüne Girebildi?" sorusu etrafında ayırdığı alt bölümde yürüttüğü tartışmalar oldu denilebilir. Lenin'in, "Gericî bir felsefe üzerine eleştirel notlar" altbaşlığı verdiği ve Markist felsefeyi derinlemesine ele aldığı bu önemli yapıtında Joseph Dietzgen'e yer vermesi, dahası, görüşlerinin tahrif ve suistimal edilmesi girişimlerine karşı onu gerektiğinde eleştiriyle, gerektiğinde de övgüyle korumaya alması, Joseph Dietzgen'e daha yakından bakmayı gerektirmektedir.

Bu noktada Lenin'in sözleriyle, "J. Dietzgen'in zayıf nok-

7 Pravda gazetesi, No. 102, 5 Mayıs 1913.

talarını ortaya çıkarmak için, onun kendisinden bazı bölümler aktarmak çok daha yerinde olur" (Lenin, 1927). Öyleyse buradan devam edip anlamaya çalışalım.

Lenin, öncelikle madde ve düşünce arasında mekanik bir denklem kurma çabalarını eleştirmektedir:

"Düşünce beynin bir işlevidir; ... Benim düşüncemdeki yazı masam, benim bu düşüncemle çıkarılır, ondan farklı değildir. Ama kafamın dışındaki bu yazı masası, yani benim düşüncemin konusu, bu düşünceden büsbütün başkadır." (s. 53.) Bu kusursuz açıklıktaki materyalist önermeler, gene de Dietzgen tarafından şöyle tamamlanmışlardır: "Ama duyulardan ileri gelmeyen tasarım da duyulur, maddidir, yani gerçektir. ... Zihin de, masadan, ışıktan, sestten, bu şeylerin birbirlerinden ayrılmasından daha fazla ayrılmaz." (s. 54.) Yanılgı apaçıktır burada. Düşüncenin ve maddenin "gerçek" oldukları, var oldukları, doğrudur. Ama düşünceyi maddi olarak nitelendirmek, materyalizmle idealizmin karıştırılmasına doğru yanlış bir adım atmak demektir (Lenin, 1927:242).

Lenin'e göre "madde ve düşüncenin denklemi", "materyalizm ile idealizmin karışımına doğru bir adımdır". Buna karşın doğru olan, "hem düşünce hem de madde gerçektir ve vardır" önermesidir. Lenin, düşünmenin insan beyni tarafından nesnel gerçekliği işlemenin maddi bir süreci olduğunu varsayar. Madde ve düşüncenin genel denklemi, nesnel gerçeklik ile bilinç arasındaki farkı bulanıklaştırmak anlamına gelecektir. Bu sorun ancak mücadelenin diyalektik uygulaması ve karşıtların birliğiyle çözülebilir: Birincisi, madde ve düşünce, nesnel gerçekliğin bileşenleridir. İkincisi, her madde biçimi bilinç geliştirebilecek duruda değildir. Üçüncüsü, maddenin ve düşünmeyi eşitlemek idealisttir çünkü düşünme maddi gerçekliği hiçbir zaman tam olarak yansıtamaz, ancak ona yaklaşabilir. Dietzgen'de idealizm ve materyalizmin bulanıklaşması sorununu doğru bir şekilde sınıflandırmak için Lenin, "Temelde bu daha çok bir ifade yanlışlığıdır" (Lenin, 1927) diye not düşmektedir. Bu, Lenin'in, bir yandan Ernst Mach ve Richard Avenarius gibi idealizm ve materyalizmin bulanıklaşmasının bilinçli destekçileri ile Dietzgen'in materyalizm konusundaki hataların nasıl ayırt ettiğini açıkça ortaya koyuyor.

Lenin devamında, materyalizm ve idealizm bağlamında madde ve düşünce ayrılığının gerekliliği ve göreliliği ile ilgili de şu saptamaları yapar:

Dietzgen'in Gezintiler'inde (op. cit., s. 214) de yinelediği gibi, "madde" kavramının aynı zamanda düşünceyi de içermesi gerektiği [anlayışı -ç.] bir kafa karışıklığıdır, çünkü böyle bir içerme yapıldığında zihinle madde [sayfa 271] arasındaki, idealizmle materyalizm arasındaki bilimsel çelişki, Dietzgen'in üzerinde direndiği bu çelişki, bütün anlamını yitirir. Bu karşıtlığın "aşırı", abartılmış, metafizik olmaması gerektiği, hiç kuşku götürmez (ve diyalek-

tikçi materyalist Dietzgen'in büyük erdemi, bunu vurgulamış olmasıdır). Bu görece karşıtlığın mutlak zorunluluğunun ve mutlak doğruluğunun sınırları, bilimsel araştırmaların doğrultusunu belirleyen sınırlardır. Bu sınırların ötesinde madde ile zihnin, fiziksel ile ruhsalın arasındaki karşıtlıklarla, bunlar sanki mutlak karşıtlıklarmış gibi uğraşmak büyük bir yanılgı olurdu. (Lenin, 1927: 244).

Epistemolojik olarak, madde ve düşüncelerin yan yana gelmesi, varlık ve bilinç arasındaki ilişkideki temel teorik soruyu açıklığa kavuşturmak için vazgeçilmezdir. Materyalizmin ve idealizmin temel yönleri arasındaki temel ayrımı çözmek ve bununla mücadele etmek için gereklidir. Lenin, tekrar tekrar, teori ile pratiği eşitlemek gerektiğine, bunun idealizm veya dogmatizm olacağına işaret etmektedir.

Teorik çalışmada mutlak kesinliğin gerekliliğini, yine Dietzgen'de saptadığı bazı açıklar üzerinden gösterir:

Dietzgen, Engels'in tersine, fikirlerini, bulanık, karışık, dağınık puslu bir biçimde anlatıyor. Ama, onun açıklamasının kusurları ve ayrıntıdaki yanlışları bir yana bırakılırsa. Dietzgen "materyalist bilgi teorisini" (s. 222 ve 271) ve "diyalektik materyalizmi" (s. 224) savunmada pek başarısız sayılmaz. "Öyleyse materyalist bilgi teorisi, diyor Dietzgen, insanın algı örgeninin hiç bir metafizik ışık yaymadığı, ama doğanın, öteki parçalarını yansıtan bir parçası olduğu olgu sunun saptanmasına varır." (s. 222 ve 223.) "Bilme yetisi, gerçeğin doğaüstü bir kaynağı değil, dünyanın ya da doğanın şeylerini yansıtan aynaya benzer bir alettir." (s. 243.) Bizim derin mahçularımız, J. Dietzgen'in materyalist bilgi teorisinin her önermesinin tek tek tahlilinden kaçınıyor, ama onun teoriden sapmalarına, onun bulanıklığına ve karışıklığına sarılıyorlar. J. Dietzgen, gerici filozofların hoşuna gidebildi, çünkü zaman zaman kafa karışıklığına düşmektedir. Ve nerede karışıklık varsa, orda mahçuları bulacağınıza emin olabilirsiniz. (Lenin, 1927:242).

Lenin burada, kuramsal bir çalışmada, düşüncelerin ve terimlerin kesinliği ve doğruluğu konusunda ısrar etmekte, her yanlışlığın ve bulanıklığın metafiziğe ve idealizme kapı araladığından ve suistimale açık hale geldiğinden söz etmektedir.

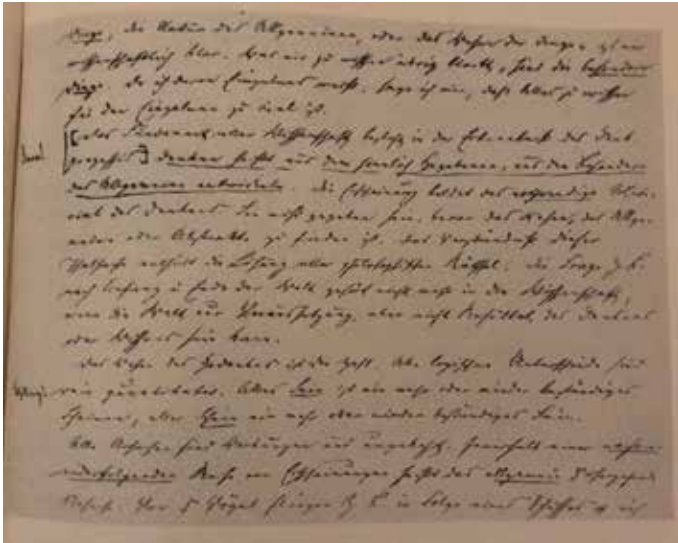
Marx, 5 Aralık 1868'de, Kugelman'a şöyle yazıyordu: "Oldukça uzun bir süre önce, Dietzgen, Düşünme Yetisi üzerine hazırladığı elyazmasından bir bölümünü bana gönderdi; bir miktar kavram karışıklığına ve fazla sık yinelemelere karşın, bu parçada kusursuz, bir işçinin kişisel düşüncesinin [sayfa 272] ürünleri olmaları bakımından o kadar daha çok hayranlık verici birçok fikir var." (Rusça çeviri, s. 53.) [80] Bay Valentinov, bu düşünceyi aktarıyor, ama Marks'ın, Dietzgen'in "şaşkınlığı" olarak gördü-

gü şeyin, Dietzgen'i Mach'a yaklaştıranlar mı, yoksa Dietzgen'i Mach'tan ayıranlar mı olduğu sorusunu aklına bir türlü getirmiyor. (...) (Lenin, 1927:245).

[...]

Dietzgen, bütünü içinde alındığında, bu kadar katı bir kınamayı haketmez. Dietzgen onda-dokuz bir materyalistir, hiç bir zaman ne özel bir orijinalitede, ne de materyalizmden ayrı kişisel bir felsefede gözü olmuştur. (Lenin, 1927:246).

Lenin, belirli bir kafa karışıklığını, çok sık tekrarları ve bazı yüzeysel formülasyonları eleştirmesine rağmen, Joseph Dietzgen'i değerlendirmesinde, daha sonra Pravda makalesinde de tekrarladığı gibi, bir işçinin "çokça hayranlık uyandıran" bağımsız ürününden söz eder. Bu değerlendirme, Dietzgen'in kişisel takdirıyla ve aynı zamanda hatalarının ve eksikliklerinin değerlendirilmesinin dürüst tarafsızlığıyla karakterize edilir. Lenin'in başka bağlamlarda da dikkat çektiği belirli bir terminolojik bulanıklık göz ardı edilirse, o zaman Dietzgen için insanlar, sınıflar vb. tarafından alınan kararların nesnel sürecin bir unsuru olduğu; Dietzgen'in Marksizmden çıkardığı en önemli sonucun, toplumsal gelişimi belirleyen ve yeni toplumsal oluşumları yaratan unsurun toplumsal gereksinimler olduğunu söylenebilir.

GörSEL 4 Dietzgen'in Karl Marx'a yazdığı bir mektubun üzerine Marx'ın aldığı notlar (Finger, 1977: s.48-49).

DIETZGEN'İ DOĞRU OKUMAK

Dietzgen'e sadece geçmişten bakmak kuşkusuz eksikli olur. Dietzgen, günümüz için de önemli bir figürdür. Sömürücülere karşı sınıf mücadelesi devam ettiği müddetçe, tıpkı Marx, Engels ve Lenin gibi Dietzgen de güncel kalacaktır.

Rheinland'daki küçük burjuva kökenlerinin dayattığı ekonomik zincirlere rağmen, Dietzgen proletarya ve işçi sınıfı partisi davasında tutarlı bir savaşçıydı. Küçük bur-

juva oportünist ve nesnelci görüşlere karşı uzlaşmaz mücadelesi, yaşamındaki temel çelişkiyi, yani bir işçi olarak "işçi filozofu olarak etkili olabilmek için küçük burjuva bir varoluş için çabalamak zorunda kalmasını" kavramasından kaynaklanıyordu. Bu bağlamda Marx ve Engels ile ortak bir yön de paylaşıyordu. Dietzgen hiçbir zaman kendi felsefi ekolünü kurma iddiasında bulunmamıştır. Marx ve Engels'ten her zaman hareketin kurucuları olarak söz ediyor, onları uluslararası proletaryanın liderleri olarak tanıyordu. Toplumbilimi alanında bir bakıma onların öğrencisiydi. Bu nedenle, bazı Sosyal Demokratların Dietzgen'i kendi oportünist gayelerinin öncüsü yapma yönündeki tüm girişimleri daha en başından başarısız olmaya mahkumdur. Buna karşın Eugen Dietzgen, Ernst Untermann ve başka isimler, Marksizmin karşısına sözde bir "Dietzgenizm" koymayı denediler, Marx'ı Dietzgen ile "geliştirmeye" kalkıştılar. Bu girişimlerde başarılı olamadılar ve Joseph Dietzgen'in kendisi de, yazılarıyla onlara karşı çıkmaktadır aslında. Dietzgen, Marksizm tarihinin, her şeyden önce diyalektik materyalizm tarihinin bir parçasıdır.

KAYNAKLAR

- Dietzgen, J. (1930). *Sämtliche Schriften*. Hg.v. E. Dietzgen, 3 Bücher in 1 Bd., Dietz Verlag, Berlin.
- Dietzgen, J. (1955). *Das Acquisit der Philosophie*. Stuttgart 1895. Ayrıca bkz. G. Mende: Einführung zu: Joseph Dietzgen „Das Wesen der menschlichen Kopfarbeit" (1955). Berlin.
- Dietzgen, J. (1973). *Das Wesen der menschlichen Kopfabait*. Sammlung Luchterhand. Herman Luchterhand Velag. Darmstadt und Neuwied.
- Finger, O. (1977). *Joseph Dietzgen – Beitrag zu den Leistungen des deutschen Arbeiterphilosophen*. Dietz Verlag, Berlin.
- Kirchner, H.G. (1958). *Joseph Dietzgen, Zum 70. Todestag des deutschen Arbeiterphilosophen*. Deutsche Zeitschri für Philosophie, VEB deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- Lenin, W.I. (1927). *Materialismus und Empirio-kritizismus. Kritische Bemerkungen über eine reaktionäre Philosophie*. In: *Sämtliche Werke*. Bd. 13. Verlag für Literatur und Politik. Wien-Berlin.
- Lenin, W.I. (1977). *Zum Todestag Josef Dietzgens*. Werke. Bd. 19., S. 62, Dietz Verlag, Berlin.
- Marx, K.; Friedrich Engels (1962). *Werke*. Bd. 23. S.22, Dietz Verlag, Berlin.
- Marx, K.; Friedrich Engels (1962). *Werke*. Bd. 21. S.293, Dietz Verlag, Berlin.
- Marx, K.; Friedrich Engels (1974). *Marx an L. Kugelmann*. In: MEW. Bd. 32. S. 579. Dietz Verlag, Berlin.
- Mehring, F. (1960). *Geschichte der deutsche Sozialdemokratie*. Zweiter Teil, in: *Gesammelte Schriften*. Bd. 2. S. 290, Dietz Verlag, Berlin.
- Mende, G. (1963). *Das ist unser Philosoph. Zum 75. Todestag von Joseph Dietzgen am 15. April 1963*. Deutsche Zeitschri für Philosophie, VEB deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.
- Wrona, V. (1988). *Joseph Dietzgen und der wissenschaftliche Sozialismus*. Deutsche Zeitschri für Philosophie, VEB deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin.

WEITLING'DEN GÜNÜMÜZE SOL İLAHİYATÇILIĞIN DİYALEKTİK ELEŞTİRİSİ

Nevzat Evrim Önal

Doç. Dr., Beykoz Üniversitesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi, İstanbul.
E-posta: evrimonal@gmail.com

ÖZET

“Sol ilahiyatçılık” esasen, kapitalist üretim biçiminin dünya çapında egemen olduğu günümüz koşullarında, ezilenlerin kurtuluşundan yana bir dinyazımı ve bu dinin bir toplumsal mücadele programı olarak sunulmasıdır. Tipik olarak dinci-gerici ideolojinin içinden türeyerek *sağdan sola* yönelen bu hat, en genel anlamda, ezilenlerin tebliğ ettiği “hakiki dini” benimsemeleri ve bu çerçevede dünyanın adaletsizliğine başkaldırmalarını öngörür. Öte yandan, bilimsel sosyalizmin ve Marksist-Leninist teorinin, Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte sosyalist solun ana akımı olmaktan çıkması sonucunda ideolojik etki alanını ciddi biçimde genişletmiş olan sol liberalizm, benzer tezlerle *soldan sağa* yönelmekte ve sol ilahiyatçılıkla buluşmaktadır. Bu makalede, sol ilahiyatçılığın tarihsel açıdan süreklilik sergileyen temel ideolojik unsurları netleştirilecek ve bu unsurlar üzerinden diyalektik ve tarihsel bir eleştirisi yapılacaktır; buna paralel olarak da sol liberalizmle ideolojik ortaklaşmaları, yine kimi tarihsel örneklerin sergilediği ideolojik süreklilikten yola çıkarak gösterilecek ve eleştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: *Sol ilahiyatçılık, kurtuluş teolojisi, Marksizm, diyalektik materyalizm, tarihsel materyalizm, Wilhelm Weitling, Ali Şeriatî*

THE DIALECTICAL CRITICISM OF LEFT THEOLOGISM FROM WEITLING TO TODAY

ABSTRACT

“Left theologism” is, in essence, the creation of a religious scripture that is for the emancipation of the oppressed and presentation of this religion as a program for social struggle. This ideological line, which typically emerges from inside the religious reactionary ideology and moves *from right to left*, foresees an uprising against the injustices of the world by the oppressed by embracing the “true faith” expounded by it. On the other hand, left liberalism, which had widened its ideological influence considerably since scientific socialism and Marxist-Leninist theory lost its position as the mainstream of the socialist left after the dissolution of Soviet Union, moves *from left to right* with similar theses to meet with left theologism. In this article, the main and historically consistent ideological elements of left theologism will be clarified and the said ideological line will be subjected to a dialectical criticism over these elements; while at the same time its ideological similarities with left liberalism will be similarly defined through the presentation of the historical examples that show their ideological consistency, and will be criticized.

Keywords: *Left theologism, liberation theology, Marxism, dialectical materialism, historical materialism, Wilhelm Weitling, Ali Shariati*

GİRİŞ

Kapitalist üretim biçiminin dünya çapında egemenlik kazanmasından ve onun asal sınıfları olan burjuvazi ve proletarya arasındaki mücadelenin de tarihin başat motoru haline gelmesinden itibaren, işçi sınıfının kurtuluşu ve sınıfsız toplumun kuruluşu için verilen sosyalizm mücadelesinin teolojiyle ilişkisi en iyi tabirle “karmaşık” olmuştur. Bu karmaşıklık genelde göz ardı edilir. Zira sosyalizmin vatansız bir fikir değil, Sovyetler Birliği’nin öncülüğünde sosyalist devletler tarafından pratikte uygulanan, “reel” bir sistem olduğu 20. yüzyılın büyük bölümünde Marksizm-Leninizm, dolayısıyla diyalektik ve tarihsel materyalizm de tüm sosyalist düşüncenin öncü otoritesi olmuş, sol ilahiyatçılığı ve diğer sosyalist akımları marjinalize etmiştir.

Ne var ki, ezilenlerin kurtuluşu için verilen mücadele, bir dizi nedenden dolayı “sol ilahiyatçılığın” ya da “kurtuluş teolojisi” diyebileceğimiz ideolojinin kendisine

kolaylıkla zemin bulabileceği bir politik alandır. Birincisi, Marx’ın *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi* eserine yazdığı önsözdeki (Marx, 2009) meşhur “afyon” pasajında¹ vurguladığı üzere, din yalnızca yukarıdan aşağıya, egemenlerden ezilenlere dayatılan bir yanlış bilinçten, bir aldatmacadan ibaret değildir. Din aynı zamanda ezilenlerin kendi ezilme hallerine, yoksulluklarına, “napsizlik” yakınmalarına kanal açan, maddi kökenini mevcut toplumsal yapının eşitsizlik ve adaletsizliğinden alan, bir ölçüde kendiliğinden niteliği de olan bir ideolojidir. İkincisi, egemen sınıflar meşruiyet için daima idealist, çoğunlukla da metafizik düşüncelere yaslanır ve toplumda da bilimsel olmayan dünya görüşlerini hâkim kılarlar. Ezilen sınıf içerisinde bu hâkimiyetin kendiliğinden bir “karşı idealizm” ya da “dine karşı din” ile sorgulanması tarihin ve sınıf mücadelesinin diyalektikliğine aykırı değildir. Üçüncüsü, devrimci mücadele

¹ Marx’ın bu pasajının nasıl yaygın biçimde yanlış yorumlandığını daha önce tartışmışım (Önal, 2018: 179-199).

açısından sömürüye dayalı bir toplumsal düzenin meşruiyetini sarsmak ve kendi meşruiyetini güçlendirmek için, mücadelenin meşruiyetine tarih ve üretken insan emeği gibi seküler kaynaklar göstermek yerine, ezilenlerin daha kolay içselleştirip inanabilecekleri varsayılan ilahi ve tarih ötesi bir adalet fikri sunmak politik açıdan çekici bir oportünizm biçimidir.

Bu nedenle, Marksizmin ilk büyük “sol içi” teorik mücadelelerinden biri sol ilahiyatçı ve ütopya sosyalist Weitling ve şürekasıyla olmuştur. Sol ilahiyatçılık günümüzde birincisi toplumsal, ikincisi ideolojik olmak üzere iki kanaldan besleniyor.

Birincisi, kapitalist üretim biçiminin maddi çelişkilerinin artık seküler bir çerçevede maskelenemediği, dolayısıyla burjuvazinin aydınlanmanın bilimsel olmasa da toplumsal kazanımlarını kendi egemenliği açısından bir ayak bağı olarak görmeye başladığı bir çağda yaşıyoruz. Bu ortamda toplumun bir bütün olarak dinselleştirilmesi egemen sınıfın elini rahatlatıyor, zira dinselleşme yalnızca ezilenlere, yoksullara “afyon” olmuyor; aynı zamanda seküler-hümanist bir çerçevede kendi refahından vicdanen utanması ve eşitlik mücadelesine destek vermesi gereken orta sınıflara da kaçıp saklanabilecekleri, dünyanın adaletsizliklerinden uzak, huzurlu ve karanlık bir mağara sunuyor.

İkincisi, Soğuk Savaş döneminde ideolojik açıdan (esasen liberalizmin rehberliğinde) yeniden kurgulanan egemen ideolojinin sol cenahında Marksizm-Leninizme yönelik iki temel reddiye geliştirildi: (1)İşçi sınıfının devrimci-öncü niteliğinin yadsınması ve ezilen sınıfın ezilen kimlikler ile ikame edilmesi ve (2)tarihin materyalist kavranışının, dolayısıyla tarihsel ilerlemenin reddi. Sovyetler’in çözülmesiyle beraber solda yaşanan ideolojik dağılma sonucunda bu iki ideolojik unsur düzen solundan dışarı taşıp düzen dışı sola da sirayet etti. Sınıfın kimlikler üstü bir toplumsal kategori değil kimlikleri baskılayan bir homojenleştirici kavram olduğunun açıkça olmasa da örtük biçimde, utangaçça kabul edildiği ve bu “utanç”tan kurtulabilmek için sınıfın ve ezilme halinin bir kimliğe dönüştürüldüğü; tarihsel ilerleme kavramının ise modernizm ve burjuvazi övgüsü olarak yaftalandığı ve bunun sonucunda tarihselciliğin (dolayısıyla bilimsel sosyalizmin) reddedildiği bu ortam doğal olarak örgütlü mücadelede de dinselleşmeye alan açtı.

Gelinen noktada, en azından toplumsal mücadele safhalarında laiklikte ortaklaşmaya yönelik politik çağrıların ya da hassasiyetlerin kendi başına başarı şansı bulunmuyor, zira bu çağrılar daha baştan dinsel olanla din dışı olanı laiklikte uzlaşacak iki taraf olarak kabulleniyor. Oysa tarihin sınıflı toplumlar parantezini kapatma ve sınıfsız-sömürsüz bir toplum kurma hedefiyle mücadele eden, yani insanın insana (dolayısıyla kendisine) yabancılaşmasının en temel biçimini ortadan kaldırma iddiasında olan bir ideolojik hattın, bu yabancılaşmanın insan zihnindeki en temel yansımalarından biri olan in-

san-tanrı yabancılaşmasına, ya da bu yabancılaşmanın kurumsallaşmış hali olan dinsel öğretiyeye karşı tavrı meseleyi devrimden sonraya ertelemekten ibaret olamaz. Düzenin alelade bir ideolojik aygıtından ibaret göremeyeceğimiz, düzen dışında da kendiliğinden üreme dinamikleri olan sol ilahiyatçılık, modern kapitalist toplumda ezilenlerin kurtuluş mücadelesi açısından mutlak anlamda çıkmaz sokaktır ve bu sokağın neden çıkmaz olduğu bir kez daha, yalnızca politik değil teorik olarak da ispatlanmak durumundadır.

Bu makalede, bu çerçevede, kimi tarihsel örneklerden yola çıkılarak ve günümüz Türkiye’sindeki sol İslamcılığa özel bir önem verilerek, sol ilahiyatçılığın diyalektik ve tarihsel bir eleştirisi sunulacaktır.

BİR YÖNTEM NOTU

Meseleyi çeşitli yönleriyle ele almaya başlamadan önce, Türkiye solunda İslam tartışılırken hayli yaygın olan ve daha önce vurguladığım (Önal, 2018: 201) bir yöntemsel hatanın altını çizmek ve bu çalışmada bu hatadan uzak durulacağını, sonu bu hataya varılacak argümanlara hiç girmeyeceğini vurgulamak istiyorum.

Demokratik-aydınlanmacı İslam karşıtlığı, İslam’ı, enikonu yekpare ve merkezinde Kuran ile sünnetin durduğu bir ideolojik-siyasi bütünlük olarak ele almaktadır. Öyle ki, yazılan pek çok eleştiri makalesinde, İslamcıların “Kuran’ın tek kelimesi değiştirilmemiştir” iddiasının örtük biçimde kabullenildiği görülür. Pozitivist düşünce, karşı taraftaki değişmezlik iddiasını, kendi yöntemine uygun bulduğu için seve seve benimsemektedir; zira tarihsel koşulların diyalektiği içinde her gün (evet, her gün) yeniden ve yeniden üretilen bir dinsel ideolojinin yerine başı sonu az çok belli bir kitabın ve bir adamın yaşamöyküsünün eleştirilmesi çok daha kolaydır. Üstelik bu eleştiri, kutsala daha fazla saldırıyor görüldüğü için daha sansasyoneldir; yani sonuç alıcı değil ama yanıt alıcıdır.

Sol İslamcılar ürettikleri ideolojiyi İslami öğretinin çeşitli unsurlarına, tipik olarak da Kuran ya da sünnete dayandırır. Bunları eleştirirken öğretinin kendisinin tarih üstü ve değişmez olduğunu kabullenip, yaslandıkları öğreti içerisinden yanıtlar getirmeye çalışmak, savundukları görüşlerin öğretiye nasıl ve neden aykırı olduğunu anlatmaya çalışmak bir tarihsel materyalistin değil bir teoloğun yöntemidir. Bizim herhangi bir dinin herhangi bir yorumunun onun yerleşik öğretilerine ne kadar uygun olduğu ile bir işimiz yoktur. Sol ilahiyatçılar kendi ideolojilerini ezilenlerden yana olduğunu iddia ettikleri bir din olarak oluşturmakta ve adına “gerçek din” demektedirler. Göreceğimiz üzere sol ilahiyatçılığın tarih boyunca temel faaliyeti zaten bu “dinyazımı” olmuştur ve “gerçek” vurgusu da yeni değildir.

Biz, sol ilahiyatçılığın neden son tahlilde ezilenlerin tarihsel çıkarlarını savunuyor olmadıklarını göstereceğiz.

MESELENİN ÖZÜ: TARİHİN VE İŞÇİ SINIFININ DEVRİMCİ ROLÜNÜN REDDİ

Modern tarih boyunca ezilenler adına din yazma ve onları bu dini tebliğ ederek mücadeleye çağırma iddiasında olanların tümünün ortak özelliği, mücadelenin meşruiyet kaynağını tarihsel ilerlemede değil, tarih dışı, ezeli ve ebedi olduğu iddia edilen erdemlerde aramalarıdır. Erdemi tarihin dışında aramak, teolojinin değişmez bir ilkesidir. Aksi takdirde teoloji kendi kendisini yadsır ve bunun en önemli örneği, denkleme tarihselliği dâhil ettiği anda kendi teolojisini dinamitlemiş olan Hegel'dir (Engels: 1992: 12).

Erdemi doğrudan doğruya aşkın bir yaratıcıdan ziyade, onun suretindeki insanın tarih üstü "özü"nde aramak bunun yaygın bir biçimidir. Oysa erdem tarihseldir ve insanın kendisi değil eylemleri erdemlidir ya da değildir. Bundan vazgeçildiği anda insanlığın bütün tarihsel yolculuğu nafi bir şeye dönüşür. Tarih reddedildiğinde, insanın (ve söz konusu olan sınıflı toplumlar olduğunda toplumsal sınıfların) özne niteliği de zorunlu olarak kötürüm edilir. Zira, tarih üstü erdem ezeli ve ebedi varlığına rağmen bir kurtuluş teolojisi ihtiyacı doğduysa insanın tarihsel yolculuğu pek hayırlı bir yere varmadı demektir, demek ki insanlığın tarih yapıcı niteliği en iyi ihtimalle güvenilir bir şeydir. Öte yandan, yarından korkutan ve bugünü kutsayan bir din kurtuluş teolojisinin kendi kendisini yadsıması olacağı için, klasik dinci gericiilikten farklı olarak kurtuluş teolojisi dinin cennet vaadini ahiretten dünyaya indirmek ve "kıyamet" kavramını reddetmek zorundadır.¹² Dolayısıyla kurtuluş teolojisi, insanlığın, hakikati ya da hakiki dini yadsıyarak içine düştüğü bugünkü adaletsizlikten, yine hakikati ya da hakiki dini benimseyerek çıkacağını savunmak durumundadır ve bu çerçevede müjdelenen ideal toplum kurulduğunda tarih, Engels'in deyişiyle (1992: 16) "sonuna varmış bitmiş" olacaktır.

En gelişkin sol ilahiyatçılardan biri ve İran İslam Devrimi'nin ideoloğu olan Ali Şeriatî bu konuda çok açık sözlüdür.

Örnek Medine toplumunun ömrü ve tarihi on yıldır. İnsanlık tarihinin bizim bildiğimiz elli bin yıllık tarihine karşılık on yıl. (...) Sadece bu on yıllık süreçte Medine şehrinde ekonomik sistem, sosyal yapı, eğitim sistemi, birey ve toplumların birbiriyle ilişkileri, değişik sınıfların, tabakaların, milletlerin, azınlık ve çoğunluğun ilişkileri, bütün bunlar "Allah'ın ve halkın dini" esaslarına göre tesis edilmiştir. Yani sadece bu işin temeli atılmış ve iskelesi kurulmuştur. Sistem henüz oturmuş ve gelişimini tamamlamış değildir.

2 Örneğin Weitling, kendi Hristiyanlık yorumunda kıyameti, dolayısıyla Yeni Ahit'in Vahiy bölümünü toptan reddetmektedir (Wittke, 1950: 75).

Zira tarih ötesi bir öğretiyi insan, on yıl zarfında bütün yönleriyle inşa edip kökleştiremez (Şeriatî, 2009: 44; vurgu bana ait).

Burada esas sorun kurtuluşun mistifiye edilmesi değildir. Esas sorun, tarihsel ilerlemenin barındırdığı tüm çelişkilerle birlikte egemen ve ezilen sınıf arasındaki fay hattında enerji biriktiriyor olduğunun; yani üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki devrimci, diyalektik çelişkinin yadsınmasıdır. Bunun sonucu, kurtuluş teolojisinin söylem düzeyinde somut tarihsel koşulları umursamaksızın yeryüzündeki cennetin kurulmasına yönelik ajitasyonu retorik olarak benimsemesi; eylemde ise (niyetten bağımsız olarak) köklü bir toplumsal devrimden kaçarak, en iyi ihtimalle "maçı kazanmak değil şeref golü atmak için atağa kalkması"dır.

Diyalektik ve tarihsel materyalizmle çatışmak zorunda kalan ilk sol ilahiyatçı Wilhelm Weitling bu durumun en berrak örneğini sunar. Weitling hem kendince bir teolog hem de bir küçük burjuva zanaatkârı (terziydi) ve kapitalizmin gelişmesinde, sanayinin zanaatları yıkıp "usta"yı proleterleştirmesinde bir ilerleme değil değersizleşme görüyordu.¹³ Ona göre İsa da bir zanaatkâr emekçiydi. Erdemi insanın toplumsal emeğini de içeren tarihsel eyleminde değil salt bireysel emeğinde aradığı için, emeğin vasıfsızlaşması da erdem kayıydı. Bu yüzden emeği niteliksizleştiren ve emekçileri proleterleştiren kapitalizm kurulmadan yıkılmıyordu.

Sosyalist harekete Weitling'den sonra katılan Marx, sıkça zannedilen aksine¹⁴ Weitling'le dindar olduğu için değil, burjuva ve proleter devrimlerin tarihselliğini reddettiği için ayrıştı. Weitling, Marx ile aralarındaki ayrışmanın doruğa çıktığı Komünist Muhabere Komitesi toplantısındaki kavganın ardından destekçisi Moses Hess'e yazdığı mektupta (Weitling, 1846) Marx'ın "cehalet kimseye fayda sağlamamıştır" sözünü¹⁵ değil; "zanaatkâr komünizm ve felsefi komünizmin reddedilmesi gerektiği" ve Almanya'da "yakın gelecekte komünizmin gerçekleşmesinin söz konusu olmadığı, önce burjuvazinin iktidara gelmesi gerektiği" vurgularının altını çizmektedir. Meselenin, ayrışmanın özü birinin dindar diğerinin ateist değil, birinin ütopyacı ve idealist, diğerinin tarihsel materyalist olmasıdır.

Weitling'in tasfiyesiyle sonuçlanan bu ayrışma, sonrasında kaleme alınan Komünist Manifesto'da "Alman Sosyalizmi ya da 'Hakiki' Sosyalizm'in eleştirisi olarak şöyle yer bulur:

3 [K]apitalizmin modern dünyada ilerlemenin bir aracı olarak üstlendiği rolü anlamıyordu: Hiç büyük ölçekli sanayi görmemişti. Geçim olanaklarının tam olarak anlamadığı yeni güçler tarafından ciddi biçimde zora sokulduğunu, bu yeni güçlerin onu vasıfsız bir kentli proleter seviyesine indirmekle tehdit ettiğini sezen bir lonca zanaatkârının psikolojisine sahipti" (Wittke, 1950: 109).

4 Örneğin biyografisini yazan Wittke böyle düşünüyor (1950: 107).

5 "Niemals noch hat die Unwissenheit jemandem genützt." Marx'ın bu sözünü toplantıya katılan Annenkov (1883: 239) aktarıyor.

Alman “kalem erbabı”nın tek işi gücü, yeni Fransız fikirlerini kendi köhne felsefi vicdanlarıyla uyumlu hale getirmek ya da daha çok, Fransız fikirlerini, kendi felsefi konumlarından [yola çıkarak] özümlemek olmuştur. (...) Keşişlerin, çoktanrıci eski çağların klasik yapıtlarının bulunduğu elyazmalarının üstüne, saçma sapan katolik aziz öyküleri ekledikleri malumdur. Alman “kalem erbabı”nın o dinsel olmayan Fransız yayınları karşısındaki davranışı ise, bunun tersine oldu. Kendi felsefi zirvalarını Fransızca metinlerin asıllarına eklediler. Örneğin, para ilişkileri konusundaki Fransız eleştirisinin altına “İnsanın Asli Özelliklerinin Elden Gitmesi” diye yazdılar.

(...)

Fransız sosyalist ve komünist yayınları böylelikle, tam anlamıyla iğdiş edildi. Ve Alman’ın elinde bu yayınlar, bir sınıfın diğer bir sınıfa karşı mücadelesinin ifadesi olmaktan artık çıktığı için; Alman, “Fransız dar-görüşlülüğü”nü aşmış olduğuna, hakiki gereksinimler yerine hakikat gereksinimini, proleterlerin çıkarları yerine, “insanın asli özelliğinin çıkarları”nı, genel olarak insanın -hiçbir sınıfta, hiçbir gerçeklikte yeri olmayıp yalnızca felsefi hayalgücünün buğulu göğünde yeri olan insanın- çıkarlarını temsil ettiğine kanaat getirdi.

(...)

“Hakiki” sosyalizm (...) aynı zamanda gerici bir çıkarı, [küçük mülk sahibi] Alman kasabalıların çıkarını da dolaysız olarak temsil ediyordu (Marx ve Engels, 2016: 34-36, köşeli parantez içerisindeki notların tamamı çevirmene ait).

Alıntının uzunluğunun, açıklayıcılığı karşısında mazur görüleceğini umuyorum. Buradan yola çıkarak, en azından 1848’den bu yana, sol ilahiyatçılık ile bilimsel sosyalizm arasındaki mücadelede, kimi köşe taşları belirleyebiliyoruz: *Bir*, sol ilahiyatçılık, kendi teolojik kurgusundaki ideal toplum ve ideal birey karşısında, mevcut toplum ve mevcut bireyin tarihsel gelişmişlik düzeyini yadsımaktadır. *İki*, sol ilahiyatçılık kendi teolojik kurgusundaki ideal toplumu kuracak ideal insanlar karşısında, işçi sınıfının devrimci rolünü yadsıma ve bu deklase pozisyonda fiilen küçük burjuva çıkarlarını⁶ savunmaktadır. *Üç*, sol ilahiyatçılık, bunu yaparken, aslında dinsel öğretiyi değil, sosyalist teoriyi referans almakta ve onu ideolojisine uygun biçimde çarpıtmak-

6 Geçerken not edilecek bir nokta da, stratejisini küçük burjuvazi ile işçi sınıfı arasında bir eşitler ittifakına dayandıran, bunun imkânsızlığını gösteren Marx’a ve Marksist teoriye de plebyen bir anti-entelektüalizmle saldıran devrimci demokratların Weitling’de cevher bulmasıdır (Güner, 2016). Bu düşünceye göre “günümüzde İslam dünyasının ezilenlerinin zulme ve baskıya karşı duydukları öfke ve nefretin dünya ve bölge gericiliğinin aleti olmaktan çıkarılarak, komünist devrimciler tarafından örgütlenmesi meselesinde, Weitling’in dine yaklaşımı bir kılavuzdur.” Devrimci mücadele içerisindeki bu oportünist eğilim, sol ilahiyatçılığın devrimci mücadeleye tutunma noktalarından birini oluşturuyor.

tadır; yani esasen yapılan *dinin sosyalizme değil, sosyalizmin dine uydurulmasıdır*.

Bu ayrışma, 1848 devrimi öncesi Avrupa sosyalist hareketinin çeşitli ütopyacı varyantları ile Marx ve Engels tarafından geliştirilen bilimsel sosyalizm arasındaki mücadelenin bir parçasıydı. Komünist Manifesto’da kendisine önemli bir yer bulan bu ideolojik mücadele, sosyalist harekette Marx ve Engels’in formüle ettiği bilimsel sosyalizmin, dinsel ve idealist fikirleri yenerek devrimci mücadelenin başat ideolojisi haline gelmesiyle sonuçlandı. Bu süreçte, başlangıçta sol ilahiyatçı olan Adiller Birliği’nin isminin Komünist Birlik’e dönüşmesi de salt bir isim değişikliği değil, öze dair bir dönüşümün yansımasıdır. “Adalet” yalnızca Weitling’in (Wittke, 1950: 74) değil hemen her sol ilahiyatçının başa yazdığı insan erdemidir. Sınıfların mücadelesiyle yazılan tarihte ezilen kitlelerin adalet arayışı kuşkusuz kıymetlidir. Ne var ki adalet, aynı zamanda elinde terazi olan tarafsız (dolayısıyla tarih ve sınıflar üstü) bir makamı varsayar. Bilimsel sosyalizm açısından ise işçi sınıfı tarih üstü bir “adiller cephesi” değil tarihin devrimci tarafıdır ve insanlığın mevcut tarihsel zenginliğini (üretici güçler, bilim, sanat) içererek aşacak olan devrimi, yalnızca işçi sınıfı yapabilir. İşçi sınıfının bu devrimci özelliği ise ona bahsedilmiş bir erdem değil, içinde bulunduğu maddi koşulların sonucudur: Özel mülkiyeti kalıcı biçimde ve bir daha geri gelmemek üzere ortadan kaldıracak olan devrimin öncüsü; ancak bireysel geçim araçlarına sahip olmayan, bu bağlamda mülksüz toplumsal sınıf olabilir.

Weitling’den günümüze dek sol ilahiyatçılığın en önemli tarihsel sürekliliklerinden biri ise, savunduğu devrimi ne denli radikal tarif ederse etsin, öznesini ve hedeflediği dönüşümü maddi bir çerçevede tanımlamamasıdır. Aynı durum sol İslamcılıkta da mevcuttur. Şeriatî özneyi şu ya da bu sınıf değil, “âlimler ve aydınlar” olarak tanımlamaktadır (2009: 53), Eliaçık ise görünüşe göre Şeriatî’nin tanımını benimsemektedir (2011: 393-396). Şeriatî, bir başka eserinde (1992: 60-64) 2. Dünya Savaşı sonrası emperyalist ülkelerdeki refah devleti tavizlerini örnek göstererek işçi sınıfının kapitalizmi yıkacak devrimi yapamayacağını, zira burjuvazinin kârın bir kısmından vazgeçerek işçileri burjuvalaştırabileceği, onlara sunacağı tüketim olanaklarıyla devrimi sonsuza dek erteleyebileceğini savunur. Sonuçta varılan nokta, maddi açıdan önü kesilen devrimin, dünya malında gözü olmayan, aydınlanmış dindarlar tarafından gerçekleştirilmesidir.

Özne böyle tanımlandığında, devrimin kime karşı yapılacağı da doğal olarak belirsizleşir. Şeriatî, kendi fikirlerine İslam’ın ortaya çıkış döneminde dayanak olarak bulduğu ve “dinin insan şeklinde bürünmüş hali” dediği Ebuzer el-Gıfârî’nin sıkça alıntılanan “evinde yiyecek bir şey olmadığı halde, kılıcını çekip insanlara saldırma-yana şaşarım” sözünü şöyle yorumlar:

Ebuzer sadece fakirliğe sebep olana ve onu sömüren

kimseye ve kesime kılıç çekmekten söz etmiyor. Aksine halka kılıç çekmekten söz ediyor. Neden? Zira böyle bir toplumda yaşadığı ve buna müdahale etmediği için, o da fakirliğimin ve açlığımın sorumlusudur. Peki, ne kadar sorumludur? Bir sömürgeci ve bir düşman kadar (Şeriatî, 2009: 59).

Burada gördüğümüz, retorik düzeyde halka “kabahatin çoğu sende” denmesi değil, teorik düzeyde devrimin maddi zemininin, yani ezilen sınıfın egemen sınıfa başkaldırısının tamamen yadsınması, devrimin yerleşik toplumsal düzene karşı bir kalkışmaya indirgenmesidir. Bu indirgemecilik, Şeriatî ve Eliaçık gibi onun izinden gidenleri esasen özel mülkiyet karşıtı değil, zenginlik karşıtı yapar. Ne var ki, toplumun ve devrimin maddi, sınıfsal yapısının kâğıt üzerinde yadsınması ve öznesinin sınıflar olmadığı bir ideolojik devrim tanımlanmasının tek sonucu, devrimci sürecin kendiliğindenliğe bırakılmasıdır zira hiçbir ideolojik hareket, harekete geçmiş toplumsal sınıfları ikame edemez.⁷ Kapitalizme karşı devrim burjuvaziye karşı proletaryanın eylemi olarak tanımlanmadığı müddetçe, olacak olan burjuvazinin bir fraksiyonunun diğer bir fraksiyonu mülksüzleştirerek kendi egemenliğini pekiştirmesidir. Nitekim İran İslam Devrimi’nde de sonuç, molla mülkiyetinin komprador burjuvaziye galebe çalması ve kapitalizmin tüm tarihindeki en gerici rejimlerden birinin yerleşiklik kazanması olmuştur.

AŞILMIŞ EŞİĞE TAKILMAK: ‘DİNE KARŞI DİN’

Önceki bölümden devamla, sol ilahiyatçılığın “dine karşı din” vurgusunun amacı, sosyalizmin “sınıfa karşı sınıf” vurgusunun ikamesi, yani devrimin baş aşağı edilerek maddi unsur ile ideolojik unsurun önem sırasının değiştirilmesidir. Öte yandan bu vurgu aydınlanma ve modernizm öncesine temellendirildiği ölçüde ikna edici olmakta, dolayısıyla dikkatle ele alınması gerekmektedir.

Hemen her sol ilahiyatçının etrafında dolandığı, ama en açık biçimde Şeriatî (2009) tarafından ifade edilen tez özetle şudur: “Tarihte hiç dinsiz bir toplum olmamıştır. Toplumsal mücadeleler de dinler arası mücadeleler olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla yazılı olsun ya da olmasın bütün tarih, dinler arası mücadelelerin tarihidir. Aslında iki din vardır: Egemenlerden yana olan, eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri kamufler eden sahte din ve ezilenlerden yana olan, adalet ve eşitlik vazeden hakiki din. Aydınlanma ile birlikte ortaya çıkan dinsizlik olgusu arazi bir durumdur ve bunun esas kaynağı bilimdeki ilerlemelerden ziyade sahte dinin arsızlığına ve baskıcılığına duyulan, hoş görülmesi gereken tepkidir. Buna rağmen,

dinsel inanç insan özünün ayrılmaz bir parçası olduğu için dinsiz bir toplum da olamaz, dolayısıyla bugünün eşitsizlik ve adaletsizliğine karşı verilen mücadele de sahte dine karşı hakiki din bayrağı altında verilmelidir.”

İnsanlığın uzun tarihi boyunca ve aydınlanmaya kadar yalnızca egemen ideoloji değil neredeyse tüm felsefe ve ideolojinin dinsel olması bu tezi yalnızca idealistler değil kaba materyalistler açısından dahi ikna edici kılar. Öyle ki, militan ateizmin en önemli ve en ileri temsilcisi Feuerbach’a göre dahi “insanlığın geçirdiği dönemler ancak dinsel özelliğin değişiklikleriyle birbirlerinden ayırdedilirler” (Engels, 1992: 31) ve bu yüzden yapılması gereken yıkıcı mücadeleyi dinin “gayri insani unsurlarına yöneltmek,” böylelikle “teolojiyi antropolojiye indirgeyerek” dini değil, dinsel yabancılaşmayı ortadan kaldırmaktır (Feuerbach, 1972).

Feuerbach burada tarihe diyalektik yaklaşmadığı için, materyalist bir kavrayışa da ulaşamamakta, dini bir ilişki değil bir olgu olarak kavradığı için olgunun enikonu sürekliliğini mutlaklık zannetmektedir. Oysa din ya da genel olarak metafizik, ilkin insanın bilinçlenmesiyle birlikte doğaya, ardından sınıflı toplumların ortaya çıkışıyla beraber birbirine ve her iki durumda kendine yabancılaşmasının bir yansımasıdır. İnsanın doğaya yabancılaşması ortadan kaldırılamaz ancak bu yabancılaşma, aydınlanmayla beraber bilimsel düşüncenin maddeyi açıklama becerisinin dinsel düşünceyi açıkça ve tartışmasız biçimde geride bırakması sonucunda metafiziğe zemin olmaktan çıkmıştır. Geriye sınıflı toplumda yaşayan insanın birbirine yabancılaşması kalmıştır ve zaten sınıflı toplumlar tarihi boyunca insan-tanrı yabancılaşmasının giderek (adeta evrim geçirerek) insanlaşan bir tanrıya karşı olması asıl önemli olan yabancılaşma başlığının bu olduğunu göstermektedir. Zaten din de aydınlanmayla birlikte neredeyse tamamen bu alana çekilmiş, maddeyi açıklama iddiasından büyük ölçüde vazgeçip, insanın varoluşuna bir “mana” sunmakta, yani “halkın afyonu” işlevinde uzmanlaşmıştır (Önal, 2018: 200). Feuerbach’ın göremediği, sol ilahiyatçıların ise işlerine gelmediği için görmek istemedikleri, sınıfsız toplum kurulduğunda insanın insanla yabancılaşmasının ortadan kalkacağı, dolayısıyla son tahlilde bu yabancılaşmanın bir soyutlaması, insan zihninde bir yansımasından ibaret olan insan-tanrı yabancılaşmasına da gerek ve zemin kalmayacağıdır.

Ne var ki, burjuva aydınlanmasının insanın insanla ekonomik ve siyasi ilişkisini seküler bir çerçeveye oturtması, bu ilişkinin üzerindeki mistik örtüyü kaldırmasıyla; ardından da bilimsel sosyalizmin insanın sınıfsız ve sömürsüz bir eşitler toplumuna seküler bir çerçevede nasıl ulaşabileceğinin doğrultusunu göstermesiyle bir eşik aşılmıştır. Aşılan eşik, sol ilahiyatçı idealistler tarafından salt düşünsel bir ütopyanın formülasyonu zannedildiği için (zira kendileri ütopyacıdır) fark edilememektedir. Oysa bu eşik maddidir: Tüm insanlığı birleştirecek sınıfsız komünist toplumun kuruluşu,

7 Bu yüzden Şeriatî ve benzerlerinin ideolojik devrim kurgusu, Lenin’in Ne Yapmalı? eserindeki öncü örgüt ve “sınıfa dışarıdan taşınan politik bilinç” (2018: 47-48) vurgusuyla özdeşleştirilemez. Leninist öncü örgüt işçi sınıfına karşı bir bilinçlendirici (dolayısıyla “aydın”lıkla benzeştirilebilecek) misyonu taşısa da, asla onun ikamesi, devrimi onun yerine yapacak bir komplocular grubu olarak tanımlanmaz.

ancak insanlığın sahip olduğu üretici güçlerin önünü benzersiz bir devrimcilikle açan kapitalizmin dünya çapında egemenlik kazanmasıyla ve buna paralel olarak insanlığın mutlak çoğunluğunun mülksüzlüğü ortak, dolayısıyla çıkarları ortak dev ve enternasyonal bir işçi sınıfına dönüşmesiyle mümkün hale gelmiştir. Bilimsel sosyalizm, Marx ve Engels'ten itibaren Marksistlerin beyinlerinden ortaya çıkan bir kurgu değildir, aşılınan maddi eşiğin ve ortaya çıkan sosyalist devrim olanağının bilimsel soyutlamasıdır.

Bu eşiğin aşılma dönemindeki sol ilahiyatçıların ve bilhassa pek de entelektüel birisi olmayan Weitling'in eşiği görmemeleri (Wittke, 1950: 70-72) kavrayış eksikliğiyle açıklanabilir. Ancak *Dine Karşı Din* eseri Sovyetler Birliği'nin sınır komşusu İran'da 1972'de basılan, eğitilmiş Şeriatî'nin "dinsizlik tarihinde hiçbir zaman gerçekleşmemiş, bu düşünceye dayalı bir toplum kurulmamış ve hiçbir zaman tarihin herhangi bir dönemine damgasını vurmamıştır" (2009: 38) cümleleri aynı gerekçeyle açıklanamaz. Reel sosyalizm deneyimine şahitlik eden sol ilahiyatçılık, sosyalist devrimin yukarıda sunulan çerçevede kurumsal dinin sahip olduğu son maddi temeli ortadan kaldıracığını kavramıştır ve dini kurtarma gayesiyle hareket etmektedir. Aynı nedenle Eliaçık, kaynak göstermeye gerek olmayan sıklıkta İslam'a en büyük zararı sermaye düzeniyle tam uyum içerisindeki AKP gericiliğinin verdiğinden yakınmaktadır.

İdealist sol ilahiyatçılar açısından bu, "erdemini muhafazası" gibi iyi niyetli bir çaba olabilir. Ancak bu çabanın pratikteki sonucu, sosyalist devrimin yaratacağı maddi dönüşüme itiraz etmek, onun yerine maddi değil ideolojik bir dönüşüm için mücadele etmek olacaktır. Bu bağlamda, İran İslam Devrimi öncesinde kurulan sosyalist-molla ittifakı ve o ittifakın kanlı sonucu sadece İranlı mollaların müstesna gericiliğiyle ya da Humeyni'nin üçkağıtçılığıyla açıklanamaz. Sol ilahiyatçılık maddeyi değil fikri esas alan bir harekettir, dolayısıyla maddede fikirlerine aykırı bir değişim olduğunda, fikirlerini değiştirmek değil maddedeki değişime karşı çıkmak, onu fikirlerine zarar vermeyecek bir biçimde frenlemek zorunda kalacaktır.

Sosyalist cenahtan sol ilahiyatçılıkla kurulan oportünist ilişkiye geçmeden önce son olarak, tarihte ezilenlerin egemenlere karşı yürüttükleri ve bir ölçüde Şeriatî'yi haklı çıkarır görünen mücadelelere değinmemiz gerekiyor. Zira Anadolu ve İslam tarihinde de örnekleri olan bu tarihsel spesifik olgular tarih dışı bir bağlamda ele alınarak sosyalizm ile sol ilahiyatçılık arasında kurulmaya çalışılan oportünist ilişkiye gerekçe gösteriliyor.

Tarih boyunca, mevcut sınıfsal egemenlik ve onun ideolojisi olarak dayatılan dine karşı, sınıfsız-eşitlikçi ya da sömürünün görece "yumuşak" olduğu bir sınıf uzlaşmasına dayanan çok sayıda kalkışma gerçekleşmiştir. Bu kalkışmalar hemen her zaman feodal bağlarla ya da köleleştirilerek egemenlik altına alınmış ya da alınma-

ya çalışılmakta olan bir kavmin, kendi eski inançlarını, kendisine dayatılan dinin "aşağıdan yukarı" yeniden yazılmış halini, ya da ikisinin bir meleziğini karşı-ideoloji olarak benimsemesine sahne olmuştur. Bunda şaşılacak, ya da tarihin materyalist kavranışına aykırı bir şey yoktur: Maddi dünyada yürümekte olan sınıf mücadelesi, doğal olarak düşünce dünyasında yankı bulmaktadır ve insanlık henüz ideoloji namına neredeyse yalnızca dinsel ideolojiye sahip olduğu için (Engels, 1992: 33), ideolojik mücadele bir dinler (veya mezhepler) arası mücadele görüntüsü taşımıştır. Pek çok örnek sayılabilir: Osmanlı egemenliği ve onun resmi Sünni dinine karşı Alevi ayaklanmaları, Avrupa feodalitesi ve onun resmi dini Katolisizme karşı gnostisist (Paulisyen, Bogomil ve Kathar "sapkınlıkları") kalkışmaları, İslam'ın yükselişi sırasında Sünni halifelik tarafından temsil edilen feodal ve ticari imparatorluğa karşı İsmaililer, köleci Roma İmparatorluğu ve onun işbirlikçisi Yahudi ruhban sınıfın karşısına kölelerin diniyle çıkan ilk Hristiyanlar, köleci Mısır İmparatorluğu'ndan çekip giden köle kavmi Yahudiler... Geçmişe gidildikçe olgu ile öykünün ayrıştırılması zorlaşsa da, tarihselci bir gözle bakıldığında görülecek olan şudur: Dinler tarihinde kayda geçmiş olan tüm din ve mezhep mücadeleleri ya sınıfsal mücadelelerin ideoloji dünyasında cereyan eden kısmıdır ya da onların ardıl olarak öyküleştirilmelerinden ibarettir.

Bu yüzden, bu mücadelelerden kimi "kapitalizm öncesi komünizm" örnekleri soyutlamak tarihsel değil tarih dışı bir sol idealist yaklaşımdır. Bu örneklerin bazılarında gerçekten de komünal toplumlar kurulmuştur, ama "komünal toplum" ile "komünist toplum" aynı değildir. Komünal toplum, üretici güçlerin gelişkinlik düzeyinin asalak bir sınıfın egemenliğini besleyecek düzeyde bir toplumsal artık yaratmaması durumundaki zorunlu ortaklaşmacılık halidir. Komünist toplum ise insanlığın üretici güçlerinin ve onlar sayesinde biriktirilen maddi zenginliğin, özel mülkiyeti ve sermaye rekabetini tarihsel gelişme önünde bir engel, bir ayak bağı haline getirmesinden sonra tarihsel açıdan mümkün hale gelen; özel mülkiyetin gerisine düşülmesi değil, mülksüz işçi sınıfının bilinçli, devrimci eylemiyle ileriye doğru aşılmasıyla kurulacak olan, tarihsel açıdan daha ileri bir toplumsal düzendir.

Kaldı ki, anılan tüm örneklerde ortaya çıkan geçici toplumsal yapılar mevcut sınıf egemenliğini toptan yıkmaya yönelik devrimci kalkışmalar olmamış, kontrol edebildikleri "kurtarılmış coğrafyada" kurdukları ortaklaşmacı toplumu savunmanın ötesine geçememişlerdir. Bu sınırlılık söz konusu örneklerden birinin kuruluşu ve yıkılışını şiirleştiren Nâzım Hikmet'in kendi destansı şiirinin romantizmine düştüğü zorunlu şerhte (2009: 499) yazdığı üzere "tarihsel, sosyal, ekonomik şartların zaruri neticesi"dir. Zaruridir, çünkü toplumsal artık üretemeyen ve buna profesyonelleşmiş bir şiddet aygıtı, yani bir ordu yaratacak biçimde el koyamayan barışçıl bir toplumun; köle ya da bağlı köylülerden sömürdüğü artık değer ile asker besleyen, at tımarlayan, çelik silah-

lar üreten bir işgalci toplum karşısında kalıcılık kazanması mümkün değildir. Nitekim bu “karşı toplumlar” yalnızca askeri açıdan saldırılması güç ve savunulması kolay yerlerde ve geçici olarak tutunabilmişlerdir.

Daha önce bahsettiğimiz “eşik” bu konuda da geçerlidir. Kapitalist üretim biçiminin dünya-tarihsel bir sistem olarak yerleşiklik kazanmasıyla birlikte artık komünist devrim, yani tüm dünyada özel mülkiyeti ortadan kaldırmakla kalmayacak, onu bir kategori olarak da tarihten silecek devrim gündemdedir. Bu devrimi hedefleyenlerin pre-kapitalist mücadelelerden öğreneceği tek şey, insanlığın eşitlik ve özgürlük arzusunun sınıfsal egemenlik ve esaret kadar eski ve tarihsel olduğudur. Bunun ötesinde, işçi sınıfı hareketinin modernite öncesi toplumsal mücadelelerde ve bu mücadeleleri veren toplumların idealist ideolojilerinde devşirerek kendisini ilerleteceği pratik veya felsefi bir cevher yoktur.

SOL İLAHİYATÇILIĞIN SOSYALİST SOLDA BULDUĞU YANKI

[Weitling] Hristiyanlık inancını devrim için gerekli duygusal kabarmayı sağlamak için kullanmak istiyordu. Sık sık “soğuk mantıktan bir devrim doğduğu görülmemiştir” ve “deizm ne kadar mantıklıysa ateizm de o kadar mantıklıdır” derdi. [Ona göre] bilgi ne insanın sorunlarının tamamını çözebilir ne de insan ruhunun açlığını tamamen doyurabilirdi (Witke, 1950: 107-108).

İşçi sınıfının enternasyonal hareketinde bilimsel sosyalizm ütopyik sosyalizmin yerini alırken Weitling, sağdan sola doğru bu açılımı yapıyordu. Ona göre kendi formüle ettiği ezilenlerin Hristiyanlığının⁸ bir kitlesel ajitasyon aracı olarak değeri, tüm “soğuk teori”den fazlaydı.

Bu düşünce 1846’da yenilgiye uğradı ve sosyalist hareketin marjinine itildi. Ancak sonrasında yalnızca sağdan sola yapılan ilahiyatçı çağrılarla değil, ekseriyetle yenilgi dönemlerinde solda yer alan kimi unsurlar tarafından soldan sağa yapılan açılımlarla da kendisine yer açmaya çalışmaya devam etti. Bilimsel sosyalizmin 1991’deki büyük yenilgisinin ardından da makalenin girişinde çizdiğimiz çerçevede, sosyalist solda kalıcılık kazandı. Bu düşünsel çerçevenin solda oluşturduğu ideolojik hattın iki özelliği revizyonizm (yani teoriyi özsel değişikliklere tabi tutma) ve oportünizmdir (yani teoriye aykırı olsa da kimi dışsal olguları fırsat olarak kullanmaya, bilhassa bu dışsal olguların politik temsilcileriyle faydacı ittifaklar kurmaya çalışma).

Bu süreçte önemli bir örnek, Çarlık Rusyası’nda 1905 devriminin yenilgiye uğramasının ardından Bolşeviklerin içinden çıkan ampıryokritisist hizbin savunduğu “tanrı inşası” tezidir. Bu tezin en ateşli savunucularından Lunaçarskiy’e göre Feuerbach, ardından da Marx

“insan bilincinin insanlık dinine dönüşmesini sağlamışlardı” (akt. Tumarkin, 1981: 42) ancak Engels ve ardından da Plehanov Marx’ı duygusal coşkusu ve etik içeriğinden arındırıp kuru bir doktrine dönüştürmüştü.

[Lunaçarskiy’e göre] Bolşevikler Marksizmi, Tanrı-sı güçlerinin doruğuna ulaşmış İnsan, bu tanrının müjdesi de “tanrı inşası” sürecindeki en büyük ve belirleyici eylem niteliğindeki” Devrim olan antroposentrik bir din olarak tebliğ etmeliydi. Zira “din coşku demekti ve insan coşku olmaksızın yüce bir şey yaratma becerisine nail olamazdı” (Fitzpatrick, 1970: 4).

Feuerbach’ın insan-tanrı yabancılaşmasını ortadan kaldırmak için insanla insanın yabancılaşmasını ortadan kaldırmak yerine meseleyi tanrıyı insanlaştırmakla çözmeye çalışması onun düşüncesinin sınırlarını gösterir ve bu sınırlara ilk işaret eden Engels’ten önce Feuerbach Üzerine Tezler’in altıncısında Marx’tır⁹, yani ayrım Marx ile Engels arasında değil, Feuerbach ile Marx (ve Engels) arasındadır. Zaten buradaki mesele de Lunaçarskiy’in Marx ile Engels’i birbirinden ayırmaya çalışması değildir. Marksizmi yeterince “heyecanlı” bulmayan her ideolog onun bilimsel çerçevesini esnetmek için er ya da geç Engels’le hesaplaşmak zorunda kalır (Önal, 2019: 293) ve bu çabalar yenilgi dönemlerinde yoğunlaşır. Zaten Lenin, tüm siyasi mücadele tarihindeki en sert polemiklerinden biri olan *Materyalizm ve Ampıryokritisizm*’de bir yanda başta Lunaçarskiy olmak üzere tüm tanrı inşacılarına karşı öfkesini serbest bırakırken, diğer yanda hasımlarını “tüm revizyonistlerimiz materyalist Engels’i, materyalist Feuerbach’ı ya da materyalist Dietzgen’i değil yalnızca materyalist Plehanov’u çürütmeye çalışıyor gibi görünüyorlar ama aslında materyalizmi çürütmeye çalışıyorlar” sözleriyle eleştirmektedir (1970: 10). Konumuz açısından asıl mesele, Lunaçarskiy’in soldan argümanlarının Weitling’in sağdan argümanları ile ortada buluşmasıdır.

Yüz yıl sonrasına ve Türkiye’ye geliyoruz. Sol liberal Birikim yazarı Tanıl Bora, sol ilahiyatçı Ernst Bloch’tan anladığını anlatıyor:

Bloch, komünizmin/Marksizmin, yalnızca (ekonomik) sömürü durumunu değil, bu sömürüyle doğrudan irtibatlı olan -ama teorik açıdan illa olması da gerekmeyen- aşağılanmayı, horlanmayı, insan onurunun çiğnenmesi durumunu da bizatihi sorun-sallaştırması gerektiğini düşünüyordu. Marksizm, ekonomizme saplanarak bu temel meseleyi ihmal etmişti ona göre.

8 En önemli eserinin adı *Das Evangelium eines armen Sünders*’ti: Yoksul Bir Günahkârın İncili.

9 “Feuerbach dinsel özü, insan özüne indirger. Ama insan özü, tek tek her bireyin doğasında bulunan bir soyutlama değildir. Bu öz aslında toplumsal ilişkiler bütünüdür. Gerçek özün eleştirisine giremeyen Feuerbach, dolayısıyla: (1) Tarihsel akıştan koparak dinsel duyguyu kendi içinde sabitleştirmek ve soyut -yalıtılmış- bir insan bireyini öncülleştirmek zorunda kalır. (2) O nedenle, bu öz, olsa olsa, “tür” olarak, birçok bireyi doğal biçimde birbirine bağlayan içsel, dilsiz genellik olarak kavranabilir” (Marx ve Engels, 2004: 23).

(...)

Bloch'un ütopyacılığını, sosyalist düşüncede üzerine fazla konuşulmayan (sanki "mahrem"), ama esaslı bir ayrıma oturarak düşünelim. Sosyalizmin modernist ufku ile romantik "ezelciliği" arasındaki ayrımdır bu. Modernist veçhe, sosyalizmi modern ve kapitalist çağla mümkün hale gelen bir gelecek ufku olarak düşünür. Marx'ın bu yazının başında ele aldığımız *aufheben* (içererek aşma) kavramının aslı nesnesi kapitalizm ve modernliktir ona göre: Kapitalizmin yıkıcı ve yapıcı enerjisine neredeyse hasetle bakar; "eski hayatla" beraber yiten güzelliklere ağıt yakan nostaljikleri-melankolikleri küçümser. Romantik eğilim ise, sosyalizmi sanki bir insanı dürtü olarak ezileştirir. Sosyalizmin tarihsel köklerini "ilkel komünal" tabir edilen cemaatlara, kadim mitlere, ilkel eşitlikçi ütopyalara, isyan hareketlerine uzatır. Onun *aufheben*'in nesnesi olarak gördüğü asıl cevher, bu tarihsel kökler, devamlılıklardır (Bora, 2013: 174-176).

Bu satırlardan bir paragraf sonra Bora, Bloch'u "bugün, geçmiş ve geleceği 'hemzemin geçitte' birbirine bağlıyor" olmasını da övüyor. Uzun ancak açıklayıcı bu alıntı, görüldüğü üzere "meselenin özü" olduğunu savunduğumuz bölümdeki tüm sol ilahiyatçı pozisyonları, yani tarihten, tarihsel ilerleme fikrinden ve işçi sınıfının devrimci özne niteliğinden kaçışı içeriyor ve gerek Weitzing, gerekse Lunaçarskiy'in argümanlarını tekrarlıyor.

Ve çok kısaca yanıtlayalım. Marksizm ekonomik indirgemeci/determinist değil, materyalisttir. Bu bağlamda insanların, kitlelerin, ulusların ya da sınıfların duygularının ve heyecanlarının "önemsiz" olduğunu değil, *son tahlilde* maddi koşulların belirleniminde olduğunu savunur. Dolayısıyla Bora birinci paragrafta yanılmaktadır; kapitalist toplumda aşağılanma ve horlanma¹⁰, teorik açıdan sermaye egemenliğinin bir sonucu olmak zorundadır. Örnek olsun, Türkiye'de AKP'nin İslamcı gericiliği tarafından yaşam tarzları baskı altına alınan kimi orta sınıf mensupları da, bu horlanmaya AKP'nin gericiliğinden değil, o gericiliğin Türkiye burjuvazisinin maddi çıkarlarına en uygun siyasi-ideolojik hat olmasından dolayı maruz kalmaktadır. Özetle, tarihe ve topluma enikonu etkide bulunan, ancak kökeni maddi sınıflar mücadelesinde olmayan bir ideoloji yoktur. Öte yandan Bora'nın ikinci paragrafta söyledikleri ise tamamen isabetlidir ve vurgu niteliğinde tek bir not eklemek yeterlidir: Ütopyacı ve bilimsel sosyalizm, ya da idealist ve materyalist sosyalizm, iki ayrı teorik ve politik hattır ve bunlar aynı madalyonun iki yüzü değildir. Bu iki hattın (aralarında herhangi bir tarihsel somutlukta bir itti-

fak kurulup kurulamayacağından bağımsız olarak) teoride ve ideolojide uzlaşmaları, bilimsel sosyalist hattın "sekteçiliğinden" değil materyalist olmasından; ve kapitalizmin gelişkin bir üretim biçimi olarak yerleşiklik kazanmasıyla birlikte, maddenin toplumsal hareketinin gerisine düşülemeyecek bir eşik atlamış olmasından dolayı, mümkün değildir.

Daha önce ifade edildiği üzere, siyasette yenilgi dönemlerinde revizyonizm ve oportünizm eğilimleri güçlenir. Burada yenilen hattın umutsuzlukla kendi pozisyonunu sorgulaması kadar, yenilgi öncesi marjinal konumda olanların yenilen hattı sorgulama fırsatı yakalamış olmaları da etkilidir. Nitekim Bora'nın alıntı yaptığımız makalesinin yer aldığı derleme kitapta yer alan, kitabın editörlerinden birine ait olan birinci makalede amaç "Ortodoks Marksist din anlayışına, her şeyden önce de onun 18. yüzyıl burjuva felsefesinin ve bu felsefenin anti-klerikalizmiyle sınırlı bayağılaştırılmış okuma tarzına meydan okumak" olarak tanımlanmakta ve bunun yapılabilmesi için "Marksizmi[n] artık bir zamanların Moskova'daki ebleh ideolojik otoritelere bağlı, kapalı ve donmuş bir sistem değil, çeşitli yorumlara açık ve dolayısıyla yeni bir İslâmî yorumla da elverişli devinim halinde bir düşünce sistemi olarak" algılanması gerektiği iddia edilmektedir (Özdoğan, 2013: 34-35).

Yenilgi Türkiye özelinde 12 Eylül darbesi, dünya genelinde ise Sovyetler Birliği'nin 1991'de çözülmesidir ve girişte ifade edildiği üzere, bu sürecin ardından bilimsel sosyalizm sosyalist soldaki hegemonik konumunu kaybetmiş, sol liberalizm ile arasındaki ideoloji mücadelesi bir denkler arası mücadeleye dönüşmüştür.

SONUÇ

Bu çalışmada sol ilahiyatçılığın bilimsel sosyalist bir çerçeveden tarihsel ve teorik eleştirisi sunulmaya çalışılmış, bu yapılırken de yöntemsel olarak incelenen ideolojik hattın sunduğu kurtuluş teolojisinin kendi iç tutarlılığının tartışılması gibi son tahlilde skolastik, ya da sol ilahiyatçılığın bugün veya geçmişte herhangi bir dönemde takındığı somut siyasi pozisyonları merkeze koyan politik bir eleştiriden ana eleştiriye anlamlı bir katkı koyacağı noktalar haricinde uzak durulmuştur.

Sol ilahiyatçılığın tarihi boyunca ve çeşitli coğrafyalardan sunulan örneklerin sergilediği ortak özellikler üzerinden geliştirdiğimiz temel sav, bu ideolojik hattın insan toplumunun tarihselliğini, insanlığın (sadece olumlu anlamda değil, herhangi bir noktada boş bir kâğıda yazı yazılamayacak birikimli bir süreç anlamında) tarihsel ilerlemesini ve toplumsal sınıflar (kabaca yoksullar ve zenginler ya da zalimler ve mazlumlara değil) arasındaki mücadelenin temel ilerleticisi olma özelliğini yadsıdığıdır. Yani bilimsel sosyalizm ile sol ilahiyatçılık arasındaki teorik ayrışma, bir "dindarlık-ateizm" meselesi değildir; tarihsel materyalizm ile

10 Geçerken not etmekte fayda var: Bu "aşağılanma, horlanma" vurgusu İslamcıların tipik olarak laiklik tarafından kendilerine nasıl zulmedildiğini öyküleştirirken kullandıkları "istizaf" kavramıyla örtüşür. Dolayısıyla alt kimlik vurgulu "ekonomik olmayan aşağılanma" kavramı sol liberalizm ve Türkiye İslamcılığının ideolojik kesişim kümesinin önemli unsurlarından biridir.

ütopyacı idealizm arasındadır ve taraflardan birinin fel-sefesinde özsel değişiklikler, yani revizyon yapmaması durumunda kapatılabilir değildir.

Kendisini solda bilimsel sosyalizmin alternatifi olarak konumlayan, Marksizmle ilişkisini de revizyonizm üzerinden kuran sol liberalizm ise, yine farklı tarihsel örneklerin ortaklıkları üzerinden gösterildiği üzere, sol ilahiyatçılıkla onun pek çok temel önermesinde buluşmakta, bilhassa da solun dinselleştirilmesi hedefinde (Şen, 2014: 153) ortaklaşabilmektedir. Bu bağlamda sol ilahiyatçılığın sağdan sola, sol liberalizmin ise soldan sağa hareketi bir *de facto* ittifak zemini oluşturmaktadır.

Burada sol liberalizmin bilimsel sosyalizme yönelik en temel argümanı, bilimsel sosyalizmin ekonomik determinist olduğu ve ezilen kitlelere onlara heyecan veremeyecek derecede soğuk, kuru bir teori sunduğudur.

Maddenin ve onun hareket yasalarının belirleyici niteliğini katı, sınırlayıcı ve şevk kırıcı bulanların örtük olarak savunduğu, toplumda, doğadaki gibi bilimsel yöntemle soyutlanabilecek yasaların işliyor olmadığıdır. Bu da son tahlilde yukarıda not ettiğimiz “boş kâğıda yazı yazılabilir” iddiasına varmaktadır. Ne var ki, burada karşı karşıya olduğumuz basit bir iradecilik değildir. Sol liberalizm ve sol ilahiyatçılığın bulunduğu nokta, tarih ve toplumun maddi işleyiş yasalarının göz ardı edilebileceği, öte yandan onun kültürel birikiminin dokunulmaz olduğu, veri alınması gerektiğidir. Zira aksi, “modernist toplum mühendisliği” denilen *maxima culpa*’dır. Dikkate değer bir diğer nokta ise, bilimsel sosyalizmin “din tamamen bireysel bir mesele olmalıdır” hedefini (Lenin, 2000) baskıcılık olarak gören sol ilahiyatçılık ve onunla ittifaka hevesli sol liberalizmin, kendi “doğru din” ya da “doğru inanç”larını dindarlara tebliğ etmekte hiçbir beis görmemeleridir (Şen, 2014: 166-167).

Bu noktada, tarihselliği ve sınıfları (en azından bunların başat belirleyiciliğini) reddeden bir çerçeveye teorik tartışmanın sınırına gelinmiş olunuyor; zira iş giderek düz dünyacılıkla tartışmaya benziyor ve masa başında değil, pratikte çözüme kavuşturulması zorunlu hale geliyor. Öte yandan, bilimsel sosyalizmin bilimselliğinin onu “heyecansız” kıldığı iddiasına dair tek bir not düşmekte fayda var: Marksizm-Leninizm, tarihin ve toplumun hareket yasalarını, insanın özne niteliğinden bağımsız kavramaz. Bu açıdan, pratik söz konusu olduğunda, insan-bireyi aşkın özneye dönüştürmeye çalışan sol liberalizmden de, aşkın-öznenin insan-bireydeki kırıntısını bulup ona tutunmaya çalışan sol ilahiyatçılıktan da çok daha heyecan vericidir. Zira bu iki ideolojik hat kâğıt üzerinde veya üniversite ya da ibadethane kürsüsünde, kendisini maddenin toplumsal hareket yasalarıyla sınırlamaksızın istediği iddiaları istediği retorikle dile getirebilir. Ancak iş somuta geldiğinde, nasıl bir düz dünyacı bir yolcu uçağı tasarlayıp uçuramazsa, bilimsel sosyalizmin bu hasımları da tarihin ve toplumun kendiliğinden işleyişini etkileyecek gerçek, öznel

müdahalelerde bulunamayacaktır. Bu yüzden bilimsel sosyalizme yönelik eleştirileri daima manayı maddeden ayrı zanneden idealistlerin, kendiliğindenliğin arkasına saklanarak yaptığı eleştirilerdir. Tarih bir kez daha bilimsel sosyalist düşünceye kendiliğindenliği aşma fırsatı sunduğunda, eleştirilerin de hükmü kalmayacaktır.

KAYNAKLAR

- Annenkow, P. W. (1883). Eine russische Stimme über Karl Marx. *Die Neue Zeit* 1 (3), 236-241. Erişim tarihi 30.09.2020 www.shorturl.at/gkpN3.
- Bora, T. (2013). Ernst Bloch'ta sosyalizm, metafizik, din ve ateizm: “Başka bir anlamda sofu”. K. Özdoğan ve D.A. Akkoç (Ed.) *Sol ilahiyat: Dini soldan okumak*. İstanbul: Birikim Yayınları. 171-192.
- Eliaçık, İ. (2011). *Mülk yazıları*. İstanbul: İnşa Yayınları.
- Engels, F. (1992). *Ludwig Feuerbach ve klasik Alman felsefesinin sonu*. 3. Baskı, (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Feuerbach, L. (1972) *Preface to the second edition of The Essence of Christianity*. (Z. Hanfi, Çev.), *The fiery brook: Selected writings* (ss. 247-264). Londra: Verso. Erişim tarihi 15.09.2018. <https://goo.gl/mCWJNG>.
- Fitzpatrick, S. (1970). *The commissariat of enlightenment: Soviet organization of education and the arts under Lunacharsky October 1917-1921*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Güner, G. (2016) *Bilim – devrim – din: Weitling-Marx çatışması (1846)*. İstanbul: Patika Kitap.
- Lenin, V.I. (1970). *Materialism and empirio-criticism: Critical comments on a reactionary philosophy*. 6. Baskı, (A. Fineberg, Çev.). Moskova: Progress.
- Lenin, V.I. (2000). *Socialism and religion*. Erişim tarihi 30.09.2020 <https://www.shorturl.at/dewIK>.
- Lenin, V.I. (2018). *Ne yapmalı?* (B. Zeren, Çev.). İstanbul: Yazılama Yayınları.
- Marx, K. (2009). *A contribution to the critique of Hegel's philosophy of right* (Önsöz). Erişim tarihi 30.09.2020 <https://www.shorturl.at/ffS78>.
- Marx, K. ve Engels, F. (2004). *Feuerbach üzerine tezler. Alman ideolojisi* [Feuerbach]. 5. Baskı, (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (2016). *Komünist manifesto*. 4. Baskı, (G.D. Görsev, Ed.). İstanbul: Yazılama Yayınları.
- Nâzım Hikmet (2009). *Simavne kadısı oğlu Şeyh Bedrettin destanı. Bütün şiirleri*. 5. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Önal, N. E. (2018). Feuerbach'tan günümüze militan ateizmin diyalektik eleştirisi. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 1(4). 195-202.
- Önal, N. E. (2019). Engels: Kıymeti bilinmeyen miras. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2(4). 289-297.
- Özdoğan, K. (2013). Bir özgürlük teolojisinin imkânları üzerine. K. Özdoğan ve D.A. Akkoç (Ed.) *Sol ilahiyat: Dini soldan okumak*. İstanbul: Birikim Yayınları. 15-35.
- Şen, Ö. (2014). *Türkiye'de laiklik ve sol*. İstanbul: Yazılama Yayınları.
- Şeriatî, A. (1992). *Kapitalizm uyanıyor mu?* 4. Baskı, (F. Yalçınkaya, Çev.). İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Şeriatî, A. (2009). *Dine karşı din*. (D. Özlük, Çev.). Ankara: Fecr Yayınları.
- Tumarkin, N. (1981) Religion, Bolshevism, and the origins of the Lenin cult. *Russian Review*, 40, 35-46.
- Weitling, W. [1846] *Letter by Wilhelm Weitling to Moses Hess; Brussels, March 31, 1846*. Erişim 30.09.2020 <https://www.shorturl.at/PTVZ4>.
- Wittke, C. (1950). *The utopian communist: A biography of Wilhelm Weitling, 19th century reformer*. Baton Rouge: London State University Press.

Gerçekten bugün bütün kapitalist tekeller bilimi bir üretici güç olarak kullanıyor. Tekeller arası rekabetin en önemli yanlarından biri kendilerine mal ettikleri pazarda onlara üstünlük sağlayacak bir yenilik (inovasyon) olarak görülüyor. Bilimsel bilginin teknolojiye dönüştürülmesi için dünyada bütün tekellerin istihdam ettikleri bilim emekçisi ve mühendislerden oluşan bir araştırma-geliştirme (Ar-Ge) ünitesi bulunuyor. Bu emekçi kesimin yarattığı artı-değer bütün metaların içinde birikmiş olarak bulunuyor.

Bilim Emekçilerinin Sınır Tanımayan Sömürüsü, sf. 361

DOSYA: BİLİM EMEKÇİLERİNİN DURUMU

GÜNÜMÜZDE BİLİM EMEKÇİSİ OLMAK

İraz Akış

Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa Veteriner Fakültesi
Biyokimya Anabilim Dalı, İstanbul. E -posta: irazakis@gmail.com

Son aylarda işten çıkarılan, ücretsiz izne zorlanan, maaşını alamayan bilim emekçisi haberlerine daha sık rastlanır oldu. İçinden geçtiğimiz pandemi sürecinde bilim emekçilerinin kapitalizmde zaten süregiden ve düzenin krizleriyle birlikte yıllar içinde gittikçe daha ağır hale gelen çalışma koşulları da hem daha görünür hale geldi, hem de hak kayıpları sermayenin lehine hızlandı. Örnekler vakıf üniversitelerinden geliyor ancak Türkiye’de yaklaşık 25 yıl önce başlayan neoliberal dönüşümün etkileri tüm boyutlarıyla kamu üniversitelerinde de yaşanıyor.

Madde, Diyalektik ve Toplum’un “bilim emekçileri” dosyası pandemiye özel olarak tasarlanmadı. Üniversitelerin piyasalaşma süreci, akademisyen istihdamında esnek ve güvencesiz çalıştırmanın yaygınlaşması ve tüm bunların sonucunda akademisyen emeğinin anlamını yitirmesi gibi bu yazıda ele alınan konular da kesinlikle son bir yılda ortaya çıkmadı. Ancak bu dönemde yaşananlar hem bilim emekçilerinin üretimleri ile toplumsal fayda arasındaki ilişkiyi tartışmak (Köybaşı, 2020), hem de bilim emekçilerinin ağırlaşan sömürsünü gözlemlemek için daha berrak bir görüş sağladı.

NEOLİBERAL POLİTİKALAR VE ÜNİVERSİTE: TOPLUMDAN UZAK, SERMAYEYE YAKIN

Kapitalizmin gelişimiyle birlikte bilgiyi üretenler başlıca kamuya ait araştırma kurumları ve üniversitelerde bilim emekçileri olarak istihdam edilmeye başladılar. İstihdam rejimlerindeki ve bunun etkisiyle akademideki çalışma ilişkilerindeki esas dönüşüm ise kapitalizmin 1970’li yıllarda girdiği kriz ile başladı. Dünya genelinde üniversitelerin piyasayla entegrasyonunu hedefleyen adımlar Türkiye’de aslen 1990’lı yıllarda gündeme girdi. Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS)¹ ve ardından Bologna Süreci² ile uluslararası sermayenin güdümünde piyasaya açılan kurumlardaki bilim emekçileri

de burjuvazi karşısında çok daha korunaksız hale geldi. 2000’li yıllarda TÜSİAD’ın yükseköğretime dair raporlarıyla da desteklenen üniversitelerin ticarileşmesi süreci; emek sömürsünün yoğunlaşmasının yanı sıra akademik çürüme, bilim emekçilerinin içine düştüğü yabancılaşma ve emeklerinin anlamını yitirmesiyle sonuçlandı (Gümüş, 2011; Okçabol, 2011).

Günümüzde bilim emekçilerinin çalışma koşulları; ülkelerin bilim politikaları, bilim-sermaye ilişkisi, üniversite-iktidar ilişkisi, bilim insanının toplumsal rolü gibi temel faktörler tarafından belirleniyor. Tüm bu faktörleri kesen temel belirleyen olarak ise üretim ilişkilerini merkeze yerleştirmek gerekiyor. Bir bilim emekçisinin eğitim süreci, bilimsel üretim süreci, ürününün değerlendirilme süreci baştan sona kapitalist üretim ilişkileri tarafından belirleniyor. Sermayenin kamusal alanın her köşesine sirayet etmesinin sonucu olarak akademide de başarı kriterleri piyasanın diliyle ifade ediliyor: rekabet, prestij, girişimcilik, performans.

Bu terimlere kamu ya da özel fark etmeksizin tüm araştırma kurumlarının misyon ve vizyon başlıkları altında rastlanıyor. Üniversitelerdeki çalışma hayatına en somut yansımaları ise atama ve yükseltme kriterleriyle ortaya çıkıyor. Akademisyenler puan toplayabilmek için; niteliği önemsenmeyen çok sayıda makale, bildiri, proje, patent için çalışıyorlar.

Üniversitelerdeki atmosferi, kapitalizmin toplumun değer yargılarında yarattığı erozyon ile piyasanın rekabetçiliği ve performans baskısı birlikte şekillendiriyor. Sonuç kendini; bu baskılar altında ezilen ve tüm bilimsel merakını daha yolun başında kaybeden lisansüstü öğrencilerinden, akademideki çürümeden kendini sıyıramayan, bilimsel sorumluluk ve etik anlayışın yerini kolaycılığa bıraktığı ama aslen yaptığı işe yabancılaşmış öğretim üyelerine kadar geniş bir yelpazede gösteriyor.

Ülkemizin üniversitelerinde otoriterleşme, gericileşme ve piyasalaşma sarmalında ortaya çıkan bunalımın en önemli sonucunu başa yazmak gerekiyor: Bugün bilim emekçileri yaptıkları iş ile toplumsal ihtiyaçlar arasında bağlantı kuramamakta/kuramamaktadır. Kapitalizm bilimsel üretim ile insanlığın refahı, emekçilerin çıkarları arasındaki ilişkiyi koparmıştır. Bunun sonucunda tüm kademelerden akademisyenler emeklerini anlamlandıramaz hale gelmiştir. Bu durum hem siyasi, hem ekonomik, hem de ideolojik saldırıların sonucudur.

1 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe giren Hizmet Ticareti Genel Anlaşması (GATS) uluslararası hizmet ticaretine ilişkin temel kavram ve kuralları ortaya koymaktadır. Türkiye’nin 1995 yılında imzaladığı GATS, eğitim ve sağlığın da içinde olduğu hizmet alanlarının piyasaya açılmasını hedefleyen düzenlemeleri tarif etmektedir.

2 Bologna Süreci’nin kapsamlı tahlil ve eleştirileri için, Üniversite Konseyleri Derneği tarafından yürütülen kolektif çalışmanın ürünü olan Bologna Süreci Sorgulanıyor başlıklı kitap önemli bir kaynak olarak önerilebilir. Önal, N.E. (Ed.) (2011), Bologna Süreci sorgulanıyor, AB’nin akademik tahakkümünün sosyalist tahlil, eleştiri ve reddiyesi. İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Aynı süreçte bilim emekçileri arasındaki ilişkiler de çözülmeye başlamıştır. Sermayenin çıkarları doğrultusunda belirlenen ulusal ve uluslararası bilim politikaları ve dayatılan çalışma rejimleri; dayanışma ve işbirliğinin yerine rekabet ve prestijin desteklendiği bir akademik ortam yaratmıştır.

Özlük haklarıyla ilgili yetersiz düzenlemeler ve fiili ihlaller ile bilim emekçilerinin üretimlerini anlamlandırma sorunu birbiriyle yakından ilişkilidir. Emek sömürsünün artması da, bilim politikalarının burjuvazinin talepleri doğrultusunda düzenlenmesi de sermaye iktidarının temel hedeflerindendir ve bilimsel üretim ile toplumsal fayda arasındaki kopukluğu beslemektedir.

BİLİM EMEKÇİLERİ TÜKENİYOR

Kapitalist üretim ilişkileri içinde çalışmak bireyin kendini geliştirmesinin ve gerçekleştirmesinin yolu olmaktan çok uzaklaşmış durumda. Bir yandan işsizlik ve çalışma hakkının gaspı, diğer yanda tükenerek çalışma zorunluluğu tüm emekçileri içinden çıkılmaz bir noktaya sürüklüyor. Tükenmişlik sendromu son yıllarda çok sık gündeme gelen bir terim. İş stresine bağlı önemli akıl sağlığı sorunları arasında sayılıyor (Binbay, 2006). Aslında bilim emekçilerinin çalışma alanına bakıldığında bilimsel üretimin kendine özgü dinamikleri, içerdiği entelektüel uğraş ve toplumsal sorumluluk nedeniyle daha ayrıksı olduğu kabul ediliyor, hatta çoğu zaman bilim emekçileri de kendi sınıfsal konumlarını kavramakta güçlük çekiyor. Ancak bu açı üniversitelerin piyasalaşması ve bilimsel ürünlerin metalaşmasıyla kapanıyor. Bilim emekçileri de dolaysız olarak sermayenin değerlenmesinin birer aracına dönüşüyor (Marx, 2004).

Akademide yabancılaşma ve tükenmişlik sendromuyla ilgili son yıllarda ülkemizde de çalışmalar artıyor. Çalışma sonuçlarına bakıldığında; genel olarak anlamsızlık, güçsüzlük, kendine yabancılaşma ve normsuzluk öne çıkan tespitler olurken, bunların düzeylerinin akademik hiyerarşinin alt basamaklarına doğru yani genç, güvencesiz ve iş tanımı muğlak şekilde çalışan bilim emekçilerinde yoğunlaştığı görülüyor (Aydın ve Özeren, 2019; Okray, 2018; Can ve Tiyek, 2015; Ardic ve Polatci, 2008).

Devlet üniversitelerinde görev yapan, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi araştırma görevlileriyle yapılan görüşmelerin değerlendirildiği bir çalışmada yabancılaşmanın kaynakları olarak özlük haklarını düzenleyen kanunlardaki yetersizlikler, akademik statüler ve bireyler arasındaki eşitsizlikler, psikolojik baskı, iş ortamının akademik açıdan zayıf olması ve liyakate önem verilmesi gibi faktörler sıralanıyor (Aydın ve Özeren, 2019).

Tükenmişlik sendromuyla ilgili yapılan çalışmalarda ise bu duruma yol açan temel faktörler olarak; zaman baskısı, kendilerinden beklentinin yüksek olması ve araştırma ve yayın baskısı öne çıkıyor. İş yükü fazlalığı, sınıf

sayısı ve mevcudun fazlalığı, ücretlerin yetersiz oluşu ve baskı altında çalışma da nedenler arasında sayılıyor (Okray, 2018).

Tükenmişlik profesyonel bir kişinin mesleğinin özgün anlamı ve amacından kopması, hizmet verdiği insanlar ile artık gerçekten ilgilenmiyor olması biçiminde tanımlanıyor (Kaçmaz, 2005). Sunulan araştırma bulguları üniversitelerde yaygın olarak yaşanan sorunlara işaret ediyor ancak sendromun tanımında yer alan kişinin mesleğine özgün anlam ve amacından kopmasını başa yazmak gerekiyor. Sorunların kaynağı, Üniversite Konseyleri Derneği (ÜKD) tarafından 2011 yılında yayımlanan Üniversite Manifestosu'nda tanımlanıyor:

Piyasa içinde markalaşmaya çalışarak birbirleriyle rekabet eden, doğrudan sermaye tarafından yönetilen, devletten tamamen kopmuş ve personelin gevşekçe işe bağlandığı, sosyal güvenceden yoksun, sözleşmeli konumda performansa göre çalıştırıldığı bir üniversite. (ÜKD, 2011).

Böyle bir üniversitenin çalışanlarının içinde bulunduğu durum da, aslında istihdam biçimlerinin etkilerini ortaya koyuyor. Önce kurum ve meslekleriyle, ardından toplumla bağları zayıflayan, meslektaşlarını rakip olarak gören bilim emekçileri yalnızlaşıyor. Bu yalnızlaşmanın bir ucu tükenmeye, diğer ucu ise çürümeye çıkıyor.

GÜVENCESİZ VE ESNEK ÇALIŞMANIN SONUÇLARI

Eğitim alanındaki piyasalaşmayla birlikte üniversitelere de hâkim olan neoliberal politikalar akademik kadrolar arasında da esnek ve güvencesiz istihdamı arttırmıştır (Vatansever ve Yalçın, 2015; Bakır ve Eroğlu, 2019). Devlet üniversitelerinde yaygın olarak uygulanan lisansüstü öğrencilerin atandığı geçici 50/d araştırma görevlisi kadrosu, vakıf üniversitelerindeki yıllık sözleşmeler, proje bazlı çalışma ve hatta bazı örneklerde kadro beklentisiyle, eğitimin ya da akademik kariyerin bir aşamasının geçilebilmesi için ücret almadan çalışma gibi çok çeşitli istihdam biçimleri aynı kurum çatısı altında görülebilmektedir. Esnek ve güvencesiz çalışmaya yol açan kanuni düzenlemeler özellikle araştırma görevlisi istihdamında eşitsizliğe yol açmaktadır. 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'na göre 33/a maddesi kapsamında daimi araştırma görevlisi kadrosunda ve 50/d maddesi kapsamında geçici araştırma görevlisi kadrosunda olmak üzere iki farklı kadro tipinde istihdam edilen araştırma görevlileri aynı görevleri yapmaktadır, ancak özlük haklarındaki farklılıklar bireyler arasındaki eşitsizliği arttırmaktadır (Aydın ve Özeren, 2019).

Esnek ve güvencesiz çalıştırma öncelikle özlük haklarının ihlaline ve sömürünün yoğunlaştırılmasına yol açarken, bilim emekçilerinin üretimi üzerinde de olumsuz etkilere sahiptir. Dolayısıyla üniversitelerin ticarileşmesi, az maliyetle çok iş yaptırılması gibi neoliberal

politikaların somut çıktılarıyla beraber üniversitelerin ideolojik konumları açısından da bir rol üstlenmektedir. Üniversiteler tarih boyunca mevcut düzenin devamlılığı için ideolojinin yeniden üretildiği kurumlar olarak önemli bir göreve sahip olmuştur. Ancak barındırdığı kadronun bilgiye ulaşabilen, düşünen, sorgulayan, araştıran bir toplam olması mevcut düzeni sorgulama ihtimalini de ortaya çıkarmaktadır (ÜKD, 2011). Çalışma biçim ve ilişkilerindeki dönüşüm, aşağıda sıralanan sonuçlarıyla bu gerilimin ortadan kaldırılması için de işlevsel olmaktadır.

- Geçici ya da süreli sözleşmelere bağlı kadrolarda istihdamın yol açtığı işten atılma korkusu akademisyenlerin kurum yönetiminden başlayarak, genel olarak iktidara boyun eğmesiyle sonuçlanabilmektedir. Bu koşulların yaygın etkisine bakıldığında bilimsel üretim ve eğitim alanlarında inisiyatif alamayan, daha da önemlisi bilim insanı ve eğitimci olarak toplumsal sorumluluklarını yerine getiremeyen bilim emekçilerinin sayısı artmaktadır.
- Geçici kadrodaki bilim emekçileri, üretimlerine dair uzun vadeli bir perspektif geliştirememektedir. Hâlihazırda üniversitelerdeki bilimsel ortamın zayıflaması alanda derinleşmeye izin vermemektedir. Özellikle genç bilim emekçilerinin içinde bulunduğu gelecek kaygısı da bu olumsuz ortamı beslemekte, bu kaygı lisansüstü eğitim aşamasında olan bilim emekçilerinin akademik ve bilimsel gelecek planlarının önünü kesmektedir. Yoğun emek ve birikimle ilerleyecek bir süreçteki bu kesinti tekil olarak genç bilim emekçilerini olumsuz etkilemekle birlikte, genel olarak üniversitelerdeki eğitim kadrosunun yetiştirilmesi ve bilimsel üretimin gelişimi açısından da ciddi bir zarara yol açmaktadır.
- Güvencesiz ve geçici istihdam biçimlerinden biri olan proje bazlı çalışmalarda, aksi örnekler olsa da, çoğunlukla bütünlük algısından yoksun parça başı iş yapan bilim emekçileri yetişmektedir. Bilimsel çalışmalarda işbölümü ve uzmanlaşmanın gerekliliği bir yana, pek çok örnekte projelerin işleyiş şekli nedeniyle bilim emekçilerinin sadece teknik işlere yoğunlaşabildiği görülmektedir. Aslında bu sorun genel olarak günümüz kapitalizmde bilimin yapılış tarzı nedeniyle genel olarak bilim emekçilerini kısıtlayan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Nalçacı, 2018).

ESNEKLİK VE GÖREV TANIMINDAKİ BELİRSİZLİKLER İŞ YÜKÜNÜ ARTTIRIYOR

Esnek çalışma en yoğun olarak araştırma görevlilerinden başlayarak, akademik hiyerarşideki konuma göre farklı boyutlarıyla uygulanan bir çalışma biçimi. Pandemi döneminde uzaktan eğitim ve evden çalışmayla birlikte mesai saati, işgünü, hafta sonu tatili gibi kavramlar

tamamıyla ortadan kalktı. Ancak akademi söz konusu olduğunda bu durumun öteden beri yaygın bir çalışma biçimi olduğu biliniyor. Esnek çalışma özel sektörde uygulanan haliyle sözleşmelerde yer bulan bir istihdam biçimi ancak kamu üniversitelerinde de bahsedildiği gibi hiyerarşide bulunulan basamak esnek çalışma koşullarını belirliyor. İdari amir/danışman öğretim üyesi inisiyatifi ile sürekli iş üstünde olma hali ortaya çıkıyor. Bitmeyen mesailere yol açan bir faktör de lisansüstü eğitim aşamasında olan araştırma görevlilerinin görevlerindeki “araştırma” sözcüğünün aksine, asli işlerinin çoğu angarya ya da sekreteryar işleri olan bölüm işleri olması. Tez çalışmalarının ise tali ve özel işler sayılarak zaten mesai dışında yürütülmesinin tavsiye edildiği örneklere de sıkça rastlanıyor. Bu durum emek sömürüsünü arttırmanın yanı sıra, bilimsel üretimin bilim emekçilerinin işleri içinde tuttuğu yer açısından da tartışılması gereken bir tabloya yol açıyor. Birçok bilim emekçisi için araştırma yürütme, tez çalışmalarını sürdürme bireysel bir “hobi”ye indirgenerek, mesai dışında halledilmesi gereken bir başlığa dönüşüyor. Bir bilim emekçisi için bilimsel üretim ile mesaisini böyle ayırmak ana sorunu besliyor. Bilimsel üretim mesleğinin asli unsuru olmaktan çıkıyor.

İş tanımındaki muğlaklık da diğer maddelere benzer şekilde araştırma görevlileri için daha yakıcı bir sorun olmakla birlikte, bu belirsizlik tüm kadrolar için de geçerli. Ancak araştırma görevlilerinin iş tanımındaki muğlaklık atandıkları kadroya dair mevzuatla da destekleniyor. 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu’nun (1981) 33.maddesinde araştırma görevliliği araştırma, inceleme ve deneylerde yardımcı olan ve yetkili organlarca verilen ilgili diğer görevleri yapan öğretim elemanı olarak tanımlanmaktadır. İlgili diğer görevler adı altında; evrak işlerinden temizliğe hatta söz konusu vakıf üniversiteleri olduğunda reklam faaliyetlerine kadar büyük bir iş yükünün akademik personelin üstüne yıkıldığı görülüyor. Yapılan çeşitli anket çalışmaları statüko muğlaklığının da anlam yitimine yol açtığına işaret ediyor (Aydın ve Özeren, 2019).

AKADEMİSYEN MEĞİNİN ANLAMI

Tekeller elinde çizilen ulusal ve uluslararası bilim politikaları içinde üretim yapması beklenen, bütünü göremeyen, esnek ve güvencesiz çalışma koşulları altında sömürülen, geleceğini öngöremeyen bilim emekçilerinin bilim-toplum ilişkisini kavramaları mümkün olmuyor.

Bernal; *Bilimin Toplumsal İşlevi*’nde bilimin, maddi ihtiyaçları karşılamak için gerekli araçları sunduğunu ve ayrıca ihtiyaçların toplumsal ölçekte anlaşılması ve gerektiği gibi örgütlenerek bu ihtiyacın karşılanması sağlayacak düşünceleri sunduğunu belirtir (Bernal, 2011). Bilim-toplum ilişkisini toplumun sınıflı yapısından bağımsız ele almayan Bernal’e göre, bilimi dini ya da feodal otoriteden kurtararak ilerlemesini sağlayan

kapitalizm artık bilimin insanlığın hizmetinde gelişmesi için uygun şartlara sahip değildir (Vural, 2018).

Bilim emekçileri kapitalist üretim ilişkileri içinde; bilimsel düşünceden yoksun, toplumsal sorumluluktan azade hale gelmiştir. Günümüzde bilimsel üretim sermaye çıkarları doğrultusunda ve sermayenin emek sömürüsü çarkları içinde yapılmaktadır. Bilimsel üretimin mekanizmaları ve fon kaynakları, ürünlerin “pazara” sunulduğu yayın tekelleri ya da doğrudan şirketler ve eğitimdeki piyasalaşma bilim emekçileri ile toplum arasındaki bağları iyice zayıflatmıştır.

Bilim insanları uygun bilimsel yöntemleri kullanarak seçtikleri konularda araştırma yapma, bilimsel üretimde bulunma ve toplumsal sorumluluklarının gerektirdiği şekilde ulaştıkları sonuçları kamuoyuyla paylaşma hakkına sahip olmalıdır. Bu hakkın hayata geçebilmesi için de başta üniversiteler olmak üzere tüm eğitim ve araştırma kurumları tartışmaların bilimsel bir çerçevede özgürce yürütüldüğü yerler olmalıdır.

Üniversitelerdeki özlük haklarına dair düzenlemeler, çalışma ilişkileri ve bilimsel üretimin işleyişi akademik özgürlüğe darbe vurmaktadır. Güvencesiz çalışmadan kaynaklanan işini kaybetme kaygısı ve çeşitli disiplinler için mutlaka gerekli olan maddi destek arayışı araştırmacıların çalışma konularını belirleyebilmektedir. Sosyal bilimler alanında mevcut egemen söylemleri destekleyen ana akım dili benimsemek, temel bilimler ve doğa bilimlerinde daha rahat fon bulunan konulara yönelmek ana mecranın dışına çıkmayı zorlaştırmaktadır. Akademisyenlerin sahip olması gereken toplumsal sorumluluklarını yerine getirme görevi ise tamamen örselenmektedir. İlgili alanın toplumdaki yansımalarına dair sözünü söylemek kaçınılabilir bir hal almıştır.

Bilim emekçilerinin, emeklerini anlamlandırabilmelelerinin tek yolu üretimleri ile toplumsal refah arasındaki bağlantının yeniden kurulmasından geçmektedir. Bu ancak emekçi sınıfların çıkarları doğrultusunda oluşturulacak merkezi bilim politikalarının, kamu tarafından finanse edilen üniversiteler ve araştırma enstitülerinde yürüten araştırmalarla hayata geçmesiyle, yani sosyalizmde mümkündür. Bu kurumlarda üreten, eğitim gören ve yeni nesilleri yetiştiren bilim emekçileri de dayanışma içinde insanlığın refahı ve aydınlanması için çalışacaklardır.

KAYNAKLAR

- Ardıç, K., Polatçı, S. (2008). Tükenmişlik Sendromu Akademisyenler üzerinde bir uygulama (GÖÜ Örneği), *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), 69-96.
- Aydın, E., Özeren, E. (2019). Akademide işe yabancılaşma olgusu: Araştırma görevlileri üzerine nitel bir alan çalışması, *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 159-178. Doi: 10.18092/ulikidince.518296
- Bakır, H. ve Eroğlu, E. (2019). Esnek ve güvencesiz çalışma bağlamında Türkiye’de araştırma görevlisi olmak, *Çalışma ve Toplum*, 60(1), 155-178.
- Bernal, J. D. (2011). *Bilimin toplumsal işlevi* (T. Ok, Çev.) İstanbul: Evrensel Yayınları.
- Binbay, T. (2006). İş stresi ve akıl sağlığı sorunları, *Türk Tabipleri Birliği Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*, 25, 26-31.
- Can, A., Tiye, R. (2015). Tükenmişlik Sendromu: Akademik personel üzerinde bir uygulama, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 72-93.
- Gümüş, A. (2011). Bologna Sürecinin sahipleri, ajanları, ajansları ve özerklik sorunu. Önal, N.E. (Ed.), *Bologna Süreci sorgulanıyor, AB’nin akademik tahakkümünün sosyalist tahlil, eleştiri ve reddiyesi*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Kaçmaz, N. (2005). Tükenmişlik (Burnout) Sendromu, *İstanbul Tıp Fakültesi Dergisi*, 68, (1), 29-32.
- Köybaşı, E. (2020). Pandemi bilim insanları. *Gelenek*. Erişim tarihi: 28.09.2020 <https://sol.org.tr/gelenek/pandemide-bilim-insanlari-7459>
- Marx, K. (2004). *Kapital – Birinci Cilt*, 7. Baskı, (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayınları
- Nalçacı, E. (2018). Bilim ve Aydınlanma Akademisi: Bilim emekçilerinin çağımıza karşı sorumluluğu, *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 1, 3-5.
- Okçabol, R. (2011). YÖK ve Bologna Süreci. Önal, N.E. (Ed.), *Bologna Süreci sorgulanıyor, AB’nin akademik tahakkümünün sosyalist tahlil, eleştiri ve reddiyesi*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Okçay, Z. (2018). Akademisyenlerin tükenmişlik düzeyleri: Sistemati bir derleme; *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 163-180.
- ÜKD (2011). Yeni bir üniversite için Üniversite Manifestosu.
- Vatansever, A. ve Gezici Yalçın, M. (2015) *Ne ders olsa veririz: Akademisyenin vasıfsız işçiye dönüşümü*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Vural, K. B. (2018). Bilimin bilimi: Bernal, *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 1, 96-105.
- Yükseköğretim Kanunu (1981). Erişim tarihi: 2.10.2020 <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2547.pdf>.

BİLİM EMEKÇİLERİNİN SINIR TANIMAYAN SÖMÜRÜSÜ

Erhan Nalçacı

Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizyoloji Anabilim Dalı, Ankara.
E-posta: nalcaci@medicine.ankara.edu.tr

ÖZET

Bilim emekçileri bütün dünyada “evrensel bir bilimden” bahsedilerek uluslararası yayına teşvik edildiler ve tüm akademik yükseltme ölçütleri uluslararası yayınlara endekslendi. Oysa bilimsel bilgilerin üretilmesi ile emekçilerin refahı ve mutluluğu kavramları arasındaki bağlar hemen tamamen koparılmıştır. Bilimsel bilgi tekeller arasındaki rekabet sürecinde kullanılmakta, bilim emekçilerinin emeği izlenmesi çok zor bir şekilde artı değere dönüştürülmektedir. Ulusal sınırları tanımayan bu sömürüye yine artı değer üreten tekellere ait Ar-Ge birimleri aracılık etmektedir. Nihai ürünü ve sürecin bütününe göremeyen bilim emekçileri için bu süreç sömürünün yanı sıra emeğin anlamsızlaşmasına yol açmıştır.

Anahtar kelimeler: *Bilim emekçileri, Ar-Ge, tekeller, artı değer, sömürü*

THE LIMITLESS EXPLOITATION OF SCIENTISTS

ABSTRACT

Scientists were encouraged to publish internationally by talking about a “universal science” all over the world and all academic promotion criteria were indexed to international publications. However, the links between the production of scientific knowledge and the concepts of the welfare and happiness of the workers are almost completely broken. Scientific knowledge is used in the process of competition between monopolies, and the labor of science workers is transformed into surplus value in a very difficult way to monitor. This exploitation, which does not recognize national borders, is mediated by R&D units belonging to monopolies that generate surplus value. For scientists who cannot see the final product and the whole process, this process has led to the meaninglessness of labor as well as exploitation.

Keywords: *Science workers, R&D, monopolies, surplus value, exploitation*

GİRİŞ

Türkiye’de bilim üretiminde hep dikkatimizi başka yerlere çektiler. Şimdi bunu doğal karşılıyoruz, çünkü ister üniversite içi, ister dışından yönlendiriciler farkında olsunlar veya olmasınlar sermaye sınıfı adına ideoloji üretiyorlardı. Bu deneme niteliğindeki yazıda emekçiler adına gerçeğin başka ve bizden saklanan bir boyutuna dikkatimizi yönlendireceğiz.

Emekliliği yaklaşan bir kuşak 1980 öncesini az çok hatırlıyor ama bugün görev başındaki bilim emekçilerinin çoğu için üzerinden 40 yıl geçen bu dönem artık neredeyse tarihçilerin araştırma alanı olacak kadar geride kaldı. 1980 öncesinde, Yüksek Öğretim Kurumu (YÖK)’nin kurulmadığı ve üniversitelerin şu veya bu şekilde özerk kabul edildiği, ODTÜ’lü öğrenciler Komer’in arabasını yakarken Rektör’den izin alamadığı için polis kampüse giremediği yıllardan bahsediyoruz.

Türkiye Cumhuriyeti üniversitelerinin kuruluşunda Alman bilim insanlarının emeği ve belirleyici katkısı çok iyi biliniyor. Bu model ulusal sermaye üzerinden ülkenin kalkınmasında üniversitelere araştırmacı rolü biçen Humboldt tipi üniversite olarak biliniyordu. Uluslararası yayınlardan çok ülkenin içine doğru yapılan araştırmalar akademik yükselmede temel ölçüt olarak kabul

ediliyordu. Örneğin, doçentlik ve profesörlük yükseltmeleri için öğretim üyeleri kapsamlı araştırmalara dayanan ayrı ayrı tezler yazmak zorundaydı. Ayrıca yazdığı kitaplar, ders verme deneyimi ve yeteneği başlıca ölçüttü. Uluslararası hakemli dergilerde yayın yapmak en azından en önemli ölçüt değildi.

Türkiye’de uluslararası yayın sayısı ve kalitesinin akademik yükselmede temel ölçüt haline gelmesi YÖK ve YÖK’ün ilk başkanı İhsan Doğramacı ile başladı. 1982 Anayasası ile tanımlı halen gelen YÖK’ün 1981’den 1992’ye kadar başkanlığını yürüten Doğramacı aynı zamanda Türkiye’de ilk özel üniversitenin kurucusu ve sahibiydi.

İlk dikkatimizi çeldirme YÖK’ün kuruluş amacıyla ilgili olarak karşımıza çıkıyor. Bugün üzerinde herkesin anlaştığı temel tez, “topluma göre fazlasıyla uyanmış olan üniversiteyi” baskı altına almaktı. YÖK’ün bu işlevinin inkâr edilecek bir yanı yok, ancak bu tez diğer ve asıl amaç olan işlevi saklamaya da yarıyor ve tek başına alındığında liberal bir renk kazanıyor.

24 Ocak 1980 Kararları sermaye sınıfının yeni bir sermaye birikim modeli arayışı içinde olduğunu gösteriyor ve ayrıca emperyalizme bağlı Uluslararası Para Fonu

(IMF) ve Dünya Bankası (DB) gibi kurumlar tarafından da dayatılıyordu. Çok kısaca emperyalist düzenle bütünleşme diye tanımlanan bu model, uluslararası sermayenin önündeki ulusal engelleri kaldırmaya ve emekçi sınıfların kazanımlarını mümkün olduğu kadar aşağıya çekmeye dayanıyordu. 12 Eylül Askeri Darbesi ve darbeye zemin yaratan toplumsal kargaşa dönemi bu bütünleşme önündeki engelleri temizlemek için tezgâhlanmıştı.

Dolayısıyla YÖK'ün kuruluşu sadece üniversiteleri baskı altında tutmaya dönük değil, üniversitelerin piyasalaşması, yalnızca ulusal sermayenin değil, uluslararası sermayenin güdümüne girmesi için de kurgulanmış, kendisi de sermaye sınıfının bir üyesi olan Doğramacı üzerine düşeni başarı ile yerine getirmişti.

Nasıl ülkenin özel üniversitelerle dolduğunu, devlet üniversitelerinin döner sermayeye bağlandığını, bilim üretiminin sermayenin hizmetine verildiğini bugün çok daha iyi görebiliyoruz. Ancak bu yazıda piyasalaştırma sürecinin tüm boyutlarına değinmek yerine bilim emekçilerinin sınır tanımayan sömürüsüne odaklanacağız.

1. ULUSLARARASI YAYINLAR VE SERMAYEYE BİLGİ/DEĞER TRANSFERİ

Dikkatimiz sürekli olarak bir kısmı sol görüşlü olarak da kabul edilen yazarlar tarafından Türkiye'nin uluslararası makalelerinin sayısının ve niteliğinin azlığına çekilir.

1980'lerin başında YÖK'ün doçentlik ve profesörlük tezlerini kaldırması ve akademik yükselmeyi uluslararası yayın koşuluna bağlaması ile yayın sayısında hemen bir sıçrama görülmedi. Yabancı hakemli dergilerin yayına kabul eşiği çok yüksekti, bu eşiği aşabilmek için bilim emekçilerinin yoğun bir uğraşa girmesi gerekti. Ancak 1990'lardan sonra uluslararası makale sayısının hızla artışa geçtiği görüldü.

1980 yılında 439 olan yayın sayısı 25 yılda 32 kat artarak 14281'e ulaşmış, Türkiye 2004 yılında dünya sıralamasında 21.'liğe yükselmişti. Bu dönemde Türkiye fen bilimlerindeki makale sayısı açısından uluslararası bilim indekslerinde dünya sıralamasında 44. sıradan 20. sıraya çıktı (Ak ve Gülmez, 2006).

Bu artışın nedeni, Türkiye'nin bilim ve teknolojiye GS-MH'dan ayırdığı payın artırmasına bağlanmadı, çünkü kayda değer bir artış olmamıştı. Ancak üniversite sayısının artması, bilim emekçilerinin yükselebilmek için uluslararası yayınlara yönelmesi ve yurtdışına doktora ya gönderilenlerin geri dönüşüyle ilişkilendirildi (Ak ve Gülmez, 2006).

Bu artış hızı aynı şekilde devam etmedi ve Türkiye'nin genel olarak uluslararası indekslere giren makale sayısına göre dünya sıralamasında yeri 17. ve 20. sıralar ara-

sında dalgalandı (Ortaş, 2018). Ancak yayınların kalitesinin düştüğü, daha az atıf alan dergilerde makalelerin yoğunlaştığı vurgulandı, Türkiye'nin sıralamadaki yeri diğer ülkelere karşı sorgulandı ve yetersizliklere işaret edildi (Ortaş, 2018, Solaker, 2019). Üniversite sayısının çok artması ve akademik yükselme baskısının araştırmacıları daha az nitelikli dergilere yöneltmesinin dışında, çeşitli yayın etiği hilelerinin artışına işaret ediliyordu. Yazar sayısının şişirilmesi, makalenin bütünlüğünü bozacak şekilde birden fazla yayına bölünmesi gibi etik ihlallere çok yaygın olarak rastlandı. Buna karşılık YÖK ve üniversiteler, kadro/unvan alma ölçütlerini daha da yükseltme yoluna gitti. Dergiler kendi içinde bir makalenin aldığı ortalama atıf sayısına göre sınıflandırılmıştı ve daha yüksek sınıflardaki dergilerde yayın yapma ölçütlerine eklendi. Akademisyenlik bir terletme sistemine dönüştü. Sonuçta kimsenin ülkenin kalkınması ile bilimsel etkinlik arasındaki ilişkiden şüphelendiği yoktu.

Oysa bu uluslararası yayın furiasının içine gömülmüşken kimsenin şüphelenmediği bir nokta yavaş yavaş su yüzüne çıktı. Ülkelerin gelişmesi ile bilimsel yayın etkinliği, daha açık olmak gerekirse emekçi halkın mutluluğu ve refahı ile uluslararası yayın sayısının artması arasında pozitif bir ilişki olduğu şüphe götürür hale geldi.

Şu örnek çok anlaşılır olacaktır. Türkiye Kurtuluş savaşı da dâhil olmak üzere bütün Cumhuriyet tarihi boyunca kendi aşılarını üretir durumda olmuştur. Aşı üretimi sadece halkın sağlığını geliştirmek ve korumak için zorunlu değil, aynı zamanda abluka ve savaş zamanları için stratejik bir süreç olarak kabul edilir. Tam da yayın sayısının patladığı 90'lı yıllarda, Özal hükümetleri sırasında, değişen teknolojiye yatırım yapılmadığı için aşı üretimi büyük ölçüde bırakmıştır (Saçaklıoğlu ve ark., 2003).

Türkiye bir aşı pazarı haline geldi ve bu emperyalist bütünleşmenin tercih edilen siyasi bir sonucuydu. Türkiye'nin yılda 200 milyon dolar kadar bir meblağı aşı ithalatı için kullandığı bildiriliyor (20 Kasım 2018). COVID-19 pandemisi esnasında kendi aşısını üretememenin sıkıntısı çok daha fazla hissedildi. Şimdi su soruyu sormak zorundayız: 1990'dan bu yana 30 yıl boyunca Türkiye'den mikrobiyologların, biyoteknologların, enfeksiyon hastalıkları uzmanlarının yaptığı binlerce yayın neye yaradı? Başka bir deyişle ürettikleri bilgi nereye gitti, nerede kullanıldı?

Aynı şekilde Türkiye ilacını da büyük ölçüde üretemiyor ve ithal ediyor. Türkiye'nin 2018 yılında 5 milyar dolarlık ilaç ithal ettiği söyleniyor (Öztürk, 2020). En çok uluslararası yayın yapan kesimlerin içinde olan farmakologların emeğinin nerede cisimleştiğini yine sormalıyız. Bu arada Türkiye birçok özel ilaç şirketi üzerinden ilaç da ihraç ediyor ama yine bunun emekçi halka yararı var mı diye tartışmalıyız.

Bu soruları çoğaltmak mümkün, ancak esaslı bir yanıt vermek için Marksizmi yardıma çağırmanız gerekiyor.

2. BİLİM EMEKÇİLERİNİN EMEĞİ NASIL ARTI DEĞERE DÖNÜŞÜYOR?

Bilim emekçilerinin sınır ötesi sömürülme mekanizmalarına ilişkin bir deneme yaparken okurların Marksizmin temel ekonomi politik kavramlarına aşina olduğunu varsayacağız. Ama yine de bu uluslararası kolektif sömürüyü temellendirmek için Marx'tan bir alıntı yaparak başlayalım:

Üretim araçlarının yoğunlaşmasından ve bunların kitle halinde kullanılmasından ileri gelen bu toplam ekonomi, ne var ki, mutlaka işçilerin bir araya toplanmasını, elbirliği yapmalarını, yani emeğin toplumsal bir bileşik haline gelmesini gerektirir. Şu halde, bu, tıpkı artı-değerin, tek başına alındığında bireysel bir işçinin artı-emeğinden doğması gibi, emeğin toplumsal değerinden doğmaktadır (Marx, 2003).

Bildiğiniz gibi, emeğin sömürüsü işçilerin emek güçlerinin karşılığı olan ücret kadar bir değeri çalıştıkları zamanın bir kısmında üretmeleri, sonra ise karşılığı ödenmemiş ve patronun el koyduğu bir artı emek yaratmak için çalışmalarına dayanır. Ancak Marx emeğin sömürüsünü çok daha kompleks biçimde tanımlıyor ve emeğin toplumsal bir bileşik hale gelmesini sömürü sürecine yerleştiriyor. Bu süreçte birbirini tanımayan ve kitleler halinde çalışan emekçilerin çoğu kez ürettikleri değerler uluslararası sınırları aşıyor ve sermaye dolaşımı görülmedik şekilde toplumsallaşılıyor.

Muhakkak bu süreç bugünün emperyalist düzeninde bütün sektörlerde yaşanıyor, ancak biz bilim emekçilerinin yarattıkları değerlerin nasıl bir toplumsal emek sürecinden doğduğunu ve sömürüldüğünü tartışacağız.

Ve bilimi, emekten farklı üretken bir güç haline getirerek sermayenin hizmetine veren modern sanayi içerisinde tamamlar (Marx, 1997: 349-351).

Gerçekten bugün bütün kapitalist tekeller bilimi bir üretici güç olarak kullanıyor. Tekeller arası rekabetin en önemli yanlarından biri kendilerine mal ettikleri pazarda onlara üstünlük sağlayacak bir yenilik (inovasyon) olarak görülüyor. Bilimsel bilginin teknolojiye dönüştürülmesi için dünyada bütün tekellerin istihdam ettikleri bilim emekçisi ve mühendislerden oluşan bir araştırma-geliştirme (Ar-Ge) ünitesi bulunuyor. Bu emekçi kesimin yarattığı artı-değer bütün metaların içinde birikmiş olarak bulunuyor. Ayrıca yeni bir kullanım değeri taşıyan bir meta uzun yıllar kullanım değerini mülkiyetine alan tekele bir tekel kârı bırakarak artı-değerin katlanmasına neden oluyor.

Ar-Ge etkinliğini devlet kuruluşları da yapabilir, yine de son 30 yılda Ar-Ge yatırımlarının özel şirketlere kaydığı görülüyor. Örneğin 2017 verilerine göre AB'nin 28 ülkesinde özel sektörün payı %60'tan fazladır (Yıldırım ve Göze Kaya, 2019). Ancak emperyalist düzende devle-

tin tekellerin bir aracı haline dönüştüğünü unutmamak gerekiyor. Ar-Ge harcamalarının GSYH'ye oranına baktığımızda 2015 verilerine göre bu oranlar, Almanya'da %2,93, ABD'de %2,74 olarak gözükmektedir. Örneğin, Türkiye 0,88 ile ülkeler sıralandığında üst sıralarda değildir (Sezgin ve Sezgin, 2018). Öte yandan, emperyalist düzende hızla yükselen Çin'in Ar-Ge yatırımının 2016'ya kadar son 8 sene içinde %120 kadar arttığı bildirilmektedir (Korkut ve Sabah, 2016).

Almanya'da Ar-Ge'de istihdam edilen bilim ve teknoloji emekçilerinin sayısının 600 bin civarında olduğu bildiriliyor (Yıldırım ve Göze Kaya, 2019). Ancak şu unutulmamalı, nasıl tekeller yurtdışına sermaye ihraç ediyor ve emek gücünün değerinin düşük olduğu, sosyal kazanımların geriletildiği ülkeleri tercih ediyorlarsa, aynı şekilde Ar-Ge merkezlerini de yurtdışında kuruyorlar. Ar-Ge bilim emekçilerinin yarattığı artı-değerin büyüklüğü düşünüldüğünde bu değişen sermaye kısmının masrafını azaltmak onlara en makulü geliyor.

En çok Ar-Ge çalışması yapan sektörlerin, bilgisayar-telekomünikasyon, ilaç-tıbbi teknoloji ve otomobil endüstrisi olduğu biliniyor (Korkut ve Sabah, 2016). Silah sanayisi de yüksek Ar-Ge çalışması yapan bir sektördür ve tüm dünyanın askeri harcamaları 2018'de 1,67 trilyon dolar civarında gerçekleşmiştir (Sezgin ve Sezgin, 2018).

Ar-Ge bilim emekçileri araştırma konularının ve buluşlarının hangi ürün ve hangi pazar ile ilişkili olduğunu belki kestirebilirler, ancak Şekil 1'de görüldüğü gibi bir sermaye bileşeni olarak ürüne hâkim olma ve yönetme hakları bulunmamaktadır. Teknolojik yenilikleri ve yeni ürün tasarımları sanayi işçilerince metaya dönüştürülecektir. Nihai ürünün içinde yarattıkları artı-değerin sermaye bileşenleri içinde yüksek bir orana sahip olması beklenir. Şekil 1'deki oranlar sadece bu tahmini yansıtmaktadır, hesaplamaya dayanan değerleri bulabilmek için derin bir iktisadi araştırma gerekiyor.

Ar-Ge emekçilerinin uluslararası sömürüsünün yanı sıra araştırma konularını özgürce seçme hakkı da olduğu söylenemez. Örneğin aşı ve ilaç üreten tekellerin zengin ülkeler ve onların zengin sınıfsal tabakalarının tüketmesine dönük geliştirme çalışmaları yaptıkları, yoksul ülke ve halklarını umursamadıkları çok iyi belgelenmiştir. Ar-Ge çalışmaları kolesterol yüksekliği, kalp, damar hastalıkları ve diyabet gibi varlıklı sınıfların sorunlarına yönelirken, sıtma, AIDS ve tüberküloz araştırmalarına yönelim çok düşüktür (Korkut ve Sabah, 2016, BAA, 2020). Aslında dünya ölçeğinde büyük kaynak israfına neden olan, emekçilerin refahına ne kadar katkı yaptığı çok şüphe götüren otomotiv sanayinin Ar-Ge araştırmalarının düşük karbondioksit emisyonu gösterme hilesine odaklanması tam bir skandaldır (BBC, 2015).

Şimdi artık doğrudan bir tekelin Ar-Ge biriminde çalış-

mayan ve çoğunlukla üniversite mensubu olan dünya-
daki on milyonlarca bilim emekçisinin durumuna göz
atabiliriz.

Bilim emekçilerinin bir kısmı devlet, bir kısmı özel üni-
versitelerde istihdam edilmektedir. Özel üniversiteler-
de çalışanların aynı zamanda eğitim emekçisi olarak
da sömürüldüğünü, çünkü yükseköğrenim hizmetinin
metalaştırıldığını söyleyelim, ancak bununla bu yazıda
ilgileneceğiz. Ücretlendirme biçimleri de çok önem-
li olduğu halde ayrıntı kalacak. Ayrıca üniversite bilim
emekçilerinin bir kısmı doğrudan sermaye için çalıştı-
rılıyor.

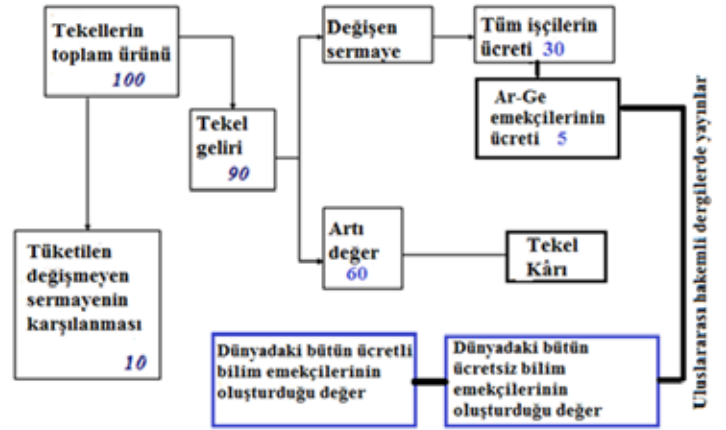
Bunların dışında hem devlet hem özel üniversitelerde
araştırmaların önemli bir kısmını üreten yüksek lisans
ve doktora öğrencilerinin önemli bir yüzdesinin bir üç-
ret almadan çalıştığını söylemeliyiz.

Sonuçta bu bilim emekçileri ordusunun uluslararası
yayına yönlendirildiğini ve akademik olarak yüksel-
melerinin buna bağlandığını söylemiştik. Ar-Ge birim-
leri genellikle temel bilimlere yönelmezler, bunlar hem
pahalıdır hem de bir ürüne dönüşmesi çok daha fazla
zaman alır. Uluslararası yayınlarla “insanlığın yararına”
sunulan bütün temel ve uygulamalı bilimlere ait bilgiler
tekellerin Ar-Ge birimlerince ele alınır ve yeni teknolo-
jilerin üretilmesinde kullanılır.

Milyonlarca bilim emekçisi bu koşullarda kendileri
ürettikleri bilginin evrensel olduğunu sanırken, bu bil-
giler ancak tekellerin Ar-Ge birimleri tarafından tek ku-
ruş ücret ödenmeden artı-değere dönüştürülür (Şekil
1). Şekil 1 tahminlere dayanarak ve çok daha karmaşık
olan ilişkiler yumağını basite indirgeyerek bu uluslara-
rası sömürü mekanizmasını soyutlamaya çalışmaktadır.

Söz konusu bilim emekçileri, ürettikleri bilginin hangi
tekel tarafından hangi ürünün içinde kullanıldığını bı-
rakın kontrol etmeyi, bilmezler dahi. Belki bir fizikçinin
sürtünmesiz ortamla ilgili yaptığı bir çalışma bir tank
motorunda, bir farmakoloğun ürettiği bilgi bir ilacın
içinde, bir kimyagerin polimerler üzerinde yaptığı bir
çalışma bir savaş uçağının astarında, bir sinirbilimci-
nin makalesi bir SIHA’nın beyinde kullanılıyor olabilir.
Bilim emekçileri bu koşullarda emeklerinin nihai ürün-
lerini hiç göremezler ve onların emekçi kitlelerin yara-
rına kullanıldığından hiçbir şekilde emin olamazlar. Bu
büyük bir yabancılaşma yaratıyor, bilim emekçilerinin
emeğini anlamsızlaştırıyor. Bunların yanı sıra tekeller
tarafından ulusal sınırları tanımaz şekilde sömürülü-
yorlar. Marx’tan (1997: 349) şu alıntıya bakabiliriz:

“Yalnızca parça işler, farklı bireyler arasında dağıtıl-
makla kalmaz, bireyin kendisi de, bir parça-işlemin
otomatik motoru haline getirilir... Üretimde zekâ tek
yönde gelişir, çünkü diğer birçok yönlerde yok ol-
muştur. Parça işçilerin yitirdikleri, onları çalıştıran
sermayede toplanmıştır.”

Şekil 1. Bir soyutlamaya dayanan şema bir tahmin yürütmektedir. Dünyadaki tüm tekellerin ürettiği toplam değer 100 olarak kabul edilmiştir. Eskiyen makine, kullanılan hammadde ve sarf malzemesi değişmeyen sermaye olarak 10 birim, tekel geliri ise 90 birim olarak gösterilmiştir. Ancak bunun içinde asıl olarak artı değeri yaratan emekçilerin emek güçleri karşılığında ödenen ücretleri de bulunur. Sömürü oranının %200 olarak tahmin edilmiş, değeri yaratan işçilerin toplam ücreti 30 birim olarak işaretilmiştir. Bunun içinde yeni buluş ve icatlardan sorumlu ve asıl tekel kârlarına katkı yapan Ar-Ge bilim emekçilerinin ücreti 5 birim olarak tahmin edilmiştir. Tekellere ait Ar-Ge birimleri dünyadaki bütün bilim emekçilerinin bilimsel ürünlerini uluslararası yayınlar aracılığı ile takip etmekte ve bunları artı değere çevirmektedir. Dünyanın birçok üniversitesindeki ücretli ve ücretsiz çalıştırılan bilim emekçilerinin emeği tekellerin piyasaya sunduğu metalarda cisimleşmektedir. Oysa tekeller bu çok sayıdaki bilim emekçisinin ne gelişimi ve yoğunlaşmış emeği için ne de ürettikleri değer için bir ödeme yapmaktadır.

Gerçekten yaşanan tam da böyledir, bilim emekçileri be-
davaya sermayeye ürünlerini teslim ederken bir parça
olarak bütünün farkına varamayacak duruma gelmiş-
lerdir.

Şimdi denilebilir ki üniversitelerde iktisat, uluslararası ilişkiler, tarih gibi alanlarda çalışan çok sayıda bilim emekçisinin makaleleri Ar-Ge’nin ne işine yarasın? Ama şunu unutmayalım, her tekelin bir ulusu ve devleti vardır. Çokuluslu kavramı sadece sermaye ihracatına işaret eder. Tekellerin bir ofisi olarak devlet; jeostratejik hedefleri takip eder, tekellerin yayılabileceği alanları sağlar, tekellerin lehine iktisadi düzenlemeleri yapar. Ayrıca sürüp gitmekte olan sınıf mücadelesinde ideolojik verilere ihtiyacı vardır. Tekeller ancak bu ortamda kârlarını optimize ederler. Dolayısıyla birleşik emek illaki Ar-Ge birimlerinden geçmeyi gerektirmez.

Zaten sosyal alanlardaki makaleler sıkı bir hakem denetiminden geçer ve sermayenin işine değil, emekçi sınıfların işine yarayacak bilgiler bu denetimden çok zor kurtulup yayına dönüşür.

Ancak tekellerin hizmetine koşulmuş ve bütün uluslara dağılmış bu milyonlarca bilim emekçisini bir düzene sokma gereksinimi de bulunuyor, kargaşayı önlemek ve köleleştirilmiş kadrolarını bilmek istiyorlar. Sonuçta milyonları bir numarayla tanımlamaya karar vermişler. Örneğin, hepimizi çalışma kampında göğsümüze takılmış bir numarayla tanımlayan ORCID’in kendini nasıl

tanıttığına bir kez göz atalım.

ORCID, özgür, kâr amacı gütmeyen bir kuruluş olarak bütün paydaşlarına fayda sağlamayı amaçlar ve disiplinler, araştırma sektörleri ve ulusal sınırları aşma yeteneği ile benzersizdir. Araştırma ile araştırmacıları birleştirme yeteneği bilimsel keşif sürecini artırır ve araştırmaya fon sağlama ile işbirliği olanaklarını geliştirir. ORCID bu vizyonu gerçekleştirmek için araştırma camiasının bütün sektörleri ile iletişim içindedir (members.orcid.org, 2020).

3. BİLİM EMEKÇİLERİNİN DÂHİL OLDUĞU BU SÖMÜRÜ VE EMEĞİN ANLAMISIZLAŞTIĞI SÜREÇTEN KURTULMAK İÇİN NE YAPMALI?

Bu katmerli sömürü mekanizmasını hafifletmenin önemli bir yolu bilim emekçilerinin sendikalarda örgütlü mücadeleyi yükseltmesidir. Bu şekilde iş güvencesiz, yarı zamanlı ve ücretsiz çalıştırılmaya, düşük ücret ve düşük sosyal haklara karşı mücadele edilmesi bazı mevzileri kazandıracak, sermaye bileşeni içinde değişen sermayenin oranını artırırken, artı değer oranını düşürecektir.

Ancak bu yolla sermayenin uluslararası sömürü zincirinden kurtulmak ve bir bilim emekçisinin emeğinin anlam kazanması mümkün gözüküyor. Bu ancak üretimin sermayenin kontrolünden çıkması ve emekçilerin eline geçmesi ile mümkün olacaktır. Tüm Ar-Ge birimleri kamuya ait enstitülere dönüşmeli, maddi üretim sürecinin kendisi kamulaştırılmalıdır. Bilim emekçilerini de kapsayan merkezi planlama emeğin anlam kazanması için şarttır. Bilimin sadece bu koşullarda sınır tanınamaması değerli ve evrensel bir nitelik kazanabilecektir.

Bunun için bilim emekçilerinin siyasallaşması ve nasıl bir döngünün içinde olduklarını, neye karşı mücadele etmeleri gerektiğini kavramaları gerekmektedir.

KAYNAKLAR

- Ak, M. Z. ve Gülmez, A. (2006). Türkiye'nin uluslararası yayın performansının analizi, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 1 (1): 22 -41.
- BBC, (2015). https://www.bbc.com/turkce/ekonomi/2015/09/150922_volkswagen_emisyon (Son erişim: 01.11.2020).
- Bilim ve Aydınlanma Akademisi (BAA). (2020). *Yeni Koronavirüs (2019-nCov) Salgınında Güncel Durum*. <http://bilimveaydinlanma.org/yeni-koronavirus-2019-ncov-salgini-guncel-durum/> (Son erişim: 01.11.2020).
- <https://www.haberturk.com/turkiye-nin-asi-butcesi-18-milyon-dan-200-milyon-dolara-cikti-2227420>, 20 Kasım 2018 (Son erişim: 11.10.2020).
- https://members.orcid.org/sites/default/files/Publishers_Turkish_0114.pdf (Son erişim: 19.10.2020)
- Korkut, N. ve Sabah, B. (2016). *Çokuluslu şirketlerin Ar-Ge harcamalarında öncelikli sektörel eğilimler ve teknolojik yeniliklerde öncü şirketler*: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, İnovasyon ve Girişimcilik Ekonomisi, Tezsiz Yüksek Lisans Ödevi, İstanbul.
- Marx, K. (1997). *Kapital*, 1. Cilt, (A. Bilgi, Çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2003). *Kapital*, 3. Cilt, (A. Bilgi, Çev.), Ankara: Sol Yayınları.
- Ortaş, İ. (2018). Bilimsel yayınlar yönünden Türkiye'nin dünyadaki yeri nedir? *İndigo*, 154, <https://indigodergisi.com/2018/07/bilimsel-yayinlar-turkiye-yeri/> (Son erişim: 12.10.2020).
- Öztürk, F. (24 Eylül 2020). *Türkiye'nin ilaç sektöründeki ithalat ve ihracat hacmi ne kadar?* BBC Türkçe, Ankara. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54284475> (Son erişim: 11.10.2020).
- Saçaklıoğlu, F., Davas, A., Döner, B., Durusoy, R., Ergin, I., Erol, N. ve Hassoy, H. (2003). *Aşı pazarı can pazarı, "Aşı üretiminin perde arkası"*. Türk Tabipleri Birliği Yayını.
- Sezgin, Ş ve Sezgin, S. (2018). Dünya ve Türkiye'de savunma sanayi: genel bir bakış. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5, 1-19.
- Solaker, G. (2019). *Türkiye'nin bilimsel yayın karnesi zayıf*. DeutscheWelle, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye'nin-bilimsel-yay%C4%B1n-karnesi-zay%C4%B1f/a-48989776> (Son erişim: 11.10.2020).
- Yıldırım, C. ve Göze Kaya, D. (2019). Ar-Ge harcamalarının gelişimi: TR-AB üzerine bir değerlendirme. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33, 791-812.

BİLİM EMEĞİ VE BİLİM EMEKÇİLERİ

Fatma Pınar Arslan

Doktor, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi
E-posta: arslanfp@gmail.com

Mehmet Ali Olpak

Dr. Öğr. Üyesi, Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Mühendislik
Fakültesi, Ankara. E-posta: maliolpak@gmail.com

ÖZET

Bilim emekçilerinin üretiminin niteliği her zaman bir tartışma konusu olmuştur. Bu üretimin toplum tarafından nasıl tarif edildiği bilim emekçisinin yaşam biçimini, özlük haklarını ve çalışma koşullarını da belirler. Modern üniversite sisteminin ortaya çıkışı itibarıyla bilim üretiminin esas yeri olan üniversite ile üretilen bilginin ürüne dönüştüğü üretim birimleri arasındaki ilişki karmaşıklaşmıştır. Bilim emekçisi de hem ders veren hem de araştırma yapan kişi olarak toplumsal üretim süreçlerinin bir parçasıdır. Bilimsel bilginin ortaya çıkış süreci uzun hazırlıklar yapılmasını gerektiren ve belirsizliklerle dolu bir süreç olduğu için, bilim emekçilerinin “öğretme” işlevleri daha çok öne çıkmaktadır. Bilim insanlarının emeklerinin karşılığının verilmesinde bu “öğretme” işlevi önemsenmektedir. Oysa bilim üretimi toplumsal üretimin önemli bir parçasıdır ve bu, bilim emekçisini de bir “işçi” yapmaktadır. Bilim emekçisinin emeği, “öğretmek” ile sınırlı bir süreç olarak tanımlanınca, bilim emeğinin sömürüsü kolaylaşmaktadır. Pandemi süreci bu sömürünün arttığı bir dönem olmaktadır. Bilim emeğinin toplumsal niteliğinin tanımlanması, sömürüye karşı koyuşun önemli bir basamağıdır.

Anahtar Kelimeler: *Bilim emeği, bilim emekçisi, üretim süreçleri, bilgi üretimi, pandemi*

ON SCIENTIFIC LABOUR AND LABOURERS OF SCIENCE

ABSTRACT

The qualification of production by labourers of science has always been a subject of debate. The way how this production is defined by the society determines the way of life, employee rights and working conditions of labourers of science. With the emergence of modern university system, the relationship between universities, as the main production site of scientific information, and production facilities where the scientific information transforms to products has been complicated. The labourers of science are part of social production processes both as the lecturers and as the researchers. As the production of scientific information necessitates long periods of preparation and is full of uncertainties, the “teaching” function of labourers of science becomes prominent. However, the production of information is an important part of social production and this makes labourer of science a “worker”. When the labour of labourer of science is defined as a process limited to “teaching”, exploitation of this labour becomes easier. The period of pandemics has far been a period that exploitation of scientific labour increased. Defining the social aspect of scientific labour is an important step for opposition to this exploitation.

Keywords: *Scientific labour, labourer of science, production processes, production of information, pandemics*

GİRİŞ

Covid-19 hastası olan Paola de Simone, geçtiğimiz hafta Arjantin’de bir üniversitede çevrimiçi canlı ders anlatırken, 40 öğrencisinin gözleri önünde fenalaştı, kendinden geçti ve öldü. Olayı aktaran haberlere göre, hocalarının artık ekranda slaytları değiştiremediğini görünce nefes alamadığını fark eden öğrencileri ambulans çağırmak için adresini söylemesini istemişler, “yapamıyorum” demiş. Paola en son sosyal medya üzerinden yaptığı paylaşımda koronavirüs semptomları ile haftalardır boğuşuyor olduğunu yazmış.

Öyle günler yaşıyoruz ki bu cümlelerde hemen hiç olağandışı bir durum yok. Ne yazık ki yok. Pandemi dönemindeyiz, insanlar koronavirüs ile enfekte oluyor, hastalanıyor, ölüyor; üniversitelerde dersler uzaktan çevrimiçi yürütülüyor; gözlerinin önünde

can çektiğini de görse, 40 kişi sanal ortamda oldukları için bir insana el uzatamıyor ölümünü izliyor. 2020 Eylül’ü için hepsi olağan (Özoğlu, 2020).

Pandemi koşulları, üniversiteleri de ciddi şekilde etkiledi. Kapitalizmin temel niteliklerinin akademideki izdüşümü olan ve bizlerin “sorun” başlığı altında tecrübe ettiğimiz çok çeşitli olguların bir anda büyük trajedilere dönüşmesi ise hepimizi hem şaşırttı, hem de derinden sarstı. Kapitalizmin nelere mal olduğunu bildiğimiz halde, insanlığın bugüne kadar ödediği bedelleri bildiğimiz halde, yine de şaşırmadan edemedik. Daha kötüsü ne olabilirdi?

Gerçeğin bilgisine sahip olmak, onun yarattığı çok çeşitli duygu durumlarını bilimsel sorunlara indirgemeye yetmez. İnsanlar içinde yaşadıkları gerçeği her geçen gün daha derinden kavrasalar da, ona müdahale etme-

nin daha fazla yolunu üretseler de, onun içinde halen insan olarak var olurlar. Her trajedi, daima bir şaşkınlığa yol açar. Yaşanandan daha kötü koşulların mümkün olduğu bilinse de, içinde bulunulan durum yine de sorgulanır. Bir noktada toparlanıp o gerçekliğe müdahale etme dürtüsü kendisini hissettirdiği zamansa yeniden bilgiye, bilime duyulan ihtiyaç hatırlanır. Çok çeşitli duygu durumları, yerini bilimsel sorunlara bırakır.

Bugün dünya COVID-19 salgınıyla boğuşmaktadır. Üniversitelerin bu sürecin dışında kalması mümkün olmadığından, çeşitli sorular aklara gelmektedir. Örneğin, pandemi koşullarında eğitim-öğretim süreçleri gerektiği gibi yürütülebiliyor mu? Eğitim-öğretim süreçlerinin gerektiği gibi olması ne demek? Bazı çalışmalar uzaktan eğitim uygulamalarıyla yürütülebilecekken akademik sistem gereksiz bir işçi maliyeti mi taşıyor? Bu sırada akademisyenlerin, diğer üniversite çalışanlarının özlük hakları, daha önemlisi yaşamları nasıl etkileniyor? Hayatı bir şekilde üniversitelerle ilişkili olan öğrenci, akademisyen, öğrenci yakını gibi pek çok insanın aklında bunlar gibi çeşitli sorular yanıt beklemektedir. Elbette, kapitalizmin olmazsa olmazı “müşteri memnuniyeti” konusu da bunlara dahildir. Ancak bunların, yükseköğretimden beklentilerimizin toplumsal, ekonomik ve siyasi içeriği ile ilişkisi genellikle göz ardı edilmektedir. Konu sadece yükseköğretim de değildir; yükseköğretim alanı aynı zamanda bilimsel bilgi üretiminin ağırlıklı bölümünün gerçekleştiği alandır. Dolayısıyla bilimsel üretim de yaşanan sıkıntılardan azade tutulmamaktadır.

Bu çalışma, güncel koşulların bilim emekçileri üzerindeki gözlenen etkilerinden yola çıkarak üniversiteler ve akademisyenler özelinde bir tahlil yapmayı amaçlamaktadır. Söz konusu tahlilin amacı ise akademisyenin toplumsal yapıdaki koordinatlarını belirlemek ve “sorun” başlığı altında ele alınan durumları çözüme kavuşturmak için akademisyenin toplumsal koordinatlarının nasıl işlevlenebileceğine dair bir görüş oluşturmaktır. Dolayısıyla bu çalışma, yükseköğretim kurumlarına ve bu kurumlarda çalışan bilim emekçilerine odaklanacaktır. İlk bölümde on dokuzuncu yüzyıldan günümüze üniversitelerin kurumsallığının ve akademisyenlerin pozisyonlarının konumuz açısından önemli yönlerini kapsayan kısa bir tarihsel özet verilmektedir. İkinci bölümde, akademisyenin emek sürecinin kendisi ve toplum tarafından nasıl algılandığına değinilmektedir. Üçüncü bölümde akademisyenin sömürülmesi ve emeğinin sonucuna yabancılaşması ele alınmaktadır. Dördüncü bölüm ise bir toparlama ile yazıyı sonlandırmaktadır.

ÜNİVERSİTELER VE AKADEMİSYENLİK

Günümüzde yükseköğretimin temel motivasyonu, özellikle endüstrileşmiş toplumlarda, her alanda nitelikli işgücünün yetiştirilmesidir (Üniversite Konseyleri

Derneği, 2015). Bu süreç, en geniş anlamda teknik bilgi düzeyini ilerletmek için gereken bilgi üretiminin de yapıldığı üniversitelerde gerçekleşir, zira bu iki süreç birbiriyle ilişkilidir. Peki, iki sürecin de aktörü olan akademisyenin başat işlevi hangisidir? Başka bir ifadeyle sorulursa, bahsi geçen iki süreçten hangisi akademisyenin temel toplumsal fonksiyonunu belirler? Bu sorunun yanıtı, toplumsal iş bölümünde akademisyenin koordinatlarını tayin etmeye, dolayısıyla akademisyenin emek sürecinin tarifini yapmaya yarar. Soruya bir yanıt bulabilmek içinse öncelikle üniversitelerin tarihsel gelişimine göz gezdirmek gerekir, çünkü tüm toplumsal yapılar ve kurumlar gibi üniversiteler de tarih içinde şekillenerek bugüne gelmiştir.

Üniversitelerin tarihi çok uzun olmakla birlikte, günümüzün modern üniversiteleri modernleşme ile şekillenmeye başlamıştır. Fransız Devrimi üniversiteler üzerinde de büyük bir etki yaratmıştır. Fransız Devrimi’ni izleyen süreçte Sadece Fransa’da değil, Prusya’da ve İngiltere’de de üniversitelerin örgütlenmesinde ve üniversitelerde verilen eğitimin niteliğinde önemli değişimler gerçekleşmiştir. Bu, kapitalizmin gelişimiyle birlikte ortaya çıkan ihtiyaçlara uygun bir değişimdir. Ticaret ve sömürü, dünyanın yeni alanlarını bilimin önüne sermiş olduğu için, bilimin ve üniversitelerin, hakim sınıfın öncülüğünde bu alanlara müdahale etmek için pozisyon almasında şaşılacak bir şey yoktur (Hobsbawm, 2003a). Kapitalizmin gelişmeye başladığı döneme kadar, üniversitelerde ders verenler, teknik işleri hor görmüşlerdir. Kapitalizmin gelişmesi, deneysel bilgiye sahip olan alt tabakalar ile teorik bilgiye sahip olan üst tabaka mensubu bilginlerin ve üniversitede eğitim verenlerin bilgilerinin birleşmesini sağlamıştır (Zilsel, 2013).

On dokuzuncu yüzyılın başına kadar üniversitelerin dinsel dünyanın bir parçası oldukları, on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren ise Avrupa’da ruhban sınıfından bağımsız, modern üniversitelerin kurulmaya başlandığı söylenebilir (Klinge, 2004). Aynı dönemde üniversitelerin devletle ve devlet bütçesiyle olan bağları da kuvvetlenmiştir. Üniversitelerin görevi, kiliseye üye yetiştirmekten, devlete eleman yetiştirmeye doğru kaymıştır. Tabi ki bu bir eğilimdir ve bu eğilimin dışında kalan yerler de vardır. Bu dönemde üniversitelerin örgütlenme biçimleri, bağlı oldukları otoriteler, bütçeleri ve gelir kaynakları açısından oldukça değişiklik gösterdikleri görülmektedir. Daha geleneksel olarak, kendi sahip oldukları topraktan gelir elde eden ve bununla masraflarını karşılayan üniversiteler olduğu gibi, sanayileşen ve zenginleşen kentlere bağlı olan ve bütçelerini bu kentlerin idarelerinden alan üniversiteler de vardır (Klinge, 2004).

On dokuzuncu yüzyılda üniversitede eğitim verenlerin nasıl görevlendirildiklerine ve gelirlerine baktığımızda da, bir homojenlik olmadığını görmekteyiz (Klinge, 2004). Üniversite çalışanları ödemelerini bazen nakit

bazen de aynı olarak almaktadırlar. Üniversitelerde ders verenlerin gelirleri ülkeden ülkeye ve bilim alanından bilim alanına değişmektedir. Bazı bilim dallarında (tıp, hukuk ve teoloji) ders verenler aynı zamanda mesleklerini de yaparak para kazanırken, sosyal bilim alanında ders verenler de kitap yazarak para kazanmaktadırlar. Üniversitelerde ders verenler genel olarak verdikleri dersler için ücret almanın yanı sıra, öğrencilere verdikleri özel dersler için de ayrıca öğrencilerden para almaktadırlar. Üniversitelerin kurumsallaşması ile bu durum azalma gösterse de tam olarak bitmemiştir. Bu ve başka özel ödemeler ders verenlerin ve üniversitelerin arasında bir rekabetin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum, yirminci yüzyılla birlikte devletlerin müdahalesine kadar sürmüştür (Klinge, 2004).

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte üniversitelerle bağlantılı enstitüler ve laboratuvarlar da önem kazanmıştır. Bu yüzyıl ayrıca, kongrelerin ve bilimsel yayınların ortaya çıktığı zaman dilimidir. Hobsbawm, bu dönemde bilim üretiminin gelişmesini şöyle tarif eder: “On dokuzuncu yüzyılın üçüncü çeyreğinin burjuva toplumu, kendine güvenen ve başarılarıyla gurur duyan bir toplumdur ve bu, insanın bütün etkinlik alanları arasında en fazla bilginin ilerlemesinde, ‘bilgi’de böyleydi” (Hobsbawm, 2003b). Bu eğilim yüzyılın sonuna doğru daha fazla belirginleşmiştir. 1800’lerin sonunda, emperyalizm olgusunun ortaya çıkışı ile birlikte, bilim üretimi daha büyük kaynaklar ve insan katılımı ile gelişmeye başlamıştır (Akay ve Nalçacı, 2019). Bu dönemde teknik üniversiteler, endüstri ile üniversite arasında bir köprü oluşturmuştur (Klinge, 2004).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında üniversitelerin uygulama alanında daha fazla rol almasıyla birlikte, bilim insanları laboratuvarlarının, gözlem evlerinin, botanik bahçelerinin yakınında yaşamak istemişler ve böylece, buralarda yaşam alanları ortaya çıkmıştır. Ayrıca, buralarda çalışacak teknik personel ve asistanlara da ihtiyaç duyulduğu için, bu işleri yapacak kişiler de işe alınmaya başlanmıştır. Bu görevliler genellikle tezini yazarken geçici olarak atanan asistanlardır ve tezlerini bitirdiklerinde sayıca az olan fakülte üyeliği unvanı için birbirleriyle yarışmaları ya da beklemeleri gerekmiştir (Klinge, 2004). Bugüne çok benzeyen bir sorun ortaya çıkmıştır: az sayıda fakülte üyeliği kadrosu için bekleyen doktora mezunları.

On dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başı, üniversiteler eğitim verenlerin sayısında görece olarak en büyük bir artışın yaşandığı bir dönem olmuştur (Klinge, 2004). 1840’ta Avrupa’daki üniversitelerde toplam 5000 öğretim elemanı ve 80.000 öğrenci varken, 1937’de 32.000 öğretim elemanı ve 560.000 öğrenci vardır. Bu dönemde, üniversite profesörlerinin yetkileri ve prestijleri oldukça fazladır. Bilim insanlarının aynı etnik kökenden olmaları, son derece yaygın bir durumdur. Akademik pozisyonların babadan oğula geçmesi de sık rastlanan bir durumdur.

1945 sonrasında üniversitelerin bir yükseköğretim sistemi haline gelmesiyle beraber üniversitede çalışan personelin sayısı ve çeşitliliği de değişmiştir. Üniversite mensupları iş güvenliği, sendikalaşma ve kadınların üniversitedeki yeri gibi tartışma konularıyla karşı karşıya kalmışlardır. (Finkenstaedt, 2010). Ayrıca, üniversitelerin ve bilim üretiminin toplum refahı açısından önemi tartışılmıştır. Bu dönem, üniversitelerde kadrolar ve özlük hakları açısından normların oluştuğu bir dönemdir.

Neoliberal dönemle beraber kuralsızlık akademi alanında da tekrar kendini göstermiştir. Üniversitelerin endüstri ile ilişkisinin endüstrinin çıkarları doğrultusunda yeniden yapılandırılması söz konusu olmuştur. 1992’de imzalanan ve Avrupa Birliği’nin temelini oluşturan Maastricht Anlaşması’nda, Birlik’in kendi içindeki bilimsel ve teknolojik altyapıyı desteklemek için, küçük ve orta ölçekli girişimler, araştırma merkezleri ve üniversiteler arasındaki işbirliğini destekleyeceği, bunun için üye ülkelerin ve Birlik’in, araştırma, teknoloji geliştirme ve sergileme faaliyetleri başlatacakları belirtilmektedir (Council of the European Communities ve Commission of the European Communities, 1992).

Son yıllarda geçerli olan bu eğilim, bir yandan üniversite çalışanlarının çalışma koşulları ve özlük hakları bakımından bir “serbestlik” tarif etmekte, diğer yandan eğitim süreçlerinin birbirine benzetilmesini gerektirmektedir. Bologna süreci, birçok ülkedeki ders tariflerini birbirine benzetme, ders ve diploma denkliklerini önemsemekte ve böylece üniversitelerin öğrencilere “hizmet verme” özelliğini ön plana çıkarmaktadır. Bilim emekçilerinin özlük hakları ve çalışma koşulları ise serbest piyasanın insafına bırakılmıştır.

Günümüzde Türkiye’deki üniversiteleri de etkileyen ve yukarıdaki eğilimle ilişkili küresel bir başka eğilim, üniversitelerin ve akademisyenlerin “girişimci” karaktere sahip olmaları gerektiğine yapılan vurgudur. Avrupa Birliği’nin öncülük ettiği süreçlerde, üniversiteler arası işbirliğinin artırılması, AB’den gelen fonlarla desteklenen bir süreç olmuştur. Bu süreçte, bu fonlara ulaşma için, karşılıklı anlaşmalar yapılması, öğrenci ve öğretim elemanı değiş-tokuşu için adımlar atılması gibi konuların akademisyenlerin “girişkenliklerinin” sınındığı yerler olmaktadır.

İDEOLOJİK ETKİLER

Buraya kadar yürütülen tartışma, akademisyenin emek sürecinin temel unsurlarını göz önüne sermektedir. Bu unsurlar şöyle tarif edilebilir:

1. Nitelikli işgücünü yetiştirmekten sorumlu “öğretmenlik” faaliyeti
2. Bilimsel araştırma faaliyetinin bizzat kendisi

3. Bilimsel bilgi üretimi ile iktisadi anlamda üretimin (hem yöntemler, hem konular bağlamında) iç içeliği nedeniyle dolaylı olarak mal ve hizmet üretiminin parçası olunması (Lefèvre, 2005).

Öğretmenlik faaliyetinin içeriği iktisadi yapının gelişimi ve gereksindiği işgücünün nitelikleri tarafından belirlenmekte, bu nedenle de her alanda üretim süreçlerini az ya da çok yakından takip etmektedir. Söz konusu nitelikler arasında, en geniş anlamıyla teknik bilgi düzeyini ilerletmeye faydası olacak özelliklerin de bulunması şarttır (aksi takdirde, mal ve hizmet üretiminin modern bilim öncesindeki gibi bir zanaat kültürü ile devam ettirilmesinde hiçbir beis olmazdı; teknisyenler kendi becerilerini kuşaktan kuşağa aktarırken bu aktarımın “bilimsel çalışmalarla” bir bağı olmayabilirdi). Tüm bunlar bir arada düşünüldüğünde, akademisyenin temel toplumsal fonksiyonunun “bilgi üretimi” olduğu sonucuna varılır. Bilginin standardı, endüstriyel standartlardır: Üretenden bağımsız bir içeriği olmalı, üretilme süreci tekrarlanabilir olmalı, üretilme sürecine dâhil olmayan “bağımsız” uzmanlarca sorgulanabilir bir formatı olmalıdır (hem soyut/kuramsal düzeyde, hem de deneysel/uygulamalı düzeyde).¹¹

Yukarıda sıralanan üç unsur haiz emek süreci, akademisyeni bilim emekçisi veya “bilimin işçisi” olarak konumlandırırken yaslanılan zemindir. Akademisyen kendinden menkul bir kıymeti olan soyut bir bilimin icracısı değil, belirli toplumsal fonksiyonlarla tanımlanabilen bir bilimin üreticisidir. Dolayısıyla çeşitli etik, ideolojik, felsefi ve saire soyut “değerler” üzerinden değil, işçi sınıfının diğer üyeleri gibi belirli bir üretici fonksiyonu yerine getirmek üzerinden toplumla ilişkilendirilir. Ne var ki bu durum, yine işçi sınıfının pek çok üyesinin yaşadığı gibi çeşitli ideolojik yanılsamalar nedeniyle berrak biçimde görülmemektedir. Bu da akademisyenin kendini bir işçi olarak görmesi ve yaşadığı sorunlarla bir işçi gibi mücadele etmesine engel oluşturmaktadır.

Akademisyenlerin sıklıkla dile getirdikleri bir düşünce, “akademisyenliğin bir gönül işi olduğu, para için yapılmadığı” düşüncesidir. Oysa her iş gibi, akademisyenlik de para kazanmak için yapılır. Akademisyenler para kazanmasının gerekmediği, onların zaten yaptıkları işten tatmin olmak gibi çok önemli bir ayrıcalığa sahip oldukları, akademisyenliğin kendinden menkul bir değeri, adeta ruhani bir saygınlığı olduğunu kabul etme, kendini buna ikna etme eğilimi, içinde çalıştığımız şartları, maddi ve manevi zorlukları inkâr etmenin bir yolu haline gelir.

¹¹ Elbette “bilgi”, bir meta veya nesne olarak yalnızca bilim kurumları bünyesinde üretilmemektedir. Fabrikalar, hastaneler, okullar, her türlü mal ve hizmet üretiminin gerçekleştiği alan bilgi üretiminin parçası olabilir. Ancak, her üretim alanında üretilen bilgi içeriklerinin sistematik şekilde birbirleriyle ilişkilendiği alan bilimin alanıdır ve bilimin kurumsal temsiliyeti bilim kurumlarındadır. Bunlar arasında üniversiteler, akademisyenin emek sürecinin yukarıda tarif edilen üç unsuru nedeniyle güncel gelişmelerde öne çıkmaktadır.

Türkiye’de yapılmış kapsamlı bir çalışma (Vatansever ve Yalçın, 2018), akademisyen olmanın yarattığı bu illüzyonun sömürü mekanizmaları gizlemekte ne kadar işe yaradığını göstermektedir. Farklı yaş ve akademik konuma sahip, özel üniversitelerinde çalışan veya çalışmış olan bilim emekçileriyle yapılan derinlemesine görüşmelerden çıkan en çarpıcı sonuç, akademisyenlerin kendilerini işçi olarak tanımlamadıklarını söylemeleridir. Görüşmeciler, maddi gelirlerinden tatmin olmadıklarını, iş güvencesine sahip olmadıklarını, her sene iş sözleşmelerinin yenilendiği yaz ayları gelip çatınca işten çıkarılma korkusu yaşadıklarını belirtmektedirler. Sabah-akşam iş giriş-çıkışlarında kart basan, kendi odası olmayan, üç-beş kişi aynı odayı paylaşan akademisyenler de vardır. Bazı özel üniversitelerde, akademisyenler, şeffaf camlı duvarlarda çalışırlar, her an gözetlenirler; bazılarında ise kapılarını kilitlemeleri yasaktır. Ancak kendilerini işçi olarak görüp görmedikleri sorulduğunda, işçi sayılmayacakları cevabını vermektedirler.

İş güvencesi olmadan, yukarıda belirtilen koşullarda çalışmak zorunda olan akademisyenler ayrıca tüm bunlara rağmen mesleklerini tatmin edici bulduklarını belirtmektedirler (Vatansever ve Yalçın, 2018). İşlerinden manevi bir tatmin aldıklarını, başka yerde çalışmak istemeyeceklerini, “zaten akademisyenliğin çok para kazanmak için yapılmadığını” söylemektedirler. Bu nedenle, örneğin işe girerken maaşlarının ne kadar olacağını sormadıklarını, ücret pazarlığı yapmadıklarını da belirtmektedirler. Söz konusu çalışma, akademisyenlik emeğinin algılanışı üzerindeki ideolojik etkiyi göz önüne sermektedir. Bilgi üretiminden duyulan tatmin, emek süreçlerinin esaslı bir kısmını oluşturan “öğretme” faaliyetinin ve sömürü mekanizmalarının üzerini örtebilmektedir.

AKADEMİDE SÖMÜRÜ VE GÜNCEL DURUM

Akademisyeni işçi olarak nitelemek, onun bir sömürü ilişkisi içinde olduğunu söylemeyi de beraberinde getirir. Genellikle ahlaken uygunsuz görülen bir tür “faydalanma eylemi” olarak sömürüden mustarip olmasının yanında, burada öncelikli olarak kast edilen durum iktisadi anlamda sömürünün varlığıdır. Elbette sömürünün bu iki anlamı birbiriyle ilişkilidir.

Sömürü ilişkisinin tarifi için uzun bir kavramsal tartışma yerine, çokça karşılaşılan bir örnek üzerinden ilerlemek işlevli olacaktır.

Şöyle bir hipotetik durum düşünelim: Bir üniversitenin mühendislik fakültesinde birinci sınıfta olan bir öğrenci, matematik dersinde öğretim elemanına serzenişte bulunur. Öğrenciye göre dersin içeriği gereksiz düzeyde zordur. Öğrencinin babası müteahhittir ve bu nedenle öğrenci inşaat mühendisliği okumayı seçmiştir. Mezun olunca babasının işini devralacak ve işin teknik ayrıntılarından ziyade yönetsel ayrıntılarıyla ilgilenecektir. Ne

var ki işi devralabilmesi için mühendislik diplomasına ihtiyacı vardır ve dolayısıyla bunu edinmenin de çok zor olmamasını beklemektedir. Ancak hiç kullanmayacağını düşündüğü bir bilgi paketini öğrenmeye zorlanmıştır veya kendisini böyle hissetmektedir. Dolayısıyla, “bu kadar bilgiye ne gerek var” sorusu aklını kurcalamaktadır ve bir ders esnasında bunu dile getirir.

Pek çok akademisyenin “bilgi”ye veya bilime dair bir tür etik çerçevede eleştireceği bu soru, mevcut toplumsal ilişkiler bağlamında son derece haklıdır. Aynı eğitimi alıp aynı bölümden mezun olan öğrencilerin çoğunluğu işçi olurken kimisi patron olmaktadır ve farklı bilgi içerikleriyle meşguldürler. Konvansiyonel anlamda mühendislik eğitimi “işçi olacaklar” için, yani ücret karşılığında mühendislik bilgisini satacak olanlar için tasarlanmıştır. Neyse ki yasalar, patron olacakların da işçinin dilinden anlaması için aynı eğitimi almayı (en azından biçimsel olarak) zorunlu kılmaktadır. Ama bu zorunluluğu etik veya felsefi bir zeminde sahiplenmek düpedüz idealizm olur. Maddi gerçeklik işçi olacak öğrenci ile patron olacak öğrenciyi ayırdığı halde, hepsi aynı eğitim sürecinden geçmektedir. Peki, akademisyenin bu duruma etkisi nedir?

Yönetici pozisyonunda olup burjuvazinin yükseköğrenimden beklentilerinin icracısı olabilecek kişiler haricinde, akademisyenler bu tartışmanın etkisiz elemanıdır. Müfredata, ders içeriklerine, neyin gerekip neyin gerekmediğine dair şeklen görüşleri alınsa da, esas işlevleri “diploma üretmek”tir. Üniversitenin vakıf veya devlet üniversitesi olması bu durumu değiştirmemektedir. Diploma, öğrencinin belirli bir mesleği icra edebilmesi için gerekli görülen asgari bilgi ve beceri paketini temsil eder. Diplomanın temsil ettiği paketin nereden nasıl üretime katılacağı hususunda akademisyenin herhangi bir söz hakkı bulunmamaktadır. Akademisyenin, ürettiği hizmetin ürünü olan diplomanın dâhil olacağı iktisadi değer üzerinde de herhangi bir tasarrufu bulunmamaktadır. Bu hipotetik örnekten biraz uzaklaşırsak, kendi yaptığı bilimsel araştırmalarda ürettiği bilimsel bilginin akıbeti için de aynı şeyler söylenebilir. Bilgiye ve dâhil olduğu iktisadi değere el koyan, bunun karşılığında akademisyene ücret ödeyen bir mekanizma vardır ve süreç burjuvazi tarafından yönetilmektedir. Sömürü, yabancılaşma, emeğin anlamını yitirmesi... Her şey kitabı biçimde yerli yerindedir.

Burada toplumsal düzenin siyasi katılım mekanizmalarıyla ilgili bir sorun olduğu düşünülebilir. Bu düşünce doğru olmakla birlikte eksiklidir. Akademisyenin yetiştireceği öğrencinin akıbeti ile ilgili bir sözünün olamaması katılım mekanizmalarının eksikliğinden kaynaklanmamaktadır. Burjuvazinin ihtiyaç duyduğu işgücünün nitelikleri, öğrencinin hangi sınıfta hangi dersi alacağını, ders içeriğinin ne kadar kapsamlı olması gerektiğini ve bunun gibi tüm eğitsel hususları belirlemektedir. Örneğin mühendisliğin toplumcu bir bakış açısıyla icra edilebilmesi için gerekli olabilecek çeşitli

dersler, teknik bir uğraşa indirgendığı kapitalizmin üniversiteleri açısından tamamen gereksiz olur. Akademisyenler çeşitli sivil toplum örgütleri vasıtasıyla daha toplumcu bir yükseköğretim paradigması yerleştirmek adına çalışmalar yürütebilir. Ancak bunun gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, burjuvazinin işçi sınıfına vermeyi göze aldığı tavizlerin kapsamıyla belirlenir.

Buraya kadar tarif edilenler son derece nazik biçimde ve tamamen yasal olarak gerçekleştirilebilen “sömürü”yle ilişkilidir. Bir de ahlaki ve ideolojik eleştirilerin konusu olan “pratik” vardır. Kapitalizmin ideolojik aygıt olarak kullandığı ve işçinin lügatinde “sorun” başlığı altında yaşanan durumlar: İşsizlik baskısı, insani olmayan çalışma koşulları, kötü muamele... COVID-19 pandemisiyle birlikte bu listeye ders esnasında hayatını kaybetme riski de eklenmiş bulunuyor. Bunların hepsi kapitalizmin mantığıyla uyumludur. Bu iddiayı, şu argümanlarla temellendirebiliriz:

a) Kapitalizmin üniversitelerinde üretken emeğe katılacak insanların yetiştirilmesi önceliklidir, bu nedenle akademisyenin öncelikli vasfı “nitelikli işgücünü yetiştiren öğretmen” olmaktır. Dolayısıyla, minimum sayıda akademisyen kullanarak maksimum sayıda öğrenci mezun etmek, kapitalist akademik sistemin birinci rasyoneli bir tür kâr zarar hesabıdır.

b) Para kazanılan yerlerin (sanayi, bankalar ve saire) işine yarayacak özgün bilgi üretme yeteneğine sahip insanlar mümkünse bu noktalarda istihdam edilmek istenir. Ama finansal getirisi henüz belli olmayan bilimsel sorunların çözüm maliyeti kamuya (vakıf üniversiteleri dâhil) yıkılmalıdır; akademisyenin üstleneceği “bilgi üretimi” alanı burası olmalıdır (buradaki gereklilik, burjuvazinin bilimsel üretim üzerindeki tahakkümünü tarif etmektedir). Bunun bir başka çıktısı, “bilimsel bilgi”nin “teknik bilgi”ye indirgenmesi durumudur (ideolojik işlevler yok sayılır; toplumun genelinin yararlanabileceği bir dünya görüşünün üretimi “sol sapma” olarak mahkûm edilir).

c) Minimum akademisyenle maksimum sayıda öğrenci mezun etme amacı, akademik kadroların tanımlarını etkiler (örneğin her şey öğretim üyesi endekslidir, öğretim yardımcısı kadroları ya gereksiz görülür ya da tamamen güvencesiz şekilde sirkülasyonla kullanılır; öğretim kalitesi endüstrinin mevcut durumda gereksindiği standart bilgi içeriği ile sınırlıdır, fazlası gereksizdir vb.).

d) Akademisyenin erişebildiği “bilgi üretimi araçları” (burjuvazinin “araştırma yatırımları” söz konusu olduğunda dahi) üniversitelerin sunabildikleriyle sınırlı olduğu için, yaptığı üretimin içeriği de bunlar tarafından belirlenir. Ayrıca minimum miktarda işgücü ile mümkün olan en fazla miktarda “değere dönüşebilir bilginin” üretilmesi amaçlanır. Bunlara ek olarak, akademisyenin, iktisadi getirisi öngörülebilir alanlarda üretilen bilgi-

nin nasıl kullanılacağına dair en ufak söz hakkı yoktur. Bu durum Marx'ın tarif ettiği anlamda "yabancılaşma" durumunu ortaya çıkarırken, bireyler için de bir "anlam sorunsalı" ortaya çıkarır. Bilgi üretimi "belirsiz" bir süreç olduğundan, akademisyenin "hocalığı" ön plana çıkarılmaktadır (Üniversite Konseyleri Derneği, 2015).

e) Bir önceki maddede bahsedilen anlam sorunsalına ek olarak, akademik çalışma yapmanın zorlaşması, akademisyen olmanın gerektirdiği eğitim sürecinin uzunluğu ve maliyeti ve bunun yarattığı baskı gibi nedenlerle "başarı"nın nefes gibi yaşamsal bir kavrama dönüşmesi, "başarısız olduğu için" veya bunalıma girerek intihara sürüklenen akademisyenlerin durumunu açıklar. Bu konuyla ilgili Türkiye'den birçok haber hatırlanabilir. Örneğin "ÖYP sistemine ilk kurban verildi: Bir asistan intihar etti" (soL Haber Portalı, 2013) ve "50/D'nin güvencesiz ve işsiz bıraktığı bir akademisyen daha intihar etti!" (soL Haber Portalı, 2017).

f) Pandemi gibi, kapitalizmin her zaman hazırlıksız yalananacağı süreçler, sorunların şiddetini fazlasıyla artırır.

Uzaktan eğitimin pandemi nedeniyle bir zorunluluğa dönüşmesi, başka bir garip çelişkiyi de çıplaklaştırmıştır. Öğretim teknolojileri alanında hızlı bir gelişim gözlemlendiği halde, bu gelişim yükseköğretim sürecini kolaylaştırmamış, aksine zorlaştırmıştır. Pandemi koşullarına özgü gibi görünen çeşitli sorunlar (örneğin çevrimiçi dersler için materyal hazırlama, yeni teknolojileri kısıtlı zamanda öğrenme ve uygulama, bu teknolojilere uygun araç temininde yaşanan zorluklar...), uzaktan eğitim araçlarının örgün eğitime daha fazla entegre edilmesiyle birlikte kalıcılışacaktır. Yani teknoloji gelişmekte, ancak üretici güçler gelişmemektedir. Kitabı tanıma uygun biçimiyle "üretici güçlerin baskılanması" olgusu karşımızda durmaktadır. Bilimsel üretimin üzerindeki ideolojik baskılar ve akademisyen örgütlülüğünün zayıflığından kaynaklanan sorunlar daha ileri düzey mücadele konularına dönüşmüştür; zira işçi sınıfının yaşadığı politik kayıplar, akademisyenlerin de daha temel sorunlarla boğuştuğu ve tarihsel olarak daha geri bir durumu ortaya çıkarmıştır. Yirmi birinci yüzyılın ilk çeyreğinde bilim emekçilerinin durumu, yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğine kıyasla gözle görülür biçimde daha kötüdür.

SONUÇ

Bilim emekçilerinin güncel durumu, akademisyenler özelinde, yukarıda çeşitli boyutlarıyla incelenmiştir. Üzerine kitaplar yazılabilen çok çeşitli başlıklar, belirli bir doğrultuda özet şekilde ele alınmıştır. Söz konusu doğrultu, akademisyenin toplumsal koordinatlarının tayini üzerinden "sorunlarının çözümüne ilişkin bir görüş oluşturulması" şeklinde ifade edilmiştir.

Bilim emekçilerinin yalnızca kendi emek süreçleri bağlamında değil, genel olarak işçi sınıfının ihtiyaçları doğrultusunda bir mücadele azmi geliştirmelerinin bir zorunluluk olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda örgütlenmiş bir bilimsel üretim pratiğinin insanlığa katkıları geçmişte ve bugün çeşitli örneklerde kendini göstermektedir. En güzel örnek ise, Küba Cumhuriyeti'nin geliştirdiği sağlık sistemini ve yetiştirdiği sağlık emekçilerini tüm insanlığın ihtiyaçları için seferber etmesidir. Pandemi döneminde de, kapitalist ülkelerde yaşayan halklar ve bilim insanları, plansızlık ve birbirinden kopukluğun egemen olduğu toplumsal şartlarda ayakta kalmaya çalışırken, Küba'da bilim insanları halkın sağlığının korunması konusunda oldukça başarılı olmuşlardır (Sönmez, 2020). Akademisyenin toplumsal koordinatlarının işçi sınıfı muntakası içinde kaldığı iddia edilince, sorunların çözümü için de işçi sınıfının ihtiyaçlarının ele alınması gerektiği sonucuna varılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Akay, G. G. ve Nalçacı, E. (2019). Savaşın hizmetinde bilim: Manhattan Projesi. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2, 208-218.
- Council of the European Communities ve Commission of the European Communities (Ed.). (1992). *Treaty on European Union. Office for Official Publications of the European Communities*. UNIPUB [dağıtım].
- Finkenstaedt, T. (2010). Teachers. W. Rüegg (Ed.) *A History of the University in Europe: Volume 4, Universities Since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, E. (2003a). *Devrim Çağı 1789—1848* (3. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Hobsbawm, E. (2003b). *Sermaye Çağı 1848—1875* (2. Baskı). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Klinge, M. (2004). Teachers. İçinde Walter Rüegg, *A History of the University in Europe: Volume 3, Universities in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries (1800—1945)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lefèvre, W. (2005). Science as Labor. *Perspectives on Science*, 13, 194-225.
- Özoğlu, B. (2020). *Paola'nın Ölümü...* 11 Eylül 2020. Erişim tarihi: 11.11.2020 <https://sol.org.tr/yazar/paolanin-olumu-14275>.
- soL Haber Portalı. (2013). *ÖYP sistemine ilk kurban verildi: Bir asistan intihar etti*. 19.04.2013. Erişim tarihi: 11.11.2020 <https://haber.sol.org.tr/kent-gundemleri/oyp-sistemine-ilk-kurban-verildi-bir-asistan-intihar-etti-haberi-71666>.
- soL Haber Portalı. (2017). *50/D'nin güvencesiz ve işsiz bıraktığı bir akademisyen daha intihar etti!* 25.03.2017. Erişim tarihi: 11.11.2020 <https://haber.sol.org.tr/toplum/50dnin-guvenesiz-ve-issiz-biraktigi-bir-akademisyen-daha-intihar-etti-186875>.
- Sönmez, E. (2020). *Salgın hafızamızda Kübalı kahramanlar*. 19.03.2020. Erişim tarihi: 11.11.2020 <https://haber.sol.org.tr/dunya/salgın-hafızamızda-kubali-kahramanlar-283050>.
- Üniversite Konseyleri Derneği. (2015). *Genç Bilim Emekçilerine Çağrı*.
- Vatansever, A. ve Yalçın, M. G. (2018). *Ne Ders Olsa Veririz: Akademisyenin Vasıfsız İşçiye Dönüşümü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Zilsel, P. (2013). *The Social Origins of Modern Science*. Dordrecht: Springer Science & Business Media.

COVID-19 DÖNEMİNDE YAYGINLAŞAN UZAKTAN EĞİTİMİN DEĞERLENDİRİLMESİ VE EĞİTİM EMEKÇİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nazlı Can

Fen Bilimleri Öğretmeni, Öğrenme Bilimleri Doktora Programı, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul. E-posta: snzlcni@gmail.com

Yavuz Köroğlu

Boğaziçi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Bilgisayar Mühendisliği Bölümü, İstanbul. E-posta: yavuz1990@gmail.com

ÖZET

Uzaktan eğitim 19. ve 20. yy'larda teknolojinin gelişimiyle popülerliğini artırmış bir eğitim sistemidir. Uzaktan eğitim radyo ve televizyon teknolojilerinin gelişimine rağmen yüz yüze eğitimin yerini alamamıştır. Bilgisayarlı eğitim teknolojileri şu an tecrübe ettiğimiz COVID-19 pandemisi öncesinde ancak yüz yüze ve uzaktan eğitim tekniklerini harmanlayan karma eğitim sistemlerini ön plana çıkarabilmiştir. Pandemi döneminde yüz yüze eğitim uzun süre olanaksız olmuştur. Bu dönemde tek başına yetersiz olacağına dair tüm tarihsel göstergelere rağmen uzaktan eğitim, piyasanın maliyetleri düşürme hedefleri doğrultusunda yüz yüze eğitimin tamamen yerine geçebilecek bir alternatif olarak tekrar gündeme gelmiştir. Bu yazı uzaktan eğitimin pandemi döneminde Türkiye ve dünyadaki uygulamalarını hem pedagojik açıdan hem de eğitim emekçisinin yaşadığı sorunlar yönüyle eleştirmektedir. Bu sorunların gerçekliği pandemi döneminde sadece Türkiye'yi değil, tüm dünyayı eğitimi durdurmak ile yüz yüze eğitimin bulaş riskine rağmen devam ettirmek arasında bir ikilem içinde bırakmıştır. Pandeminin yayılmadan önce önünün alınamaması nedeniyle iki durumun da insanlığa kaçınılmaz zararları olacaktır.

Anahtar Kelimeler: *uzaktan eğitim, eğitim teknolojileri, COVID-19*

EVALUATION OF DISTANCE EDUCATION ESCALATING DURING COVID-19 AND ITS INVESTIGATION FROM THE PERSPECTIVE OF EDUCATION LABORERS

ABSTRACT

Distance education is an education system increased its popularity during 19th and 20th centuries with the improvements in technology. Distance education, despite the development of radio and television technologies, could not replace face-to-face education. Computerized education technologies could only facilitate hybrid systems between distance and face-to-face education before the COVID-19 pandemic we are experiencing. During the pandemic, face-to-face education has been infeasible for a long time. Distance education, despite all the historical indicators showing that it will be insufficient on its own, in accordance with the market goal of dropping costs is resurfaced during this period as a complete alternative to face-to-face education. This article criticizes the applications of distance education during the pandemic in Turkey and the world from both a pedagogical perspective and the perspective of issues the education personnel face. The reality of these issues put not just Turkey but the world in a dilemma between halting education completely and continuing it despite the risk of contagion. Both cases will inevitably cause harm to humanity due to the pandemic was not prevented in time.

Keywords: *distance education, education technologies, COVID-19*

GİRİŞ

Örgütlü uzaktan eğitim sadece birkaç yüzyıllık tarihi olan bir eğitim sistemidir. Tarihsel gelişimi örgütlü uzaktan eğitimin ancak yüz yüze eğitimi destekleyici karma bir sistem içinde kullanıldığında yararlı olabileceğini göstermektedir. Aksi halde uzaktan eğitimin tek başına yeterli olması mümkün değildir. Bunun nedenlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Eğitim niteliğinin internet gibi teknolojilerin altıyapı yetersizlikleri nedeniyle düşmesi.
2. Altyapıya erişimdeki eşitsizliklerin öğrencinin aldığı eğitim düzeyine yansması.
3. Eğitim gerçekleşirken öğrencinin bulunduğu fizik-

sel ortam ve koşulların öğrencinin motivasyonuna ve düzenli çalışma olanaklarına olumsuz etkisi.

Yüz yüze eğitim olmadan yukarıdaki sorunlarla başa çıkılmasının hem tarihte, hem de içinden geçtiğimiz pandemi döneminde mümkün olmadığı anlaşılmaktadır.

Eğitim 11 Şubat 2020 tarihinde ilk olarak Moğolistan'da, iki ay içerisinde de Türkiye dahil olmak üzere 195 ülkede durdurulmuştur. Milyonları etkileyen bu durumu Türkiye ve başka ülkeler tek başına uzaktan eğitim sistemleri ile çözmeye çalışmışlardır. Birkaç aylık çok kısa bir dönem içerisinde yapılan çalışmalar uzaktan eğitim sisteminin pandemi döneminde hem öğrenciler için yetersiz, hem de eğitim emekçisi için ise çalışma koşulları yönünden sorunlu olduğunu göstermiştir.

Son dönemde eğitimin sadece uzaktan gerçekleştirilemeyeceğinin anlaşılması üzerine hem Türkiye hem de tüm dünya eğitimi tamamen durdurmak ve bulaş riskine rağmen yüz yüze eğitimi devam ettirmek arasında bir çıkmaza girmiştir. İki durumun da insanlık için büyük zararlar yaratacağı kaçınılmaz bir gerçektir.

Bu yazının geri kalanında, ilk olarak pandemiden önce uzaktan eğitimin tarihsel gelişimine yer verilmiştir. İkinci olarak pandemi dönemindeki gelişmelere ve şimdiye kadar yaşanan sorunlara değinilmiştir. Daha sonra pandemi döneminde uzaktan eğitimin pedagojik açıdan öğrencide yarattığı olumsuzluklardan bahsedilmiştir. Son olarak da eğitim emekçisinin bu dönemde karşılaştığı sorunlara yer verilmiştir.

1. UZAKTAN EĞİTİMİN PANDEMİDEN ÖNCEKİ DÜNYADA VE ÜLKEMİZDE DURUMU

1.1. On Dokuzuncu Yüzyılda Uzaktan Eğitim

Örgütlü uzaktan eğitimin gelişimi, hiç kuşkusuz uzaktan eğitimin kapsam ve sınırlarını belirleyen ilkelerin gelişimiyle beraber gerçekleşmiştir. Örgütlü uzaktan eğitim (organized distance education) fikrinin bilinen en erken örneği 20 Mart 1728 tarihli Boston Gazetesi'ndeki bir reklamda geçen posta yolu ile eğitim ilanıdır (Holmberg, 2008, sf. 13). Bu fikrin ortaya çıkışından yüz yıl sonrasına kadar başarısı kayda geçmiş bir uygulaması bilinmemektedir. Raylı sistemlerin yaygınlaşması ve ulaşımın hızlanarak postayı da hızlandırması ile 1840'larda Sir Isaac Pitman, stenografi dersinde posta yolu ile eğitimi sistematik olarak gerçekleştirmiş ve Sir Isaac Pitman Yazışmalı Koleji'nin (Correspondence College) temellerini atmıştır. Pitman öğrencilerinden ödev ve sınavlarını posta yoluyla göndermelerini beklerken, bir yandan da bütün yollananları ayrıntılı açıklamalarla düzelterek öğrencilere geri bildirim yollamayı da ilke edinmişti. Pitman'ın uzaktan eğitimi gerçekleştirebilmiş olmasının temel faktörlerinden biri de dersinde yaptığı geri bildirimlerin detayları öğrencilerin ayrıyeten soru sormasını gerektirmeyecek ölçüde aktarıyor olmasıdır.

1886'da Pitman'ın geri bildirim ilkesini yazıya döken William Harper, bunun üzerine bir de dersin başında öğrencilere dersin nasıl işleneceğini bildiren bir müfredat yazılıp gönderilmesini ilke edinmiştir (Harper, 1886, sf. 183-193). Harper, uzaktan eğitimde öğretmenin dersin yakından işlenişine göre daha cefakar, özenli, sabırlı, sempatik ve canlı, öğrencinin de ders boyunca ilgili, hırslı, anlayışlı ve aynı ölçüde canlı olması gerektiğini belirtmiştir.

1901 senesinde H. S. Hermod yazışmalı eğitimde tatil vakitlerinin olmadığını ve hiçbir şeyin öğrencilerin çalışmasını aksatmayacağını iddia etmiştir (Hermod, 1901, sf. 29). Öğrencilerin yılın istedikleri zamanında çalışmaya başlayabileceklerini ve aynı eğitimi almış ola-

caklarını belirtirken yine öğrencilerin istedikleri zaman çalışmayı yarıda bırakabileceklerini ve sonra kaldıkları yerden devam edebileceklerini öne sürmüştür. Oysa uzaktan eğitimde tatil vakti olmaması ve öğrencilerin çalışmasını aksatacak dış etkenlerin bulunmadığı görüşü kesinlikle doğru değildir. Hiç kimse hiç dinlenmeden sürekli çalışamaz. Ayrıca öğrenci, eğitimin uzaktan olması dolayısıyla gerekli materyalin kendisine ulaştırılmasında yaşanan gecikmelerden ötürü çalışmayı aksatabilir. Derslerin içeriğine bağlı olarak herhangi bir yerde kesilmesi ve sonradan kalınan yerden devam edilmesi önceki kısımların unutulması ihtimali yüzünden öğrenimin sağlıklı gerçekleşmemesi ile sonuçlanabilir. Son olarak da öğrencinin sürdürmesi gereken bir hayatı hala vardır. Öğrenci geçinmek için çalışmak zorundaysa derslerini yine aksatabilir. Uzaktan eğitim bu ve benzeri dış faktörleri ortadan kaldırmaz. Aksine uzaktan eğitim okul gibi eğitim için ideal bir ortamda yapılmıyor olduğundan dış faktörlerin olumsuz etkileri daha belirleyici olabilir.

Örgütlü uzaktan eğitimin ilk defa sistematik olarak gerçekleştirildiği 19. yüzyılda, uzaktan eğitimin bugün hala geçerliliğini koruyan temel sınırları kendisini göstermeye başlamıştır. Uzaktan eğitim, öğrencilerin öğretmen ile sürekli etkileşimde olmasını gerektirmeyecek, eğitimin sadece geri bildirimlerle yeterli olabileceği derslerle sınırlı tutulmuştur. Ayrıca öğrencilerin derse bir şekilde ilgili olmaları önkoşul olarak görülmüş fakat derse ilginin uzaktan nasıl yaratılabileceğine değinilmemiştir. Son olarak öğretmenlerin iş yükünün uzaktan eğitim koşullarında artacağı daha bu yüzyıldan fark edilmiştir. Öğretmenlerin artan iş yükü, zaten hayat temposu yüksek olan günümüzde pandemi yüzünden uzaktan eğitime ağırlık verilmesi ile birlikte eğitim emekçisi açısından bir kriz yaratma potansiyeline sahiptir.

1.2. Yirminci Yüzyılda Uzaktan Eğitim

Filmin 1920'lerde ve radyonun da 1930'larda yayılmasıyla özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde eğitimin tamamen bu araçlar üzerinden verilebileceği bir yaklaşım çok kez denenmiştir. Bu yaklaşıma göre ders materyali öğrenciye görüntülü ve sesli olarak ulaştırılacak ve öğrenci de ulaştırması gerekenleri posta ile yollayacaktı. Ancak Ford gibi kuvvetli şirketler tarafından fonlanmasına rağmen radyo ve televizyon tabanlı eğitim sistemi yüz yüze olanın yerini alamamış ve 1950'lere doğru azalarak önemsiz hale gelmiştir (Cuban, 1986).

Uzaktan eğitim olanakları özellikle maliyeti ulaşım ve fiziksel mekan bağlamında düşürmesi nedeniyle ilgi çekmiştir (Nyugen, 2015). Eğitimin özel girişimlere hızla aktarıldığı 20. yüzyıl kapitalist dünyasında sesli ve görsel teknoloji tabanlı, sektör odaklı, tümenden uzaktan eğitim bu yüzden üzerinde durulan bir deneme olurken örneğin Sovyetlerde akşam ek-eğitimi gibi yazışmalı sistemlerle genel eğitimi destekleyici nitelikte gelişmiştir (Zawacki-Richter ve Kouroutchkina, 2012). Nitekim bugün de kendilerine ucuz ve hızlı bir şekilde nitelik-

li eleman yetiştirmeyi amaçlayan sektörler uzaktan eğitim programları aracılığı ile öğrencilere çok çeşitli sertifikalar vermektedir. Türkiye’de NeoSkola, CampusOnline, E-Sertifika.org ve daha bunun gibi birçok e-sertifika uygulaması kurulmuştur. Bu uygulamalar öğrencileri sadece belli sektörlerin özellikle ihtiyaç duydukları alanlarda eğitmekte, böylece eğitim süresini ve maliyetini önemli ölçüde kılarak piyasaya o an ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlarken hem piyasayı işgücü talebindeki değişimlere karşı savunmasız hem de işçiyi tek yönlü ve sektöre bağımlı hale getirmektedir. Sektördeki ufak değişimlerin bile işçinin sertifikasını sektörün kısa süreli ihtiyaçlarını karşılamaz bir noktaya itebileceği bir ortamda piyasa ucuz ve hızlı işgücü eğitimine kavuşurken işçi sürekli yeni sertifika arayışında olduğu için ve değişen ihtiyaçlarla çabucak eskiyen ve kullanışsız hale gelen deneyimleri yüzünden eğitim sisteminde daha çok enerji ve vakit kaybetmektedir. Ayrıca sürekli değişen ve yenisi gelen sertifika programlarına kayıt olabilmek için emekçilerin sürekli para ödemeleri gerekmektedir.

Sesli ve görüntülü iletişim araçlarının yüz yüze eğitimin yerini alamamış olmasında daha 19. yüzyıldan kendini belli eden uzaktan eğitim problemlerinin rolü bulunmaktadır. Yine de uzaktan eğitim yaklaşımının sonradan tamamen yetersiz olmadığı ortaya konmuştur. 1960’larda mini bilgisayarların (ilk bilgisayarlar tek kişi değil de uzman bir ekibin kullanması için tasarlanmış, bir odanın tamamını kaplayabilecek cihazlardı) geliştirilmesiyle karma eğitim fikri ortaya atılmıştır. Karma eğitim fikrine göre belli kısımları yüz yüze gerçekleştirilecek eğitim faaliyetleri uzaktan eğitim olanaklarıyla olabildiğince zenginleştirilmektedir. Günümüze kadar dersin yüz yüze verilip ekstra materyalin çevrimiçi konulduğu modellerden dersin tamamen çevrimiçi verilip öğretmen ile yüz yüze görüşüldüğü ofis saatlerinin bulunduğu modellere kadar çok çeşitli karma eğitim modelleri geliştirilmiştir. Tüm bu modellerin ortak noktası yüz yüze eğitimin belli bir noktaya kadar kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu kabul etmeleridir.

1.3. Günümüzde Uzaktan Eğitim

Uzaktan eğitim için gerekli olanaklar ve alt yapıların toplumun her kesimine ulaşmaya başlaması ile karma eğitim faaliyetlerinde de doğal bir artış gerçekleşmiştir. Özellikle internetin yaygınlaşması, çok çeşitli destekleyici eğitim faaliyetlerini doğurmuştur. Örnek olarak Coursera ve SkillShare gibi çevrimiçi kurslar, CuriosityStream gibi eğitici video yüklenip paylaşılabilen platformlar ve SlideShare gibi eğitici sunumların paylaşıldığı ortamlar verilebilir. Bu platformların tümü başarılarını temel eğitimin yerini ne kadar alabildiği üzerinden değil, temel eğitimin üzerine kişiye sağladıkları ekstra fayda üzerinden ölçmektedir. Bugün Ahmet Yesevi Üniversitesi gibi eğitim faaliyetinin tamamını uzaktan yürüten kuruluşlar mevcut olsa da genel olarak yüz yüze veya karma eğitim faaliyetleri yürüten oluşumların daha nitelikli eğitim verdiği kabul edilmektedir.

Uzaktan eğitime fazla önem yüklemenin tehlikeleri ise günümüzde hala tartışılmakta olan bir konudur. Avusturya’da 2008 yılında dört üniversitede yapılmış bir çalışmaya göre karma eğitimle yürütülen derslerde öğrencilerin sadece %50’si ders materyalini sisteme yüklendiği hafta takip ederken %40’ı ise haftalarca bekleyip tüm materyali bir oturupta gözden geçirdiği ortaya çıkmıştır (Gosper, Green, McNeill, Phillips, Preston ve Woo, 2008). Bir başka çalışma da e-öğrenme sistemleri kullanarak öğrencilere etkili geri bildirimlerde bulunmanın eğitim emekçisi için daha zaman alıcı ve efor gerektiren bir uğraş olduğunu ortaya koymuştur (Grieve, Padgett ve Moffitt, 2016). Son olarak da gerekli alt yapının herkesçe erişilebilir olmaması veya altyapıda beklenmedik çökmeler/göçmeler yaşanması uzaktan eğitim faaliyetlerinin niteliğine büyük ölçüde zarar verici unsurlardır. Burada bahsettiğimiz tehlikeler uzaktan eğitimin günümüzde karma eğitim faaliyetlerinde daha çok yer alması şeklinde sonuçlanmıştır.

Artan altyapı olanakları COVID-19 pandemisinin yüz yüze eğitimi uzun bir süre olanaksız kılması ile birleşince uzaktan eğitimin yüz yüze eğitimin tamamen yerine geçmesi yeniden değerlendirilmeye alınmıştır. Ancak uzaktan eğitimin bu konuda yetersiz kalacağı tarihte de tekrar tekrar gözlemlenmiş bir gerçektir. 22 Eylül’de Türkiye Eğitim Bilişim Ağı (EBA) sisteminin çökmesi ve bir süredir uzaktan yürütülmeye çalışılan eğitim faaliyetlerindeki diğer sıkıntılar bu gerçeği destekler niteliktedir. Bunun üzerine Türkiye’de son dönemlerde yavaş yavaş yüz yüze eğitim faaliyetlerinin tekrar başlatılması gündeme gelmiştir. Türkiye’de ve dünyada başka birçok ülkede pandemi ile mücadelenin kritik ilk zamanlarında gözlenen başarısızlık, yüz yüze eğitim faaliyetlerini topluma kalıcı zararlar verebilecek kadar uzun süre durdurma ve pandeminin yayılışını körükleme tehlikesine rağmen faaliyetleri yeniden başlatma arasında büyük bir çıkmaz yaratmıştır. Uzaktan eğitim yöntemleri ise bu açmazı kapamak için tarihsel olarak yeterli gözükmemektedir.

2. PANDEMİ DÖNEMİNDE UZAKTAN EĞİTİM UYGULAMALARI

Türkiye ilkököl, ortaokul, liseler ve yüksek öğretim kurumlarında 12 Mart 2020’de yüz yüze eğitime ara verdi. Uzaktan eğitim ise 23 Mart 2020 tarihinde ilkököl, ortaokullar ve liseler için Eğitim Bilişim Ağı (EBA) TV aracılığıyla başladı. Yükseköğretim Kurulu (YÖK) ise yükseköğretimin bahar döneminde tamamen açık ve uzaktan sürdürülmesine karar verdi. Okullara ilk ara veren 11 Şubat’ta Moğolistan olurken, 1 Nisan 2020 tarihinde öğün eğitime ara veren ülke sayısı 195’i bulmuştu (Eğitim Reformu Girişimi, 2020). Bu durumdan dünyadaki öğrencilerin %90’dan fazla bir kısmı olan 1,5 milyarın üzerinde öğrenci, Türkiye’de ise 18 milyon öğrenci ve 1 milyondan fazla eğitim emekçisi etkilendi (Eğitim-Sen, 2020).

Eğitimde Reform Girişimi'nin (ERG) Küresel Kalkınma Merkezi (Center for Global Development - CGD) verilerine göre düzenlediği grafikte Türkiye orta üst gelir grubu olarak sınıflandırılmışken, uzaktan eğitimde kullanılan araçların çeşidi gelir gruplarına göre değişkenlik göstermiştir. Düşük gelir grubundaki ülkelerde daha çok televizyon ve radyonun kullanıldığı görülürken, yüksek gelir grubunda ise daha çok internet kullanılmıştır. Buradaki en çarpıcı veri ise düşük gelir grubunda olduğu kabul edilen ülkelerin %40'ında uzaktan eğitimde hiçbir araç kullanılmamasıdır. Böylece bu ülkelerde örgün eğitim yaş grubuna giren çocukların uzaktan eğitim erişiminin sözkonusu bile olmadığı tahmin edilebilir.

Çin'deki en gelişmiş ve etkili çevrimiçi öğretim platformu ve dünyanın ikinci en yüksek kullanıcı sayısına (19 milyondan fazla) sahip olan Rain Classroom öğretim platformu 2016 yılında kullanılmaya başlanmıştır (Telli Yamamoto ve Altun, 2020).

Türkiye'de ise uzaktan eğitim aracı olarak televizyon ve internet kullanıldı. 2020 yılındaki bir çalışmada uzaktan eğitim faaliyetinin daha çok TV'ye dayalı ve tek yönlü olduğu ifade edilmiş; ilkökul ve ortaokul düzeyleri için 10, lise düzeyi için ise 22 farklı dersin uzaktan eğitim yoluyla TV destekli olarak gerçekleştirildiği tespit edilmiştir (Can, 2020). Aynı çalışmaya göre EBA TV'deki derslerin genellikle temel derslerden (Türkçe, Matematik, Fizik, Kimya, Biyoloji vb.) oluştuğu, diğer derslerin (Resim, Müzik, Beden Eğitimi, Görsel Sanatlar vb.) yer almadığı ve özel eğitim için ise yeter sayı ve nitelikte ders bulunmadığı görülmektedir. Çalışmalar kitlesel eğitim yöntemi olarak tek yönlü bir eğitim aracı olan EBA TV'nin kullanımının zararlarını da göz önünde bulundurmak gerektiğini belirtmişlerdir (Can, 2020; Şimşek, 2020).

3. UZAKTAN EĞİTİM NASIL OLMALI?

Bu başlıkta ilgili literatürden uzaktan eğitimin gerçekleştirilmesi için ön koşullara değineceğiz. Çünkü bu ön koşulları göz önünde bulundurarak Türkiye'de pandemi sürecindeki uzaktan eğitim uygulamalarını ve bu uygulamaların eğitim emekçisi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlıyoruz.

Öncelikle, geniş kitlelere yönelik uzaktan eğitim faaliyetlerinin etkili olabilmesi için ekonomi, teknoloji ve eşitlik konuları büyük önem taşımaktadır (Kurubacak ve Yüzer, 2020 akt. Can, 2020). UNESCO, uzaktan eğitimin herkes için nitelikli ve eşit eğitim fırsatı sunmasını sağlamak için teknolojik, içerik, pedagojik ve izleme-değerlendirme konularında hazırlık yapılması gerektiğini belirtmektedir. Bu hazırlıklar:

1. Teknolojik hazırlık, öğrencilerin tamamının evinde uzaktan eğitime erişimini sağlayacak internet bağlantısı ile TV, radyo ve diğer dijital araçlara ulaşımının sağlanması,

2. İçerik hazırlığı, çevrimiçi eğitim faaliyetleri ve ulusal müfredatlarla uyumlu materyallere erişim,
3. Pedagojik hazırlık, öğretmenlerin çevrimiçi öğrenmeyi, TV veya radyo tabanlı uzaktan öğrenmeyi tasarlamaya, evde öğrenmeye dayalı materyalleri kullanmaya yardımcı olma ile ebeveynlerin veya bakıcıların etkili ev tabanlı uzaktan öğrenmeyi kolaylaştırma imkânlarının sağlanması ve
4. İzleme-değerlendirme hazırlığı ise, uzaktan öğrenmeye erişimi izleme, öğrenme sürecini ve kesintileri izleme ile öğrenme başarılarını değerlendirme kapasitelerini içermektedir (UNESCO, 2020a, akt. Can, 2020).

Uzaktan eğitimin sürdürülebilmesi ile ilgili önemli becerilerden biri de dijital okur yazarlıktır. Telli Yamamoto ve Altun (2020) yüz yüze öğrenmeye alışkın öğrenciler ve eğitimcilerin teknoloji kullanımı konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıkları durumlarda zorlandıklarını ifade etmiştir. Dolayısıyla pandemi sürecindeki uzaktan eğitimin gösterdiği dijital okur yazarlık becerisi ile birlikte internet etiği kurallarının öğrencilere kazandırılması ihtiyacı da olmuştur (Özer ve Suna, 2020; Şen Akbulut, 2020). Öğrencilerle beraber ebeveynlerinin de uzaktan öğrenme ile bilişim teknolojileri alanında bilgilendirilmeleri uzaktan eğitim sürecinin daha sağlıklı yürütmesini sağlayacaktır (Can, 2020).

Uzaktan eğitimde kullanılan programların güvenilir, erişilebilir ve kullanışlı olması, yerli platformların ulusal düzeyde geliştirilmesi ve kullanılması gerekmektedir (Can, 2020). Ayrıca kitlesel uzaktan eğitimin devamı için uzaktan eğitimde kullanılan altyapı yeterli olmalıdır. İçerik konusunda ise yüz yüze eğitime göre düzenlenmiş öğretim programlarının kazanımlar, kazanımlara ayrılan süreler ve ders saatleri açısından gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır (Yıldırım, 2020).

Uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin öğretmenlerinden uzakta kalması, öğrencilerin ailelerine ihtiyacının artması ve bununla beraber salgınla baş etmeyle de baş başa kalan eğitimin tüm unsurlarına yönelik öğrenci, öğretmen ve veliler için psiko-sosyal destek uygulamaları ile rehberlik uygulamalarının uzaktan eğitim uygulamalarına dahil edilmesi gerekmektedir (Can, 2020).

4. TÜRKİYE'DEKİ PANDEMİ DÖNEMİNDEKİ UZAKTAN EĞİTİM SÜRECİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Can (2020) Covid-19 pandemisinin Türkiye'de açık ve uzaktan eğitim sisteminin altyapı, erişim, güvenlik, içerik, tasarım, uygulama, kalite, mevzuat ve pedagojik açıdan güçlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle bu bölümden itibaren pandemi dönemindeki uzaktan eğitim sürecinde yaşanan sorunları ortaya koymayı amaçlıyoruz.

Uzaktan eğitim sürecinde yaşanan sorunlar temelde eşitsizlikten kaynaklanmaktadır. Bu eşitsizlik öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde ihtiyaç duyduğu internet altyapısına ve araç-gereçlere erişim, haneler arasındaki eşitsizliğin ortaya çıkardığı ev ortamındaki yetersizlikler ve eksik ebeveyn desteği olarak kendini göstermektedir. Altyapı sorunları ve pedagojik sorunlar da bu kısmın diğer alt başlıkları olacaktır.

4.1. Uzaktan Eğitime Katılamamak

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) uzaktan eğitimde Eğitim Bilişim Ağı (EBA) uygulaması, EBA TV ve canlı derslerde de EBA'nın yanı sıra Zoom gibi uygulamaları kullandı. Bu konuda yapılan çeşitli araştırmalar, bakanının açıklamaları ve çeşitli haberleri bilgi kaynağı olarak kullanacağız.

Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk Mayıs sonundaki bir röportajında, yaptıkları bir çalışmaya göre çocukların bulunduğu hanelerin %95'inde televizyona, %80'inde ise internete erişimin bulunduğunu söyledi (CNNTürk TV, 2020). Bakan'ın bu açıklamasına rağmen Türk Eğitim Derneği (TEDMEM) raporuna göre ise öğrencilerin %60'ı EBA'ya giriş dahi yapamamıştır.

Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nun (TRT) bir haberine göre Mart ile Haziran ayları arasında EBA'yı aktif kullanan öğrenci sayısı 7 buçuk milyon dahi değil. Yani 18 milyon öğrenciden 10 milyondan fazlası uzaktan eğitimin internet ayağından faydalanamadı. Bununla beraber, uzaktan eğitimin en verimli şekli olan öğretmen ile iletişim içindeki canlı derslere kaç öğrencinin düzenli katıldığına ilişkin ise bir veri yok. Canlı dersler 13 Nisan'da pilot uygulama olarak liseye giriş sınavına hazırlanan 8. sınıflar ve üniversite giriş sınavına hazırlanan 12. sınıflarda toplam 2 milyon 700 bin öğrenci hedefi ile başlamıştı, 25 Nisan itibarıyla ise tüm sınıflar için başlatıldı. Ancak canlı derslere katılım konusunda parça parça bilgiler bulunmakta. Örneğin İzmir'in Konak ilçesinde toplam 2.220 derse 13 Nisan'dan 29 Nisan'a kadar kadar öğrencilerin %31'i katılabildi. Eğitim-İş Bursa şubesinin öğretmenlerle düzenlediği anket sonuçlarında öğretmenlerin verdikleri cevaplara göre öğrencilerinin sadece %21'i canlı derslere düzenli katılabiliirken, yaklaşık %25'i ise EBA üzerinden verilen ödevlere ve çalışmalara düzenli olarak ulaşabiliyor (Birgün, 2020).

Doğan ve Koçak araştırmalarında pandemi döneminde kullanılan EBA uygulamasına ilişkin çeşitli kademelerde ve çeşitli branşlarda öğretmenlerin görüşlerini incelediler (Doğan ve Koçak, 2020). Buna göre ankete katılan öğretmenlerden %65'i öğrencilerin uzaktan eğitime katılımının düşük olduğunu belirtirken sadece %10'u katılımın yüksek olduğunu ifade etmiştir. Bu konuda kırsal bir bölgede çalışma yapan bir öğretmen bulunduğu bölgenin koşullarından dolayı sınava hazırlanan 12. sınıf öğrencilerinin bile derse katılımlarının çok düşük olduğunu ifade etmiştir.

Yükseköğretimde katılım konusunda ise YÖK verilerine göre (YÖK, 2020 akt. Can, 2020) YÖK dersleri platformunu 23 Mart 2020 - 31 Mart 2020 tarihleri arasında günlük ortalama 50 bin olmak üzere, 400 bine yakın öğrenci kullanmış ve kullanıcıların %68'inin mobil telefon, %31'inin masaüstü bilgisayar, %1'inin ise tablet bilgisayardan sisteme giriş yaptıkları belirtilmiştir. Örgün öğretimde olduğu gibi yükseköğretimde de öğrencilerin bir kısmının internete ulaşma olanakları sadece okullarla sınırlı iken öğrenciler evlerinde ise internete ulaşmada hem internet temin etmek hem de belli yerleşimlerdeki internet ve elektrik altyapısı eksikliği gibi sorunlar yaşamaktadır (Can, 2020; Telli Yamamoto ve Altun, 2020).

4.2. Şiddetlenen Eşitsizlikler: Ev Ortamı, Aile Desteği ve Diğerleri

Türk Eğitim Gönüllüleri Vakfı'nın (TEGV) vakıftan destek alan öğrencilerin velilerine yaptığı ankette pandemi dönemindeki uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerin yetişkin desteğine ihtiyaç duyduğu ortaya çıkmaktadır (Eğitim Reformu Girişimi, 2020). Fidan'ın ilköğretim öğretmenleriyle yaptığı bir çalışmada ise öğretmenlerin zorunlu uzaktan eğitime ilişkin ifade ettiği olumsuzluklardan biri de çalışan velilerin sürece yeterince katkı yapamaması olmuştur (Fidan, 2020). Can'ın da ifade ettiği gibi uzaktan eğitimin başarılı devam edebilmesi için yöneticilerin, öğretmenlerin, öğrencilerin ve ailelerin sürece etkin katılımına ihtiyaç bulunmaktadır (Can, 2020). Bu süreçte her evin bir okul olduğu düşünülürse ebeveynlerin hem sorumluluğu artmış hem de öğrencilerin ebeveynlerine olan ihtiyacı artmıştır.

Öğrencilerin ebeveynlerinin ev dışında bir işte çalışmaları gerektiği ve aynı zamanda evdeki ebeveynlerin ise ev içi iş yükünün arttığı da düşünülürse öğrencilere ailelerinin yeterli destekte bulunma imkanının olmamasının öğrencilerin uzaktan eğitimde yaşadıkları sorunları arttırdığı düşünülebilir.

Öğrencilerin evinde internet bulunmasının yanı sıra internet üzerinden uzaktan eğitime katılabilmeleri için tablet ya da bilgisayar gibi uygun bir araç bulunması gerekir. Çalışmalar mobil telefonların özellikle canlı derslere katılım konusunda yetersiz olduğunu göstermektedir (Maniar, Bennett, Hand, ve Allan, 2008). Öğrenci canlı ders sırasında telefon çalışabilir ya da öğretmenin ekrana yansıttıklarını mobil telefon ekranından yeterince göremeyebilir. Bu nedenle uzaktan eğitimin sağlıklı ilerlemesi için öğrencilerin mobil telefonlardan fazlasına ihtiyacı var. Ancak, Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) 2020 verilerine göre evinde masaüstü bilgisayar bulunanların oranı %16,7, taşınabilir bilgisayar %36,4, tablet bilgisayar ise %22,4 iken akıllı telefon kullanma oranı ise %99,4'tür (TÜİK, 2020).

Bu süreçte aileler arası eşitsizlikler daha fazla ortaya çıktı (Anderson, 2020). ERG raporunda haneler arası imkanlar farklılığına da değiniliyor. Yani öğrencilerin

evinde uzaktan eğitime katılabilecek uygun materyali ve interneti olsa da evde düzenli çalışabilecek bir ortama sahip olması öğrencilerin uzaktan eğitim sürecinde çoğunlukla evde oldukları düşünülünce önem kazanıyor. Raporda PISA 2018'e Türkiye'den katılan 15 yaşındaki öğrencilerin %12,8'inin evinde çalışmak için sessiz bir yer olmadığı ifade ediliyor.

Var olan eşitsizlikler pandemi döneminde uzaktan eğitim sürecinde ayrıca göz önünde bulundurulması gereken bir faktördür. OECD'ye göre yaz döneminde öğrenciler arası eşitsizlikler öğrenme kayıplarının yaşanmasına neden oluyor. Öyleyse pandemi döneminde bu eşitsizliklerin öğrenciler arasında derinleştiğini de tahmin edebiliriz. UNESCO da okul kapanmalarının savunmasız ve dezavantajlı gruplar üzerindeki etkisini azaltmak amacıyla tedbirler alınması gerektiği konusunda ülkeleri uyarmış ve uzaktan eğitim ile herkesin eğitime katılımını sürdürebilmesi için destek vereceğini açıklamıştır (Can, 2020). UNICEF de pandemi süreci sonrasında savunmasız ve dezavantajlı gruplarda okul bırakma riskinin artabileceği konusunda uyarmıştır (UNICEF, 2020). Dezavantajlı gruplar üzerinde okul kapanmalarının daha uzun vadeli olumsuz etkiler yaratacağı, birçok çocuk ve gencin sağlıklı yemeğe ulaşma koşullarının ortadan kalkacağı ve sosyal strese maruz kalacağı da açığa çıkan sorunlar arasındadır (Giannini ve Lewis, 2020 akt. Can, 2020). Ayrıca kız çocukları ve mülteci kamplarında yaşayan çocuklarda da okul kapanmalarının yıkıcı etkiler meydana getirebilir (Giannini ve Albrectsen, 2020 akt. Can, 2020).

4.3. Altyapı Sorunları

Bu kısımda teknolojik altyapı değerlendirmesi ile MEB ve YÖK'ün uzaktan eğitim için kullandığı altyapıyı ve hazırlığı daha genel olarak araştırmalar üzerinden değerlendireceğiz.

4.3.1. Teknolojik Altyapı Değerlendirmesi

Son dönemde dünyada internet erişiminin yaygınlaşması, erişim hızının artması, yüksek kaliteli animasyon, görüntü ve ses kaydının yapılabilmesi ve kolaylıkla düzenlenebilmesi gibi uzaktan eğitimi kolaylaştırıcı ve güçlendirici teknolojik gelişmeler uzaktan eğitim altyapısını ileri bir düzeye getirmiştir. Bu bölümde uzaktan eğitim altyapısı için günümüzde gerekli görülenler, dünyanın ve Türkiye'nin bulunduğu nokta ve salt uzaktan eğitim sistem altyapısının gelişmelere rağmen dünyada ve Türkiye'de pandemi sürecinde niçin yetersiz kaldığı incelenecektir.

Uzaktan eğitim günümüzde ağırlıklı olarak görüntülü iletişim yolu ile gerçekleştirilmektedir. Görüntülü eğitimin kesintisiz olarak gerçekleştirilmesi altyapı yeterliliği için şarttır. Görüntü kalitesinin ise öğrencinin dersi takip etmekte zorlanmayacağı yükseklikte olması gerekmektedir. Ekran boyutu arttıkça görüntü kalitesini yüksek tutmak zorlaşırken çalışmalar, ekran boyutu küçüldükçe uzaktan eğitim niteliğinin düştüğünü göster-

mektedir (Maniar, Bennett, Hand, ve Allan, 2008). Tüm bu koşullar kesintisiz iletişimin sağlanması için belli bir asgari internet erişim güvenilirliği ve hız limiti ihtiyacı doğurmaktadır.

Kesintisiz görüntülü eğitim için gerekli asgari internet erişim hızı sanıldığı gibi 5G gibi son teknoloji ürünleri gerektirmemektedir. Ortalama bir taşınabilir bilgisayar ekranı 33cm (13 inç) genişliğindedir. Bu genişlikte bir ekran için 720p çözünürlüğün daha üstü ancak çok dikkatle bakıldığında fark edilebilecek ufak değişiklikler yaratmaktadır. Dolayısıyla öğrencilerin kesintisiz olarak 720p çözünürlükte video indirebiliyor olması gerekmektedir. Uzaktan eğitimin kısmen de olsa etkili olabilmesi için öğrencinin de öğretmenin kendisini görebileceği şekilde kamerasını açması gerektiği bilinen bir gerçektir. Neyseki öğrencinin kameradan yüklediği video kalitesi dersin yayınlanma kalitesi kadar yüksek olmak zorunda değildir, öğretmenin bütün detayları görmeden öğrencinin derse konsantre olduğunu tespit edebilmesi yeterlidir. Böylece öğrencinin kesintisiz olarak bulanık görünmeyecek 360p kalitesinde video yükleyebilmesi gerektiği söylenebilir.

Kesintisiz 720p video indirip 360p video yükleyebilmek için öğrencinin yaklaşık 2,5 Mbps indirme ve 0,6 Mbps yükleme hızına ihtiyacı vardır. Eylül 2020 tarihli Küresel Hız Endeksi testlerine göre (Speedtest, 2020) dünya ortalaması hem indirme hem de yükleme hızları için gerekli asgari değerin çok üzerindeyken, ankete katılan 175 ülke arasından en kötü durumda olan Türkmenistan'ın bile ortalama 3,4 Mbps indirme hızı olması günümüz küresel altyapısının yaygın uzaktan eğitime öğrenci açısından olanak tanıdığını göstermektedir. Bu rakamlar, öğrencilerin yaşadığı uzaktan eğitim altyapı sorunlarının ortalama erişim gücünün evlere eşit dağıtılmıyor olmasından kaynaklı olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bunun çözümü olarak internet erişiminin herkese bir temel hak olarak varsayılp eşit bir biçimde dağıtılması önem kazanmaktadır.

Eğitim emekçilerinin internet ihtiyaçları ise kaliteli video yükleme gerekliliği nedeniyle öğrencilerinkine göre daha yüksektir. Maliyeti düşürmek amacıyla kullanılan asimetric internet dağıtımı ortalama yükleme hızının ortalama indirme hızına göre çok daha düşük olmasına neden olmaktadır. Bu yüzden eğitim emekçisinin kesintisiz bir şekilde 720p video yükleyebileceği güvenilir bir ortam yaratılması şarttır.

22 Eylül tarihinde yaygın uzaktan eğitim başladığında Türkiye'de EBA sisteminin çökmesi ve benzeri sorunlarla uzaktan eğitim altyapısında yaşanan yetersizlikler altyapı potansiyelinin var olmamasından kaynaklanmaktadır. Hem Türkiye'de, hem de dünyada bu altyapı kaynakları uzaktan eğitim için ayrılmamaktadır. Bu yüzden yüz yüze eğitimin yerini tamamen almaya çalıştığında uzaktan eğitim sistemleri tüm dünyada başarısızlığa uğramıştır.

4.3.2. MEB ve YÖK'ün Uzaktan Eğitim için Kullandığı Altyapı ve Hazırlıklar

MEB ve YÖK yüz yüze eğitime ara verip uzaktan eğitime geçtiğinde bu kurumların yüzleştiği çok önemli bir sorun internet üzerinden yapılacak uzaktan eğitim altyapısına sahip olmamaları veya sahip oldukları durumlarda bile bu konuda daha önce hazırlık yapılmamış olmasıdır (Telli Yamamoto ve Altun, 2020). Uzaktan eğitimde kullanılan kanallarda yaşanan altyapı sorunları nedeniyle programların çalışmaması gibi durumlarda da verimsizlik yaşanmaktadır (Telli Yamamoto ve Altun, 2020). Pandemi sürecinde EBA'ya belli zamanlarda girişlerde problemler ya da sistemdeyken çeşitli sorunlar yaşanmış olsa da 22 Eylül 2020'de sistem tamamen çökmüş, öğrenci ve öğretmenler saatlerce sisteme girememiş, Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk ise bu durumu talebin çok olması nedeniyle olumlu olarak değerlendirmişti. Aynı açıklamada Bakan, altyapının güçlendirileceğini ifade ederken, EBA'nın çökmesinden yaklaşık 4 gün önce 18 Eylül'de EBA Yeni Dönem Yayın Tanıtımı'ndaki konuşmasında uzaktan eğitim ile ilgili "Çok iddialı olarak söylüyorum, dünyadaki üç beş ülkeden biri Türkiye." demişti (T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, 2020).

Öğretmenlerle yapılan anketler de pandemi sürecindeki altyapı sorunlarını işaret etmektedir. Reimer ve Schleicher'in içinde Türkiye'nin de bulunduğu 98 ülkeden eğitim ile ilgili kurumlarda çalışan 330 katılımcı ile yaptıkları ankette ise katılımcıların %42'si teknolojik altyapı yetersizliğinin giderilmesinde sıkıntılar olduğunu düşünüyor (Reimer ve Schleicher, 2020). Öğretmenlerin EBA bağlamında yürütülen uzaktan eğitimde eksik gördüğü durumlara yönelik görüşleri incelendiğinde ise katılımcıların %45'i en fazla eksikliğin altyapı konusunda olduğunu belirtmiştir. Sistemin yavaş olması, her cihazdan açılmaması, her yerde internet bulunmaması, öğrencilerde sisteme katılacak ekipmanların eksikliği katılımı azaltmıştır (Doğan ve Koçak, 2020).

Benzer şekilde Fidan'ın çalışmasında da ilkokul öğretmenlerinin zorunlu uzaktan eğitime ilişkin görüşlerinden olumsuzlar arasında erişim ve altyapı sorunu öğretmenler arasında en sık dile getirilen sorundur (Fidan, 2020).

Türkiye'de yükseköğretimde ise açık ders materyalleri havuzu bütün üniversiteler açılmış olmasına rağmen buraya katkı koyan yalnızca 4 yükseköğretim kurumu olduğu göz önünde bulundurulursa yüksek öğretim kurumlarının da uzaktan eğitim sürecine yeterince hazırlıklı olmadıkları görülebilir (Can, 2020). Lisans ve lisansüstü öğrencileriyle Türkiye'de yapılan bir çalışmada öğrencilerin yarıdan fazlası (%53.9) eğitimler sırasında teknik sorunlar yaşadığını ifade etmiştir (Keskin ve Özer Kaya, 2020). Altyapı sorunlarının yanı sıra uzaktan eğitime hazırlık sorunlarının hem MEB'de hem de YÖK'te yaşandığı söylenebilir.

4.4. Pedagojik Sorunlar

Öğrenmenin gerçekleşmesi için sosyal etkileşimli ortamlara ihtiyaç duyulması (Nathan ve Sawyer, 2014) göz önünde bulundurulursa uzaktan eğitimi öğrenciler arası iletişim, öğretmen-öğrenci iletişimi, geri bildirim, işbirlikli öğrenme gibi başlıklar açısından değerlendirmek de gereklidir. Bu kısımda uzaktan eğitim sürecindeki pedagojik sorunlardan bahsedeceğiz.

TEDMEM raporuna göre EBA kullanamayan %60 oranındaki öğrencilerin EBA TV'ye erişimlerinin olup olmadığı ve EBA TV'yi ne kadar izlediği bilinmemekle birlikte, internete erişimi olmayan öğrencilerin öğretmenleriyle etkileşiminin olmadığı, öğretmenlerin öğrencilerini gözlem ve öğrenmelerine dair dönüt yapmadığı bir ortamda özellikle akademik başarısı düşük öğrencilerde EBA TV'nin yetersiz kalacağı görülebilir (TEDMEM). Can da çalışmasında özellikle eğitimin ilk kademesindeki öğrenciler için uzaktan eğitimin öğrenmelerine olanak sağlamamakta olduğunu ifade etmiştir (Can, 2020). Yüksek öğretimde ise lisans ve lisansüstü öğrencilerinin, web tabanlı eğitimin kendilerine uygun hızda öğrenmelerine imkan sağlasa da öğrendikleri konuları çabuk unuttuklarına yönelik eğilimleri olduğu bulunmuştur (Keskin ve Özer Kaya, 2020). Aynı çalışmada araştırmacılar web tabanlı uzaktan eğitimde öğrencilerin yeterli geribildirim alamaması, kendilerini yeterince ifade edemediklerini düşünmeleri ve dinledikleri konuları çabuk unutmaları ile birlikte öğrencilerin uygulama yapmadan sadece bilgileri edinmelerinin konuları çabuk unutmalarına neden olabileceğini düşünmektedirler (Keskin ve Özer Kaya, 2020). Çalışmaya katılan öğrenciler de web tabanlı uzaktan eğitimin teorik bilgi düzeyine katkısının beceri temelli öğrenmeye göre daha fazla olduğunu ifade etmişlerdir. Uzaktan eğitim sisteminin sağlıklı mezunlar yaratacağını düşünen üniversite yöneticileri de bulunmaktadır (Lau, Yang, & Dasgupta, 2020 akt. Telli Yamamoto & Altun, 2020).

Pandemi dönemindeki uzaktan eğitim sürecinde, okulun sadece eğitim değil; bakım, koçluk ve sosyalleşmeyi içeren toplumsal bir mekan olduğu ortaya çıkan durumlardan biri oldu (Anderson, 2020 akt. Can, 2020). Uzaktan eğitim, özellikle ilk kademelerdeki öğrencilerin sosyal etkileşim ihtiyacını karşılamamaktadır (Can, 2020). Çocukların ve gençlerin akranlarıyla olan sosyalleşme olanağı olan okullardan uzak kalması sosyal izolasyonu beraberinde getirmiştir (Can, 2020; Chang ve Satako, 2020).

Uzaktan eğitimde öğrenciler arasında, öğrenciler ile öğretmenler arasında ve öğretmenlerin kendi arasında iletişim sağlıklı gerçekleşmemektedir (Muirhead, 2000 akt. Fidan, 2020). Ülkemizde de lisans ve lisansüstü öğrencileriyle yapılan bir çalışmada da öğrencilerin yarısı (%49.9) bu süreçte öğretim elemanlarıyla rahatça iletişim kuramadıklarını ifade etmiştir (Keskin ve Özer Kaya, 2020).

Bunların yanı sıra öğrenmenin sosyal etkileşim ortamlarında (Nathan ve Sawyer, 2014) gerçekleşmesinden hareketle uzaktan eğitim sürecinde öğrenciler arası iletişim ve beraber öğrenme olanaklarının artırılması bir ihtiyaçtır (Yıldırım, 2020). Keskin ve Özer Kaya'nın (2020) çalışmasında lisans ve lisansüstü öğrencilerinin de yarısından fazlası (%59.9) web tabanlı uzaktan eğitimin bireysel çalışmaya yönlendirilerek grup çalışmalarının azalmasına neden olduğunu ifade etmiştir.

Ankara'da yapılan bir çalışmada da ilkökul öğretmenleri zorunlu uzaktan eğitim sürecinde öğrencilerini motive edemediklerini belirtmişlerdir (Fidan, 2020). Aynı çalışmada öğretmenlerin bu sürece dair ifade ettikleri olumsuz görüşler motivasyon, teknoloji bağımlılığı, hazırbulunuşluk, bakış açısı, sınıf yönetimi, hareketsizlik, veliler ve rahatlık şeklinde kodlanmıştır.

Uzaktan eğitimde öğretmen varlığı daha da önem kazanmıştır (Yıldırım, 2020). Bu süreçte öğrencilerin kendi öğrenmeleri için daha fazla sorumluluk almaları gerekirken (Bozkurt, 2020) ilk kademelerdeki öğrencilerin bu konuda daha fazla desteğe ihtiyacı vardır. Fidan'ın çalışmasına göre ilkökul öğretmenleri de bu durumu öğrencilerinin kendi içsel motivasyonlarının ön plana çıktığı şeklinde ifade etmiş ancak öğrencilerini yeterince motive edemedikleri konusunu bir olumsuzluk olarak ifade etmiştir (Fidan, 2020). Buna göre öğrencilerin halen öğretmen desteğine ihtiyaç duyduğu açıktır.

İçerik, materyal geliştirme ve ölçme değerlendirme konuları da uzaktan eğitimin önemli sorunları olmuştur (Bozkurt, 2020; Özer ve Suna, 2020; Shisley, 2020 akt. Yıldırım, 2020). Ölçme-değerlendirme kısmında da eksiklikler bulunmaktadır (Can, 2020). EBA bağlamında yürütülen uzaktan eğitimde öğretmenlerin eksik gördükleri durumlara yönelik görüşlerinde ise en fazla eksikliğin altyapıdan sonra %30 ile içerik olduğu ortaya çıkmıştır (Doğan ve Koçak, 2020). Yüksek öğretimde açık ders materyalleri havuzunda video, sunum gibi görsel içeriklerden daha çok basılı ders materyalleri yer almaktadır (Can, 2020). Lisans ve lisansüstü öğrencileri de görsel materyallerin eksik olduğunu ifade etmişlerdir (Keskin ve Özer Kaya, 2020). Son olarak kısaca Türkiye'de de uzaktan eğitim henüz özel eğitim öğrencileri ile engelli öğrenciler için yeterli seviyede değildir (Telli Yamamoto ve Altun, 2020).

4.5. Eğitim Emekçisinin Problemleri

Eğitim emekçilerinin pandemi döneminde karşılaştığı sorunlar arasında uzaktan eğitim için ne materyal ne de pedagojik olarak desteklenmek, belirsizlik, öğrencilerinin yaşadığı ancak kendilerinin de çözemedikleri sorunlarla baş başa kalmak başta gelenler arasında sayılabilir.

Kısaca eğitim emekçilerinin çoğunun ilk defa verdikleri ve yeterince bilgi sahibi olmadıkları uzaktan eğitim

sürecinde kendi sorunlarını kendileri çözmek zorunda kalmış, yalnız bırakılmış ve eğitim sisteminin ilk basamağında velilerle yüz yüze oldukları için uzaktan eğitim sürecindeki eğitim sisteminin tüm sorunları omuzlarına yüklenmiştir.

Bu durumun sonucunda ise Eğitim-Sen'in 2.239 öğretmen ile yaptığı ankette ise uzaktan eğitimin nitelikli bir şekilde yapılmadığını düşünen öğretmenlerin oranı %93,8 ile oldukça çarpıcı bir oran. Sorunlarla boğuşan öğretmenler aracılığıyla verilen uzaktan eğitime ilişkin Yıldırım (2020) çalışmasında şöyle bir değerlendirme yapmıştır: "Pandemi sonrasında evlerine çekilen öğretmenlerin büyük çoğunluğunun uzaktan eğitim konusunda yeterli bilgi, deneyim ve zamanı olmadığı, çoğu durumda altyapı, cihaz, donanım ve yazılım eksiklikleri de olduğu için bu şartlarda sürdürülen uzaktan eğitim çalışmalarının tam tamına uzaktan eğitim sayılamaya cağı öne sürülebilir."

Uzaktan eğitim sürecinde öğretmenlerin de öğrenciler gibi uzaktan eğitimi sürdürecektir uygun materyal ve yeterli internete sahip olmaları gerekir. Aynı zamanda eğitimin tamamen uzaktan eğitim yoluyla sürdürüldüğü pandemi döneminde, eğitim emekçileri kullanılan araçlar konusunda da yine çevrimiçi hizmet içi eğitimlerle desteklenebilirdi. Öğretmenlerin bu süreçte aldığı destek konusunda ERG raporu MEB sitesindeki paylaşımlarda uzaktan eğitim sürecinde öğretmenleri destekleyecek araç ve politikaların yer almadığını ifade etmektedir. Böylelikle ERG'nin uzaktan eğitimin birinci ayının sonunda öğretmenlerle yaptığı ankete göre öğretmenler yaşadıkları sorunların internete erişimi olmayan ya da kısıtlı olan öğrencilere ulaşmanın yanı sıra dijital araçları kullanma ile ilgili olduğu sonucu ortaya çıkıyor (Eğitim Reformu Girişimi, 2020).

Uzaktan eğitim sürecinde eğitim emekçilerinin kullanacakları pedagojik yöntemler yüz yüze eğitimde kullanılanlardan farklılık gösterebilir. Aynı zamanda öğretmenlerin teknolojik pedagojik alan bilgisinin de geliştirmeleri konusunda desteğe ihtiyacı vardır. Öğretmen eğitimlerinin teknoloji kullanımı ve çevrim içi eğitim-öğretimde öğretmen yeterliliklerinin artırılmasına yönelik branş bazlı olması gibi daha belirli konulara yönelmesi gereklidir (Yıldırım, 2020). Benzer şekilde öğretim üyelerinin de bu duruma çok hızlı uyum sağlaması beklenmiştir ancak uzaktan eğitime uygun ders materyalleri hazırlamak ve YÖK'ün de ifade ettiği gibi içerik hazırlamak oldukça zordur (Telli Yamamoto ve Altun, 2020).

Arık'a (2020a; 2020b akt. Can, 2020) göre, öğretmenlerin uzaktan eğitim sürecinde EBA platformunu daha etkin kullanabilmeleri için desteklenmeleri gerekmektedir. Yüz yüze de olsa uzaktan eğitimle de olsa, eğitimin en önemli paydaşlarından biri olarak öğretmenlerin desteklenmesi ve motivasyonlarının güçlenmesi bu süreçte daha fazla önem kazanmıştır (Can, 2020).

Benzer şekilde UNESCO (2020b) da öğretmenlerin öğrenmenin gerçekleştirilmesinde ön saflarda olduğunu ve pandeminin etkisini azaltmada da kritik rollere sahip olduğunu belirterek öğretmenlerin bilgilendirilmesi, desteklenmesi, korunması ve sürece dahil edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ancak aksine Türkiye’de öğretmenler uzaktan eğitim sürecinin karar verme aşamalarında sürece dahil edilmemiş, örneğin Mart ayındaki EBA üzerinden yapılan canlı dersler öğretmenlere sorulmadan 60 dk olarak belirlenirken Ağustos ayında tekrar başlayan canlı dersler yine öğretmenlere sorulmadan ve haber verilmeden 30 dk’ya düşürülmüştür. Ayrıca, UNESCO raporları öğretmenlerin bu süreçte bazı çevrimiçi eğitim platformlarını kullanmada baskı ile karşılaştıklarını ortaya koyuyor (UNESCO, 2020b). Öğretmenler COVID-19 sürecinde teknoloji tarafından kısıtlanmış hissettiklerini ve öğrencilerle uzaktan iletişim kurmanın zor olduğunu ifade etmişlerdir (Hilli, 2020 akt Fidan, 2020).

COVID-19 nedeniyle zorunlu olarak gerçekleştirilen uzaktan eğitimde yaşanan sorunlar arasında kullanılan iletişim araçlarının yanında sürecin belirsizliği de yer almaktadır (Fidan, 2020). Türkiye’de de Mart 2020’den itibaren yüz yüze eğitimin ne zaman ve nasıl devam edeceğine dair belirsizlikler halen devam etmektedir. Aynı zamanda öğretmenlerin bu süreçteki ücretlerinin ve çalışma saatlerinin sürekli değişmesi de öğretmenlerin maruz kaldığı başka bir belirsizliktir.

Devlet okullarında çalışan öğretmenlerin ek ders ücretleri kesilmiş, ardından hangi okulun kaç saat ders vereceği belirsizleşmiştir. Özel okullarda çalışan eğitim emekçilerinin durumu ise daha ağırdır. Mart ayından itibaren uzaktan eğitime geçildiğinde dahi tam zamanlı çalışırken ücretsiz izin maaşıyla ödemesi yapılan özel okuldaki eğitim emekçileri, Ağustos ayından itibaren uzaktan eğitim devam etse de canlı derslere bağlanmak için okula gelmekte zorlanmaktadır (SoL Haber Portalı, 2020). Aynı zamanda öğrenciler ve veliler ile sürekli kişisel telefonları aracılığıyla haberleşmek zorunda kalan eğitim emekçileri gece yarısına kadar çalışmak durumunda kalıyorlar. Özel okulda çalışan bir eğitim emekçisi bu duruma ilişkin şunları söylemektedir: “..pandemi sürecinde 7/24 çalışıyor gibiyiz. Gece 03.00’te bile soru atan öğrenciler var. Sürekli telefon ile veli, öğrenci ve yöneticilerle görüşmek durumundayım.” (Birgün, 2020).

Devlet okullarında çalışan eğitim emekçileri ise 21 Ağustos-18 Eylül arasındaki telafi eğitim sürecinde EBA’nın yoğunluğu kaldıramamasından dolayı cumartesi günleri de çalışmış, ancak canlı ders saatleri 15 saatin üstüne geçmeyenler ek ders ücreti dahi alamamıştır. Özel okullarda ise telafi eğitim 15 Ağustos’tan itibaren başlarken, özel okullar bu tarihten itibaren 8. ve 12. sınıflarda yüz yüze eğitime de başlamış oldu. Devlet okullarında destekleme ve yetiştirme kursları ile 8. ve 12. sınıflarda da yüz yüze eğitim başlarken, bu makale

lenin yazıldığı tarihlerde ilkokulların tüm sınıflarında, ortaokullarda 5. ve 8. sınıflarda, liselerde ise 9. ve 12. sınıflarda sınıflar genellikle ikiye bölünerek ve her grup haftada 2 gün okula gelmek üzere bu şubelere derslere giren öğretmenler ise haftada 4 gün okula gitmekte. Ancak devlet okullarında artık kadrolu temizlik görevlisinin olmaması ve okullarda hem temizlik görevlisi hem de temizlik malzemesi eksikliği nedeniyle öğretmenler sağlık durumları ile ilgili de belirsizlik yaşıyorlar (SoL Haber Portalı, 2020). Eğitim emekçileri yüz yüze ders saatleri azaltıldığı için her şubenin haftalık ders saatini tamamlamak üzere canlı derslere de devam etmekte ve canlı derslerinin ders programı da birçok okulda her hafta değişmekte. Sonuç olarak eğitim emekçileri çalışma saatlerinden çalışma koşullarına, ücretlerinden sağlıklarına kadar birçok belirsizlikle büyük bir stres altında çalışıyorlar.

SONUÇ

Bu yazıda uzaktan eğitimin iki yüz yıllık kısa tarihi incelenmiş, piyasanın ulaşım ve mekan gibi maliyet düşürme ile ucuz ve hızlı işgücü yetiştirme hedefleri doğrultusunda uzaktan eğitimi yüz yüze eğitim yerine geçirme denemelerinin başarısız olduğu ortaya konmuştur. Buna rağmen pandemi öncesi dönemde özellikle sektörlerin kısa süreli ihtiyaçlarını karşılayacak çevrimiçi sertifika programları kişilerin öğrenci olarak eğitim ve işçi olarak çalışma koşullarını zorlaştırmıştır. Uzaktan eğitim pandemi döneminden önce eğitimin piyasalaştırılmasının bir parçası olarak işlevli iken, pandemi döneminde zorunlu hale gelmiş ve birçok sorunla karşılaşmıştır. Bu makale Türkiye odaklı ve 2020 yılında pandemi döneminde gerçekleştirilen uzaktan eğitim faaliyetlerine ilişkin çalışmalardan faydalanarak uzak eğitim uygulamalarında yaşanan zorlukları ve eğitim emekçilerinin yaşadığı sorunları ortaya koymaya çalışmıştır. Türkiye’deki 18 milyon öğrencinin 10 milyonundan fazlası uzaktan eğitime erişememektedir. Geri kalan öğrencilerin de çoğu eğitim için uygun olmayan mobil telefonlar kullanmaktadır. Mobil telefon kullananların da çoğunlukla kardeşleri ile birlikte cihazı ortak kullandıkları uzaktan eğitimden ne kadar faydalanabildikleri ise oldukça tartışmalıdır ve bu konuda da daha fazla çalışma yapılmasına ihtiyaç vardır. Evler okula dönüşmüşken, evde uygun bir çalışma ortamı olmayan öğrencilerin evden öğrenmeyi gerçekleştirebilmesi bir hayaldir. Devlet okullarında okuyan öğrencilerin önemli bir kısmı uzaktan eğitime dahi ulaşamazken özel okullardaki öğrenciler hem yüz yüze eğitime başlamış hem de özel okullar öğrencileri birer yarış atı gibi uzaktan eğitime de mecbur bırakmışlardır. Özel okullarda okuyan öğrencilerin bu kadar zorlanması bir çocuk hakkı ihlali iken devlet okullarında okuyan öğrencilerle özel okullarda okuyan öğrenciler arasındaki eşitsizliğin büyümesi ise milyonlarca öğrencinin eşit eğitim hakkı ihlali anlamına gelmektedir. Pandemi dönemindeki uzaktan eğitim sürecinde velilerin evi okula dönüştürme, çocuklarının

uzaktan eğitim programını takip, çocuklarına uzaktan eğitime katılma konusunda rehberlik ve öğretmenlerin eksikliğinde eğitim süreçlerinde onları desteklemek konusunda sorumlulukları oldukça artmıştır. Ancak herkesin evde kalmasıyla özellikle evdeki kadınların yemek ve temizlik gibi iş yükleri oldukça artmışken evde kalan çocuklarını desteklemek konusunda ne kadar başarılı olabilecekleri de başka bir araştırma konusudur. Ancak bu süreçte birçok sektörde hafta sonu sokağa çıkma yasaklarında dahi milyonlarca emekçinin çalışmaya devam ettiği düşünülürse evde yalnız kalan çocukların eğitim konusunda desteklenmesi bir yana bakım ihtiyaçları dahi karşılanamamıştır. Okul, dezavantajlı çocuklar için daha ağırlıklı olmak üzere milyonlarca çocuğun bakım, eğitim ve sosyalleşme ortamıdır. Dezavantajlı milyonlarca çocuk uzaktan eğitimin uzamasıyla beraber aylarca okul ortamından, öğretmenlerinden ve örgün eğitimden uzak kalmış, evdeki ağır koşullara daha fazla maruz kalmıştır. Sonuç olarak toplumdaki eşitsizlikler çocuklar üzerinden daha da derinleşmiştir ve dezavantajlı gruplar için ise bu eşitsizliğin sonuçları okuldan ayrılma ve şiddet gibi daha da ağırlaşma riski taşımaktadır.

MEB tarafından yeterince desteklenmeyen eğitim emekçileri de bu süreçte internet ve uzaktan eğitim araçlarını kendi imkanlarıyla karşılamak ve öğrencilere uzaktan eğitim platformlarında hangi pedagojik yöntemlerle ders anlatacaklarına kendilerince çözüm üretmek zorunda kalmışlardır. Eğitim emekçileri hem kendileri teknik problemler yaşarken hem de canlı derslere bağlanmakta sorunlar yaşayan öğrenci ve velilere teknik destek olmak zorunda kalmış, süreçte yaşanan birçok sıkıntıda velilerle yüz yüze gelmiş ve gece yarısına kadar veli ve öğrencilerle kişisel telefonlarından iletişim kurmaya çalışmışlardır. Buna rağmen devlet okullarındaki öğretmenler telafi eğitim süreçlerinde ek ders ücreti alamamış, özel okul öğretmenleri ise tam zamanlı çalışırken kısa çalışma ödeneği ve ücretsiz izin maaş desteği ile geçinmeye zorlanmışlardır. Ne devlet okulu ne de özel okulda çalışan eğitim emekçileri de pandemiye karşı yeterince dezenfekte edilen ortamlarda çalışmaktadırlar. Sonuç olarak pandemi döneminde uzaktan eğitimde eğitim emekçileri sağlıksız koşullarda, güvencesiz, düşük ücretlerle ve esnek çalışmak zorunda bırakılmışlardır.

KAYNAKLAR

- Anderson, J. (2020). *Brave New World The coronavirus pandemic is reshaping education*. Erişim Tarihi: 20.04.2020. <https://qz.com/1826369/how-coronavirus-is-changing-education/>
- Arik, B.M. (2020a). *Türkiye’de koronavirusün eğitime etkileri-II, uzaktan eğitim nasıl olacak ve bu süreçte neler dikkate alınmalı?*. Erişim Tarihi: 28.04.2020. <https://shorturl.at/aoZ34>
- Arik, B.M. (2020b). *Türkiye’de koronavirusün eğitime etkileri-IV, dijital uçurum uzaktan eğitimi nasıl etkiliyor?*. Erişim Tarihi: 28.04.2020. <https://shorturl.at/uvCLZ>

- Birgün. (2020a). *EBA’yı öğrencilerin yalnızca 5’te biri düzenli kullanıyor*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/ryzPZ>
- Birgün. (2020b). *Salgın döneminde özel okul öğretmenleri neredeyse 24 saat çalışıyor*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/bjICQ>
- Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması. *AUAd*, 6(3). 112-142.
- Can, E. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemisi ve pedagojik yansımaları: Türkiye’de açık ve uzaktan eğitim uygulamaları. *AUAd*, 6(2). 11-53.
- Chang, G.C. ve Satako, Y. (2020). *How are countries addressing the Covid-19 challenges in education?*. Erişim Tarihi: 26.03.2020. <https://shorturl.at/mnvUW>
- CNN Türk TV. (2020). *Eğitim sisteminde ne gibi değişiklikler olacak? Bakan Ziya Selçuk, Hafta Sonu’nda anlattı*. Hafta Sonu. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/mJSXZ>
- Cuban, L. (1986). *Teachers and machines: the classroom use of technology since 1920*. Teachers College Press.
- Doğan, S., ve Koçak, E. (2020). EBA sistemi bağlamında uzaktan eğitim faaliyetleri üzerine bir inceleme. *Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(14). 110-124.
- Eğitim-Sen. (2020). *Pandemi koşullarında eğitim araştırması*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://egitimsen.org.tr/pandemi-kosullarinda-egitim-arastirmasi/>
- Eğitim Reformu Girişimi. (2020). *Eğitim Yönetişimi ve Finansmanı: Eğitim İzleme Raporu*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/wDMR9>
- Fidan, M. Covid-19 belirsizliğinde eğitim: ilköğretimde zorunlu uzaktan eğitime ilişkin öğretmen görüşleri. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 6(2). 24-43.
- Giannini, S. ve Albrechtsen, A.B. (2020). *Covid-19 school closures around the world will hit girls hardest*. Erişim Tarihi: 03.04.2020. <https://shorturl.at/sKQX6>
- Giannini, S. ve Lewis, G.S. (2020). *Three ways to plan for equity during the coronavirus school closures*. Erişim Tarihi: 28.03.2020. <https://shorturl.at/fpKU0>
- Gosper, M., Green, D., McNeill, M., Phillips, R., Preston, G., ve Woo, K. (2008). The impact of web-based lecture technologies on current and future practices in learning and teaching.
- Grieve, R., Padgett, C. R., ve Moffitt, R. L. (2016). Assignments 2.0: The role of social presence and computer attitudes in student preferences for on-line versus offline marking. *The Internet and Higher Education*, 28, 8-16.
- Hilli, C. (2020). Distance teaching in small rural primary schools: a participatory action research project. *Educational Action Research*, 28(1). 38-52.
- Holmberg, B. (2008). *The evolution, principles and practices of distance education*. Yeniden Basım, Sayı 11. Baskı yeri: BIS-Verlag der Carl von Ossietzky Universität Oldenburg.
- Harper, W. (1886). *Vincent*. Yeniden Basım. Mackenzie & Christensen.
- Hermod, H. S. (1901). *Undervisning pr korrespondens*. Malmö: Malmö Språköch Handelsinstitut.
- Keskin, M., ve Derya, Ö. (2020). COVID-19 sürecinde öğrencilerin web tabanlı uzaktan eğitime yönelik geri bildirimlerinin değerlendirilmesi. *İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 5(2). 59-67.
- Kurubacak, G. ve Yüzer, T.V. (2004). *The building of knowledge networks with interactive radio programs in distance education systems*. J. Nall & R. Robson (Eds.), Proceedings of E-Learn 2004--World Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare, and Higher Education. 2360-2367. USA: Association for the Advancement of Computing in Education (AACE). Erişim Tarihi: 08.04.2020. <https://shorturl.at/ehHV7>
- Lau, J., Yang, B., ve Dasgupta, R. (2020). *Will the coronavirus make online*

- education go viral?. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/twINW>
- Maniar, N., Bennett, E., Hand, S., ve Allan, G. (2008). The effect of mobile phone screen size on video based learning. *JSW*, 3(4). 51-61.
- Muirhead, W. D. (2000). Online education in schools. *International Journal of Educational Management*, 14(7). 315-324.
- Nathan, M. J., ve Sawyer, R. K. (2014). Foundations of the learning sciences. In *The Cambridge handbook of the learning sciences*. 21-43.
- Nyugen, T. (2015). The Effectiveness of Online Learning: Beyond No Significant Difference and Future Horizons. *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 11(2). 309-319.
- Özer, M. ve Suna, H. E. (2020). Covid-19 salgını ve eğitim. M. Şeker, A. Özer ve C. Korkut, (Ed.), *Küresel toplumun anatomisi: İnsan ve toplum geleceği içinde* (s. 171-192). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi – TÜBA.
- Reimer, F. M. ve Schleicher, A. (2020). *A framework to guide an education response to the COVID-19 pandemic of 2020*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/eyKPU>
- Shisley, S. (2020). *Emergency remote learning compared to online learning*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/gosyC>
- SoL Haber Portalı. (2020a). Özel okullarda tablo nasıl? Eğitim emekçileri gerçek manzarayı anlatıyor... Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/dpDGX>
- SoL Haber Portalı. (2020b). *Okullar öğretmenlere açıldı: önlemsiz sınıflar, belirsiz süreçler*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/dCJ23>
- Speedtest. (2020). *Speedtest Global Index - Monthly Comparisons of Internet Speeds from around the World*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://www.speedtest.net/global-index>
- Şen Akbulut, M. (2020). Dijital teknolojilerin eğitimde etkin kullanımı. *Bilim ve Teknik*, 53(631). 48-55.
- Şimşek, H. (2020). *Eğitim sisteminin geleceği buna bağlı... MEB için çözüm önerisi...* Erişim Tarihi: 04.04.2020. <https://odatv4.com/egitim-sisteminin-gelecegi-buna-bagli-03042025.html>
- T.C. Milli Eğitim Bakanlığı. (2020). *TRT EBA kanallarında yeni yayın dönemi başlıyor*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://shorturl.at/gwU02>
- TEDMEM. (2020). *COVID-19 sürecinde eğitim uzaktan öğrenme, sorunlar ve çözüm önerileri*. (TEDMEM Analiz Serisi 7). Ankara: Türk Eğitim Derneği Yayınları.
- Telli, S. G., ve Altun, D. (2020). Coronavirüs ve çevrimiçi (online) eğitimin önlenemeyen yükselişi. *Üniversite Araştırmaları Dergisi*, 3(1). 25-34.
- TÜİK (2020). *Hanelerde bilişim teknolojileri ve İnternet erişimi bulunma oranı, 2004-2010. Hanehalkı Bilişim Teknolojileri Kullanım Araştırması, 2004-2020*. Erişim Tarihi: 31.10.2020. <https://data.tuik.gov.tr/tr/main-category-sub-categories-sub-components2/#>
- UNESCO. (2020a). *Distance learning strategies, what do we know about effectiveness?* Erişim Tarihi: 16.04.2020. <http://www.unesco.org/covid19E-Dwebinar>
- UNESCO. (2020b). *SDG-Education 2030 Steering Committee Urges Protection of Education, now and post-crisis*. Erişim Tarihi: 07.04.2020. <https://shorturl.at/IJSVZ>
- UNICEF. (2020). *COVID-19: More than 95 per cent of children are out of school in Latin America and the Caribbean*. Erişim Tarihi: 03.04.2020. <https://shorturl.at/dqIU5>
- YÖK. (2020). *YÖK dersleri platformuna öğrencilerden yoğun ilgi*. Erişim Tarihi: 03.04.2020. <https://shorturl.at/jmzAU>
- Yıldırım, K. (2020). İstisnai bir uzaktan eğitim-öğretim deneyiminin öğrettikleri. *Alanyazın*, 1(1). 7-15.
- Zawacki-Richter, O., ve Kouroutchkina, A. (2012). The development of distance education in the Russian Federation and the former Soviet Union. *International Review of Research in Open and Distributed Learning*, 13(3), 165-184.

BİLİM EMEKÇİLERİNİ ÖRGÜTLEYEN BİR BİLİM EMEKÇİSİ DR. NEAL T. SWEENEY

Söyleşi | Mehmet Aslan ve Erhan Nalçacı
Çeviri | Mehmet Aslan

Bu sayımızda ABD'deki akademik sendikalarından "Post-dok ve Akademik Araştırmacılar Sendikası" (UAW) liderlerinden Dr. Neal Sweeney ile bir söyleşi gerçekleştirdik.

Röportaj teklifimizi Kabul ettiğiniz için çok teşekkür ederiz Dr. Sweeney. Çocukluk ve gençliğinizden başlamak ister misiniz? Nasıl bir ailede büyüdünüz? Aileniz işçi sınıfının bir parçası mıydı, çocukluk ve gençlik yıllarınızda toplumsal mücadelelere şahit oldunuz mu?

Detroit, Michigan yakınlarında, orta sınıf bir ailede büyüdüm. İçinde bulunduğum çevre tarafından şekillendirildim – Detroit son derece ayrılmış bir şehir, erken yaşlarda sistemik ırkçılık ve siyahilerin karşılaştıkları baskıların farkına vardım. Aynı zamanda başta otomobil endüstrisi olmak üzere fabrikaların Detroit'i terk ettiği, Güney'e ve diğer ülkelere yöneldiği, Detroit'in endüstriyel niteliğini yitirdiği yıllarda büyüdüm diyebilirim. Detroit aynı zamanda çokuluslu bir şehir, Meksika'dan, Orta Doğu'dan ve birçok merkezden pek çok insanı içinde barındırıyor. Annem bir öğretmendi ve çok güçlü bir adalet duygusuna sahipti ve bunun beni erken yaşta şekillendiren önemli etmenlerden biri olduğuna inanıyorum.

Sizi bilim insanı olmaya ne yöneltti?

Lise ve üniversite eğitimim boyunca araştırma laboratuvarlarında çalıştım ve kendimi geç saatlere kadar çalışır, meslektaşlarımla -lisansüstü öğrenciler, post-doklar, akademisyenler- ile sohbet ederken buldum, her biri son derece motive edici ve ilginç insanlardı ve hepsiyle sık sık müthiş sohbetler gerçekleştirmek imkânı yakaladım. Sorgulama sürecini, beynin belli bir sorunu nasıl çözdüğü bulmacasını sevmeye başladım. Sıklıkla görsel sistemler üzerine çalıştım, dolayısıyla görsel bilginin

nasıl işlendiği, retinanın beyin ile nasıl ilişkilendiğini, gelişim sürecinin nasıl temel mekanizmaları ortaya çıkardığını, bu gelişimsel mekanizmaların nasıl kimi hastalıkların tedavisi için kullanılabileceğini çalıştım.

Stephan Jay Gould'un pek çok kitabını okudum bu sırada, bilime diyalektik bir noktadan yaklaşıyor ve çalışmaları ile bilimi siyasi gerçeklik ve sosyal adalet ile birbirine bağlıyordu. Benzer işler yapan Richard Lewontin'in çalışmalarını da okudum. Bilim sıklıkla apolitik bir alan olarak resmedilir ve kimi araştırmacılar siyasi faaliyet gerçekleştirmek ya da çalışmalarımızın ne ima ettiğini düşünmekten kaçınırlar, ancak bu yazarlar ve pek çok meslektaşım, daha geniş siyasal dünya ve bilim dünyasını birbirine bağlayabilmemde bana yardımcı oldular.

Şu an bir bilim insanı olarak çalışıyor musunuz, ya da araştırma alanınızla ilgili herhangi bir faaliyet sürdürüyor musunuz?

Şu an bir sendika lideri olarak çalışıyorum. On yıl kadar önce post-dok'lar için bir sendika kurulmasına yardımcı olarak bu mücadeleye dâhil oldum. Geçtiğimiz 4-5 yıldır bilim insanlarıyla yakın bir şekilde sendika örgütleyicisi olarak çalışıyorum; daha iyi haklar ve çalışma koşulları edinmeleri için bir arada mücadele ediyoruz.

Sendika örgütleyicisi olarak faaliyetlerinize geçmeden önce, araştırmalarınızın en önemli sonuçlarını bizimle paylaşmak ister misiniz?

Bulunduğum lisansüstü eğitim kurumu olan UCSF'da (University of California San Francisco) araştırmalarım nöronların nasıl büyüdükleri ve nasıl dallar yarattıkları üzerineydi. Dendritleri kontrol eden dallanma genlerinde farklı mutasyonlar taşıyan meyve sinekleri üzerinde çalıştım, yani nöronların diğer nöronlardan enformasyon aldıkları parçalar üzerinde. Farklı sinek soyları dendritlerin dallanmasının gerçekleşmesinde sorunlar yaratabilen farklı mutasyonlar taşıyorlardı, bazıları çok az dal taşıırken kimileri çok fazla taşıyabiliyordu, kimileri ise başta normal bir şekilde büyürken bir anda daralma yaşıyordu. Ben bunlardan fazla dallanma yaşayanlar üzerinde çalıştım ve bunun nedenleri ve hücrenin hangi işleyişindeki nasıl farklılıkların buna neden olduğunu anlamaya çalıştım. Tam o sıralarda Danimarka'da başka bir grup, bir ailede belli bir tip demans hastalığına (frontotemporal dementia) neden olan bir mutasyonu çalışıyordu ve bu gen benim çalıştığım gen ile yakından ilişkili çıktı. Bu ilginç bağlantı bu hastalığa neden olan nöral değişimlerin ortaya çıkmasını sağladı.

Pek çok akademik oldukça zor koşullar altında çalışıyor, uzun çalışma saatleri, düşük ücret vs. ABD'deki bilim insanlarının çalışma koşullarından bahsetmek ister misiniz? Sizin koşullarınız nasıldı, birlikte mücadele ettiğiniz bilim insanları nasıl zorluklarla karşılaşılıyorlar?

Bir laboratuvar teknisyeni olarak epey süre çalıştım, lisans öğrencisi olarak araştırmacı, lisansüstü araştırmacı, iki farklı kurumda post-dok olarak çalıştım. Bütün bu süreçte anladım ki her ne kadar birçok insan araştırmacı olmayı, farklı farklı konuları özgürce çalışabilmeyi entelektüel olarak oldukça tatmin edici bulsa da bu alan son derece sömürüye açık bir alan. Kurumsal cinsiyetçilik ve ırkçılık son derece yaygın, örneğin yeni bir araştırma cinsel tacizin yaygınlık derecesi olarak ordunun hemen ardından ikinci sırada yer aldığını gösteriyor. Araştırma asistanları ve post-dok'lar görece olarak düşük ücret ödenen pozisyonlara itiliyor, çok yoğun bir çalışma temposu ile karşılaşılıyorlar ve kalıcı bir pozisyon bulabilmek oldukça zor, iş güvencesi neredeyse hiç yok. Pek çok yabancı araştırmacı ile bir arada çalışma fırsatı yakaladım, sendikamdaki araştırmacıların hemen hemen üçte ikisi yabancı araştırmacılar. Hızla öğrendim ki ABD'de bir vize ile bulunan çalışanlar vizelerinin çalışma durumlarına bağlı olması sonucu ekstra-sömürü ile karşılaşılıyorlar, yani işlerini kaybederlerse ya hızla yeni bir iş bulmak durumundalar, ya da ülkeyi terk etmek zorundalar. Son zamanlarda Çinli araştırmacılara dönük ırkçı saldırılarla karşılaşılıyor, sendikamda İran'dan ve diğer ülkelerden gelen, seyahat yasakları ile karşılaşan araştırmacılar da bulunuyor. Araştırmacılık sıklıkla bir sömürü alanı olarak düşünülüyor ancak koşulları göz önünde bulundurduğunuzda bu durum benim için açıklığa kavuştu ve bunu değiştirmeye katkı sunmaya karar verdim.

Bu sömürü ilişkilerinde akademik kurumların rolün nasıl görüyorsunuz?

Daha çok çabalamaları gerekli. Örneğin, son zamanda yaşanan vize yasakları ve kısıtlamalarının ardından pek çok akademik kurum ülke dışına çıkan araştırmacıların çalışmaya devam edemeyecekleri pozisyonunu benimsedi. Karşılaştıkları siyasal baskının ardından bu konumu değiştirdiler, bu gösteriyor ki göçmen kanunlarını nasıl yorumlamak gerektiğine dair bir seçim yapma becerisine sahipler. Kanunları yorumluyorlar ve nasıl bir yorum geliştirecekleri ve bunun sonuçları işçiler ve öğrencilerden gelecek olan siyasal baskıyla ilişkili.

Tam olarak ne zaman bilim insanları için sendika örgütlenmesi faaliyetlerine başladınız?

University of California Santa-Cruz'da 2009 yılında post-dok olarak çalışmaya başladım ve sendika henüz yeni kurulmuş durumdaydı. Üniversite'nin sendikayı tanımasını sağlamak uzun soluklu bir mücadeleyi gerektirmişti ve üniversite örgütlenme faaliyetlerimize bir dizi şekilde müdahale etmeye çalışmıştı, bu müdahalelere "sendikaya muhalefet yaratmaya çabalamak" da dâhil ancak sonunda başarılı olduk. Post-dok'lara özel

bir kontrat için ABD'deki ilk müzakere sürecini yürüttük. Kaliforniya Üniversitesi tüm ABD'deki post-dok'ların yüzde 10'unu barındırıyor, dolayısıyla ulusal düzeyde büyük bir etki yaratması bekleniyordu. Müzakereler sürerken Üniversite elbette ayak sürüdü, anlaşmaya varmaya engel olmak için birçok zorluk yarattı, örneğin müzakere görüşmelerini sürekli ileri bir tarihe erteliyor, görüşmeyi reddediyor ya da hiçbir teklif hazırlamamış oluyorlardı. Benim de dâhil olduğum süreçte, iyi niyete dayalı müzakereleri sürdürebilmek için bir dizi kampanya yürüttük. Rektörlere ulaşacak imza kampanyaları hazırladık, Kongre'nin (Parlamento) dâhil olması için mektuplar hazırladık, grev faaliyetleri sürdürdük. Tüm meslektaşlarımı bu eylemlere dâhil etmek için çabaladım. Ayrıca müzakere ekibine seçildim ve Üniversite'ye teklifleri sunan ve teklifleri tartışan ekibe dâhil oldum. Sonunda kimi Kongre üyelerine Üniversite'nin neden bu kadar zaman kaybettiğini ve adil müzakere sürdürmeyi reddettiğini araştırması için bir duruşma hazırlamaları çağrısında bulunduk. Tüm bu baskıların sonucunda, 10 yıl kadar önce, Ağustos 2010'da bir anlaşmaya vardık. Bu çok önemli bir anlaşma oldu, maaş zamları oldukça belirgindi ve başka hak kazanımları elde edildi, örneğin iş sözleşmesine taciz ve ayrımcılık durumunda izlenecek son derece ciddi bir soruşturma sürecini dâhil ettirdik ki bu daha önce izlenen soruşturma sürecine göre çok büyük bir gelişmeyi ifade ediyordu, daha uzun istihdam süreleri ve iş güvencesi kazanımlarını elde ettik. 2016 yılında hazırladığımız kontratta ücretli doğum iznini de bu kazanımlara ekledik.

Görsel 1. Dr. Sweeney sendikanın bir eyleminde.

Bu süreçten beri sendika görevlilerinden biri olarak başkan ya da başkan yardımcısı olarak süreçlere dâhil oluyorum ve daha fazla araştırmacıyı sendikalı yapabilmek için çalışıyorum. 3-4 yıl kadar önce, bilim insanı personeller (akademik araştırmacı olarak da bilinirler) sendikamıza örgütlenmek için bizimle iletişime geçtiler ve post-doklarla yaşadığımız benzer bir süreci yaşadık. Üniversite ile uzun bir mücadelenin ardından

bu grup da Kasım 2019'da bir anlaşmaya vardı ve sendikamız hemen hemen ikiye katlanarak 7,000 üyeden 12,000 üyeye ulaştı.

ABD dışında sendikalarla bağlantılarınız var mı?

Sendikam ABD dışında post-dokları ve diğer araştırmacıları kapsayan kimi sendikalarla temas halinde. Dünyanın pek çok yerinde araştırmacılar benzer zorluklarla karşılaşılıyorlar ve bu önümüzdeki süreçte kesinlikle daha fazla gelişme kaydetmek istediğimiz alanlardan biri. Çok az kalıcı pozisyon açılıyor, hemen her akademik kurumda düşük ücretlerin yanında taciz ve ayrımcılık söz konusu. Hepimizin hükümetleri araştırmacıları fonlamaları için zorlamak gibi bir ortak mücadelesi de var.

ABD'de sosyalizm popülerlik kazanıyor gibi görünüyor. ABD'de sosyalizmin şansı sizce nedir?

Karşılaştığımız büyük sorunların hiçbirinin kapitalizm koşullarında çözülemeyeceği bana oldukça açık gibi geliyor. Akademi bu durumun son örneği ancak bunun yanında iklim değişimi, tüm dünyada yaşanan orman yangınları, sağlık hizmetleri, ırkçılık, yoksulluk, işçi hakları, cinsiyetçilik, çevrenin yok edilmesi gibi sorunlar da rahatlıkla sayılabilir. Giderek daha çok insan için, benim için olduğu gibi, bu sorunların kapitalizm koşullarında çözülemeyeceği açıklığa kavuşuyor. ABD dünyanın en zengin ülkesi ve bu sorunların kimilerini hiçbir ülkenin yaşamadığı kadar kötü bir biçimde yaşıyor, örneğin pandemi. Giderek daha fazla insanın bir ülkenin kaynaklarının kâr için değil de insanların ihtiyaçları için kullanıldığında nelerin başarılabileceğini, sosyalizmin tarihte neleri başarabildiğini, bugünkü sosyalist ülkelerin -Küba'nın, Venezuela'nın, Çin'in- başarılarını fark ettiğini düşünüyorum. Sendikal harekette onurlu bir iş için gündelik mücadelelere dâhil olurken temelden, sistemik değişimlere ihtiyacımız olduğunu ve sosyalizmin bunu sağlamanın tek yolu olduğunu fark ediyoruz.

ABD'de başkanlık seçimleri yaklaşıyor, seçimlere dair bir yorum yapmak ister misiniz? Desteklediğiniz bir aday var mı?

Georgia la Riva'yı destekliyorum, kendisi benim bulunduğum Kaliforniya'da Barış ve Özgürlük Partisi ve Sosyalizm ve Kurtuluş Partisi'nin adayı olarak pusulada yerini aldı. İnsanların bir değişim aradıklarını düşünüyorum ve iki büyük aday da bu koşulu sağlamıyorlar: Trump kadın düşmanı, her gün ırkçılık ve cinsiyetçilik kusuyor. Biden ise özetle ABD başkanı olursa "Hiçbir şey değişmeyecek" diyerek kampanyasını başlattı ve insanlar bugün bunu arzu etmiyorlar, dolayısıyla başkan seçilme ihtimalini tahmin etmekte zorlanıyorum. Bu seçim sürecinde ve geçtiğimiz seçim sürecinde pek çok insan bir değişim aranıyordu, tipik neo-liberal olmayan adayları arıyorlardı. Giderek daha fazla insan sağlık sigortası, daha iyi okullar, öğrenci borçlarına af ve bu tür şeyler istiyor. İnsanların bu yıl bir alternatif aradıklarını düşünüyorum ve iki büyük adayın da insanlarda heyecan uyandırdığını düşünmüyorum. Georgia'nın seçim kampanyası ise gerçekten heyecan verici çünkü insanlara başka bir toplumun resmini çiziyor. Örneğin Georgia defalarca Küba'yı ziyaret etti ve Küba'nın sağlık ve araştırma sistemine dair bizimle izlenimlerini paylaştı. Küba'nın son derece gelişmiş bir bilgi-teknoloji sektörü var ve dev ilaç tekellerinin yalnızca yoksul ülkeleri etkilediği için kârlı bulmadıkları ve dolayısıyla araştırmaya bile tenezzül etmeyecekleri pek çok hastalık için tedavi ve aşı geliştiriyorlar. Bu görece olarak az kaynağı bulunan bir ada ülkesinde yaşıyor ancak sosyalizm koşullarında nelerin mümkün olduğunu hepimize gösteriyor.

Türkiyeli okurlara son bir mesajınız var mı?

Sendikamızdan dayanışma mesajlarımızı iletiyorum. Türkiye'de ciddi bir siyasal baskının olduğunu farkındayız ve baskıya karşı adalet mücadelenizde desteğimizi iletiyorum. Daha iyi çalışma koşulları için mücadelelerimiz birbirleriyle ilişkili ve güçlü bağlar ve dayanışma ilişkileri kurabilmemizi umuyorum.

A SCIENCE WORKER ORGANIZING SCIENCE WORKERS

DR. NEAL T. SWEENEY

Interview by Mehmet Aslan and Erhan Nalçacı

We had a conversation with Dr. Sweeney, who is one of the leaders of Union of Postdocs and Academic Researchers (UAW) in the USA.

Thank you so much for accepting this interview offer Dr. Sweeney, would you like to start with describing your childhood? What kind of a family and environment you grew up in? Did you have a working class family, did you witness any struggles growing up?

I grew up near Detroit, Michigan in a basically middle class family. I was shaped by the environment – it was a very segregated city, so at a young age I became aware of systemic racism and how the Black community is oppressed. I also grew up during heightening de-industrialization of Detroit as the auto industry moved factories and jobs to other parts of the country, primarily the South, as well as to other countries. Detroit is also very international city, with large communities from Mexico, the Middle East, and elsewhere. My mother was a teacher and had a very strong sense of justice and that I believe shaped me from a young age as well.

What did motivate you to become a scientist, and a neuroscientist specifically?

During high school and during college I worked in research labs and found myself staying in the lab, late at night, talking to colleagues -- graduate students, Postdocs, faculty -- who were really motivating and interesting people, and we had a lot of great conversations. I really liked pursuing questions, thinking about the puzzle of how the brain solves a certain problem. I mostly worked on the visual system so we looked at questions like how is visual information processed, how does the reti-

na make connections to the brain throughout development, how those developmental processes help reveal fundamental mechanisms, and how developmental mechanisms could potentially be used to provide therapies for different diseases.

I read a lot of books by Stephen Jay Gould when I was younger; he had a dialectical approach to science and really connected science with political world and social justice. There are some other scientists in the same vein like Richard Lewontin that I also went on to read. Science is often presented as apolitical and some researchers are hesitant to take political action or even see the broader implications of our work but these writers, as well as some of my colleagues, helped me to connect with the larger political sphere of research and science fields.

Are you working as a scientist right now, or are you working on anything related to your field?

Right now I'm working as a union organizer. I helped start the first union for Postdocs about 10 years ago. And for about last four or five years I have been working as an organizer, working closely with scientists, and helping them to struggle for better rights, and win better working conditions.

Before getting into your work as a union organizer, would you like to describe the most important findings in your research?

For graduate school I went to UCSF (University of California San Francisco) and my research there was on genes that control how neurons grow and branch. I worked on fruit flies with different mutations in branching genes that control dendrites, the part of the neuron that receives information from other neurons. Different fly strains contained different mutations that caused problems in dendritic branching, for example one had too many branches and other had too few branches, and a third had branches that grew initially then contracted. I worked on one of these that caused excessive branching and we tried to understand what caused that and what parts of the cell function were altered to cause this excessive branching. Around the same time another group in Denmark was studying a family that had a mutation in their family that caused a kind of dementia (frontotemporal dementia) and it ended up being very closely related to the gene I was studying. This was a very interesting connection and has helped reveal what neuronal changes underlie this disease.

Most academics are working under hard circumstances, low pay, long working hours; would you like to describe the working conditions of scientists in the US, how it was for you, how it is for the people you organize with?

I have worked as a lab tech for several years, I was an undergraduate researcher, I was a graduate researcher, and I was a Postdoc in two different institutions. Through all this, it became clear to me that while a lot of people find the research fields as intellectually stimulating with a lot of freedom to study different topics, at the same time it was very exploitative. Institutional sexism and racism are prevalent, for example a recent study found sexual harassment in academia is only second to the military in the prevalence of harassment. Research assistants and Postdocs are kept in relatively low paid positions, they are pushed to work very hard and it's very difficult to get a permanent position, so little to no job security. I worked with many international researchers, and about 2/3s of the researchers in my union are international researchers. I quickly learned how visa holders face super-exploitation in terms of their visas being tied to their employment, so if they lose their job they have to find a job very quickly or they have to leave the country. Recently there have been racist attacks on Chinese researchers, and my union had a number of people from Iran and other countries who were stuck outside of the country from during the travel ban. Research fields are not always thought of as exploitative, but when you look at what the conditions are it became obvious to me and I wanted to help change it.

What do you think is the role of the academic institutions in these exploitative relations?

They need to do more. For example, after the recent visa bans and restrictions, a number of academic institutions initially took a position that you couldn't work if you are stuck outside of the country. After facing political pressure they changed this position, which shows they have some choice in how they interpret immigration policy. They are interpreting the law and the interpretation they take and the results will depend on the political push from the workers and students.

When did you become a union organizer for scientists?

I started as a postdoc at University of California-Santa Cruz around 2009 and at that point the union was basically just formed. It was a long struggle to get the university to recognize the union and the university interfered with our organizing in a number of ways, such as trying to stir up opposition but we were ultimately successful. We carried out the bargaining process at that time for the first Postdoc-specific contract in the country. The University of California has about 10 percent of the Postdocs in the country so it would have a big impact nationally. During the bargaining process the University tried to drag its feet, tried to put all these roadblocks to come to agreements, for example they would resche-

dule the bargaining dates or refuse to meet with us or have no proposals ready. I got involved and we had different campaigns to pressure them to bargain in good faith and reach an agreement. We did petitions to the President of the University, we prepared letters asking Congress to intervene, we did picketing, we did a strike vote, and we did direct actions at the meetings of the University Regents. I got involved in organizing my colleagues to participate in all of these. I was also elected into the bargaining team, so I was among the Postdocs who were meeting with the University, passing proposals. Eventually we persuaded some members of Congress to hold a hearing to investigate why it was taking so long and to call out the University for refusing bargain fairly. As a result of all this pressure, we eventually reached agreement just about 10 years ago, August 2010. That was a very groundbreaking agreement, the salary increases were very significant there were other rights and benefits, for example we won the right to have a very strong process to have a harassment and discrimination allegations included into the contract and that was a big improvement over the existing process, and we won longer employment lengths and more job security. In our next contract on 2016 we won paid parental leave for all Postdocs and other gains.

Photo 1. Dr. Sweeney during a meeting of the union.

I have been involved since as one of the union officers as either President or Vice President and I have also worked to organize more researchers. About 3-4 years ago, the staff scientists (also known as Academic Researchers) contacted our union about organizing so we went through the same process as with the Postdocs. After another long struggle with the University, this group reached agreement for a contract in November 2019 and that almost doubled the size of our union from 7,000 to 12,000.

Do you have any connections with other unions outside the US?

My union has been in touch with other unions outside the US that include Postdocs and other researchers. That is definitely something we are hoping to develop further in the future as many conditions for researchers are very similar around the world - there are very few permanent positions, there is widespread harassment and discrimination, and low pay. We also have in common the struggle to push governments to fund research at sufficient levels.

There seems to be a rising popularity of socialism in the US. What do you think are the chances of socialism in the US?

It's clear to me that major problems that we are facing cannot be solved under capitalism. The pandemic is the most recent example but there's also climate change, forest fires around the world, healthcare, racism, poverty, workers' rights, sexism, environmental destruction. It is clear to me and for more and more people that these can't be solved under capitalism. The US is the richest country in the world and some of these problems are the worst in this country, like the pandemic for example. I think more and more people are seeing what is possible when the resources of a country are focused on meeting people's needs and not on profit, and what socialist countries historically have achieved, and what countries that are building socialism right now – such as Cuba, Venezuela, China -- are able to achieve. In the union movement, as we fight the day-to-day struggle for dignity at work it becomes clear what is needed is fundamental systemic changes and that socialism is the way to really achieve that.

The presidential election is coming in the US; do you have any comments on that? Is there a candidate you

support?

I'm supporting Gloria la Riva, she is on ballot here in California with Peace and Freedom Party and the Party for Socialism and Liberation. I think people are looking for an alternative and two major candidates don't bring that: Trump is just a misogynist, every day promoting sexism and racism. While Biden basically came out and said "Nothing will fundamentally change" but that is not what people are looking for right now, so I think his chances to win are unclear. I think in this and the last election, many people were looking for something different, they were looking for candidates that are not the same neoliberal types. People are increasingly wanting universal healthcare, increasingly wanting better schools, relief for student debt and things like that. I believe people are looking for alternative candidates this year and the two major party candidates are not exciting a lot of people. Gloria's campaign is really exciting because it opens people up to a different picture of what society could be like. For example, Gloria has travelled to Cuba many times and has given talks about the Cuban medical and research system. Cuba has a very well-developed biotechnology sector and has developing many therapies and vaccines for diseases that major pharmaceutical companies won't touch because they affect primarily poor countries and are therefore not profitable enough. This from a small island country with relatively few resources, but it shows what is possible under socialism.

Any last messages to Turkish scientists?

From my union we send our solidarity. We know there is a lot of political repression right now and we send our support in their struggles for justice against oppression. Our struggles for better working conditions are all connected so we look forward to building links and solidarity.

Iraz Akış

LYNN MARGULIS: İSYANKÂR BİLİMCİNİN YAŞAMI VE MİRASI

Lynn Margulis, evrimsel biyoloji alanında 20. yüzyılın en önemli kuramcılarlarından biri. Canlılığın evrimine dair açıklamalara koyduğu katkılarının yanı sıra, biyoloji felsefesinde yürüttüğü tartışmalar ve ana akım evrimsel biyoloji yaklaşımlarına karşı sürdürdüğü mücadeleyle de bilim tarihinin sayfalarındaki yerini alıyor.

Lynn Margulis, ökaryotik hücrelerin ilkel prokaryot hücrelerin ortakyaşam birliği ile evrildiğini açıklayan kuramıyla geçen yüzyılın en önemli gelişmelerinden birine imza atmıştır. Simbiyogenez ya da endosimbiyotik (içortakyaşam) kuramı, iki prokaryot hücrenin birlikte yaşamasıyla başlayan ve ökaryot hücrenin ortaya çıkmasıyla sonuçlanan bir süreci tanımlar. Hayvan hücrelerinde bulunan mitokondri ile bitki hücrelerinde bulunan plastit organellerinin kökenini açıklar. Hayvan hücresi ele alındığında, yıllar içinde biriken veriler, bir bakterinin bir arke tarafından yutulduğunu ve hücre içinde yaşamını sürdürdüğünü göstermektedir. Konak hücrenin, mitokondrinin atasının ürettiği enerjiden yararlanmaya başlaması, mitokondrinin ise onu çevreleyen korunaklı ve besince zengin ortamdan yararlanmasıyla zaman içinde birlikte tek bir hücreye evrilmeleri *endosimbiyoz* olarak tanımlanmaktadır.

1938 yılında Chicago, ABD’de doğan Lynn Margulis, 1960 yılında Wisconsin Üniversitesi’nde genetik ve zooloji alanında yüksek lisans eğitimini, 1965 yılında da genetik çalışmalarıyla Berkeley Üniversitesi’nde doktorasını tamamlar. 1966 yılında çalışmaya başladığı Boston Üniversitesi’nde 22 yıl boyunca biyoloji dersleri verir. Araştırmaları; endosimbiyoz, organellerin kökenleri, evrimin mekanizmalarında simbiyogenezin rolü, Dünya’nın kendi kendini düzenleyen bir sistem olduğunu ileri süren Gaia Hipotezi ve mikroorganizmaların sınıflandırılmasına dair çalışmaları içermektedir. Lynn Margulis 2011 yılında hayatını kaybetmiştir.

OĞLU VE ÇALIŞMA ARKADAŞI DORION SAGAN’DAN VEDA

Ölümünün ardından Lynn Margulis’in oğlu Dorion Sagan tarafından hazırlanan “Lynn Margulis İsyankâr Bilimcinin Yaşamı ve Mirası” başlıklı kitap; arkadaşları, meslektaşları, öğrencileri, farklı alanlardan bilim insanları ve aydınların kaleme aldığı yazılardan oluşuyor.

Kitapta yazarlar Margulis ile ortak anılarını, onun endosimbiyotik kuramına dair fikirlerini paylaşıırken, kuram çerçevesinde şekillenen biyoloji felsefesi tartışmalarına dair makaleler de yer alıyor. Bu sayede okur; bir bilim insanının düşünme ve çalışma tarzına, söz konusu dönemde yürüyen biyoloji alanındaki tartışmalara ve bunların felsefi izdüşümlerine tanıklık edebiliyor. Aktarılan hikâyeler öğretmen Lynn’in yanı sıra, arkadaş Lynn’i de tanıma imkânı sağlıyor.

KÜNYE

**Lynn Margulis:
İsyankâr Bilimcinin Yaşamı ve
Mirası**

Haz. Dorian Sagan | Çev. Sibel
Sevinç

Ginko Bilim, 246 sayfa
İstanbul, 2018

İSYANKÂR BİLİMCİ

Kitap boyunca, kitabın adı dâhil olmak üzere, tanıyanların Lynn Margulis için kullandığı birkaç sıfat öne çıkıyor: isyankâr, boyun eğmeyen, inatçı, tutkulu... Lynn Margulis'in araştırmalarına, çalışma hayatına ve ulaştığı sonuçları paylaşma heyecanına bakıldığında yaşamı boyunca bir mücadelenin içinde olduğu anlaşılıyor.

Endosimbiyoz teorisini öne sürdüğü "Mitoz Bölünen Hücrelerin Kökeni Üzerine" başlıklı makalesinin, öncesinde 15 kez reddedildikten sonra, 1967 yılında yayımlanması henüz yolun başında zorlu bir sürece girdiğini gösteriyor. Biyoloji çevrelerinde çok sayıda itiraz ve eleştiriyle karşılaşan hipotez; ilerleyen yıllarda bilimsel verilerle desteklenmiş ve endosimbiyotik kuram olarak evrimsel biyolojideki yerini almıştır.

Kitapta da belirtildiği gibi Lynn Margulis simbiyogenez gerçeğini dünyaya kabul ettirmiştir ancak fikrin kaynağı daha eskilere dayanmaktadır. Andreas Schimper (1883), simbiyogenez terimini ilk defa kullanan Konstantin Mereşovski (1909), Paul Portier (1918) ve Ivan Wallin (1927) çalışmalarında benzer yaklaşımları savunmuşlardır ve benzer şekilde görüşleri bilim dünyasında kabul görmemiştir.

Simbiyogenez çalışmalarının tarihine dair kitapta olmanın bir ek yapmakta fayda var: 1924 yılında yayımladığı eseri *Biyolojinin Yeni İlkesi: Simbiyogenez Teorisi Üzerine Bir Deneme* ile simbiyogenezi evrimsel mekanizmalar içine ilk yerleştiren ise Sovyet bilim insanı Boris Kozo-Polyanski'dir. Lynn Margulis, Polyanski ve eserinden ancak 1975 yılında katıldığı bir konferansta Polyanski'nin eski bir öğrencisi sayesinde haberdar olur. 1979 yılında Polyanski'nin teorisi ilk defa Batı dünyasında yer bulur. Kitabının tamamı ise ancak 2010 yılında Victor Fet ve Lynn Margulis tarafından İngilizceye çevrilir.

REKABET YERİNE DAYANIŞMA

Lynn'in çalışma hayatı boyunca süren mücadelesine geri dönecek olursak, kitapta farklı yazarlara ait bölümler boyunca Neo-Darvinslerle girdiği tartışmaları takip ediyoruz. Özellikle Richard Dawkins'le 2009 yılında Oxford Üniversitesi'nde katıldığı tartışma oturumu farklı bölümlerde aktarılıyor. Bir tarafta simbiyogenezin savunucusu Lynn, karşısında *Gen Bencildir*'in yazarı Richard Dawkins. Akademisyenlerin yoğun ilgisi altında yürüyen tartışmada ağlar ve hiyerarşiler, "bencil" gen ile "dayanışmacı" hücreler karşı karşıya geliyor.

Bu tartışmalar; 20. yüzyılın ikinci yarısında bir grup ABD'li biyolog tarafından modern senteze yani dönemin ana akım evrimsel biyoloji yaklaşımına getirilen eleştiriler kapsamında değerlendirilebilir. Modern Sentez, Darwin'in doğal seçim yoluyla evrim kuramı ve Mendel genetiğinin 20. yüzyılın ilk yarısındaki moleküler biyoloji ve popülasyon genetiği çalışmaları doğ-

rultusunda birleştirilmesiyle geliştirilmiştir. Modern Sentez'in içerdiği genetik belirlenimcilik ve biyolojik indirgemeciliği hedef tahtasına koyan eleştiriler ve yürütülen araştırmalarda öne çıkanlar arasında Levins, Lewontin, Gould ve Eldredge'in çalışmaları sayılabilir.

Simbiyogenezin biyolojik evrimdeki önemini anlatmaya ve bilim çevresini buna ikna etmeye çalışan Margulis, evrimin itici gücünün rekabet yerine işbirliği olduğunu savunuyordu. Prokaryot hücrelerin ökaryotik hücrelere işbirliği içinde evrilmesini açıklayan kuramı bu yaklaşımın en önemli çıktısıydı. Ancak bunun dışında da biyolojik harekette işbirliğinin önemine vurgu yapıyordu. Karşılaştığı sert eleştirilerde iddia edildiği gibi evrimsel sürecin sadece ortakyaşamla ilerlediğini söylemiyordu. Ama rekabet kadar işbirliğinin de önemli bir faktör olduğunu anlatmaya çalışıyordu. Buna itiraz eden Neo-Darvinslerin bilimsel yaklaşımlarının dönemin hâkim ideolojisi tarafından belirlendiğini düşünüyordu.

Kitapta simbiyogenez teorisine karşı neden bilimsel tepki olduğu sorusuna verdiği bir yanıt aktarılıyor:

"... Neo-Darwincilik, bir dünyaya bakış sistemidir ve bu sistem tutuculuğu, komünizme karşı on dokuzuncu yüzyıl kapitalizmini ifade ediyor."

Margulis seçim birimi konusunda da Neo-Darvinslerle anlaşmazlık içindeydi. Richard Dawkins'in bencil gen yaklaşımındaki tekil genler bir yana genomun seçim birimi olarak kabul edilmesine de karşı çıktı. Ona göre hücreler evrimin en küçük birimiydi. Türleşip farklılaştılar ve aynı zamanda organizma, popülasyon ve topluluk şeklinde birleştiler.

HALKA AÇIK OLMAYAN ŞEY BİLİM DEĞİLDİR

Kitaba katkı koyanlar arasında, Stephen Jay Gould ile birlikte ortaya koyduğu kesintili denge teorisine tanınan Niles Eldredge de bulunuyor. Eldredge'in yazdıklarından Margulis'in iyi bir bilim insanı olmasının yanı sıra tutkulu, sert tartışmaları seven ve çok neşeli biri olduğunu öğreniyoruz. Kitapta Lynn'in Stephen Jay Gould ile yakın arkadaşlıklarına da yer veriliyor. Biyoloji tarihine dair kavrayışları ve dönemin egemen bilimsel işleyişinin dışında faaliyet göstermeleri ortak özellikleri arasında. Ayrıca her ikisi de araştırmalarının bağımsızlığını korumak adına dışarıdan fon almayı kabul etmiyorlar. Kitaptan bir alıntı:

"Margulis, kendini adanmış birkaç yüksek lisans öğrencisiyle bir laboratuvarında çalıştı. Laboratuvarın küçük olmasının bir sebebi, çalışmasının bütünlüğüne zarar vereceğini düşündüğü için şirketlerden ve devlet dairelerinden gelen fon tekliflerine direnmesiydi. Bir defasında, içeriği halka açıklanmayacak bir çalışma yapmasını isteyen potansiyel bir fon sağlayıcısını reddetti. 'Halka açık olmayan şey bilim

değildir.' dedi ve telefonu binlerce, belki milyonlarca doların yüzüne kapadı."

TARTIŞMALI KONULAR

Kitap boyunca meslektaşlarının aktardığı gibi Lynn Margulis sistem biyolojisi üzerine çalıştı, parça-bütün arasındaki gerilim ve ilişkileri araştırdı. Endosimbiyogenez kuramı da söz konusu bütünlüklü yaklaşımın bir sonucu olarak formüle edildi. Margulis'in farklı çalışma alanlarını birleştirme, disiplinler arasında bağ kurma tarzı kitapta şöyle ifade ediliyor:

Önce öne doğru eğilip dünyanın en minik halkını görüyor, orada geziyor, ardından tüm gezegeni kavramsallaştırmak için düşünce hızıyla geri sıçırıyordu. Öne doğru eğil, sonra geri çekil. Bu içsel hareket, toprağı ve uzayı görmek, eşsiz bir bilimsel çabaya damga vurdu.

Ancak bilimsel verilerle desteklenemeyen ve tartışmalı kalan hipotezleriyle de çokça konuşulan bir bilim insanı oldu. Organellerin evrimine dair yaklaşımları genel olarak bilimsel kanıtlarla desteklendi. Ancak iddia ettiği şekilde simbiyogenezin evrimsel biyolojide oynadığı asli rol kabul görmedi.

Bir diğer hipotezi olan, spiroket bakterilerin endosimbiyoz sonucunda ökaryot hücrelerdeki kamçılara (örneğin sperm hücrelerindeki kuyruğa) evrilmeleri fikri ise güncel veriler ile doğrulanamadı.

En tartışmalı başlık ise James Lovelock tarafından önerilen ve ardından Lynn Margulis'le birlikte geliştirdikleri, Dünya'nın atmosferi ve yüzey tortulunun kendi kendini düzenlediğı fizyolojik bir sistem olduğunu ileri süren Gaia Hipotezi oldu. Birçok bilim insanı tarafından gözleme dayalı kanıttan yoksun olmakla ve yaşamın evrimine dair teleolojik yaklaşımlara yol açmakla eleştirildi.

"TAM HİZMET VEREN ENTELEKTÜEL": BİYOLOJİ FELSEFESİNDEN KÜBA'YLA DAYANIŞMAYA

Deneysel çalışmalarının bulgularıyla ulaştığı çıkarımlar ve ortaya attığı tartışma başlıklarıyla evrimsel biyolojiye ve biyoloji felsefesine yaptığı katkıların yanı sıra kitaba katkı koyan yazarlar Margulis'in ilgi alanlarının genişliğine de vurgu yapıyorlar. Kitapta yer alan ifadeyle "tam hizmet veren entelektüel" Margulis'in ABD'nin Küba'ya uyguladığı ablukaya karşı olduğunu öğreniyoruz. Boston Üniversitesi'nde çalıştığı dönemde Küba'da bir alan çalışması yöneten Lynn Margulis, Kübalı bilim insanlarıyla işbirliğini geliştirmek için Kuzey Amerika/Küba Bilimsel Alışverişi isimli bir organizasyonun kurulmasına yardım ediyor.

Lynn Margulis İsyankâr Bilimcinin Yaşamı ve Mirası, 20. yüzyılın en önemli evrimsel biyologlarından Margulis'in bilimsel çalışmalarını ve bilim dünyasında sürdürdüğü mücadeleyi sunuyor. Kitap boyunca kişisel anılar eşliğinde, biyoloji felsefesi alanında yürüyen tartışmalar da sergileniyor.

ALTERNATİF “AKILLI” ŞEHİR YAKLAŞIMININ KAMUCU POLİTİKALARLA OLUŞTURULMASI

Caner Güney

Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Teknik Üniversitesi Mühendislik Fakültesi
Geomatik Mühendisliği Bölümü. E-posta: guneycan@itu.edu.tr

ÖZET

Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Türkiye’de de “Akıllı” Şehirlerle ilgili bir pazar oluşturulmaya çalışılmaktadır. Merkezi hükümet de gerçekleştirdiği yasal düzenlemeler, hazırladığı strateji belgeleri ve eylem planlarıyla bu pazarın ekonomik olarak büyümesi için çalışmalar yapmaktadır. Belediyeler de benzer biçimde “Akıllı” Şehir rüzgârını çeşitli açılardan fırsat olarak görmekte, bu rüzgârdan yararlanabilmek için rehber dokümanlar hazırlamakta ve kısıtlı kaynaklarıyla “Akıllı” Şehir uygulamalarının dikeyde yükselmesi için farklı alanlarda yatırımlar yapmaktadır. Hem yerel yönetimlerin demokratiklik düzeyinin merkezi hükümet tarafından belirlenecek olan normlara indirgenmesi, hem de “Akıllı” Şehir yaklaşımı altındaki uygulamaların piyasa düzeni içerisindeki gereksinimlerini kolaylaştırıcı mevzuat düzenlemelerinin yapılabilmesi için bir yerel yönetim yasasının çıkarılması beklenmektedir. Sözü edilen yerel yönetim kanunun yalnız belirli bir perspektiften hazırlanıp yasalastırılmaması için toplumun ve politikacıların “Akıllı” Şehir kavramını daha iyi tanımaları ve anlamaları gerekmektedir. Bu nedenle çalışma kapsamında önce “Akıllı” Şehir yaklaşımının ekonomi politikası incelenmeye çalışılmış, sonrasında ise bilişsel özgür bir toplum ile açık ve paylaşımcı yerleşimlerin kamucu politikalarla oluşturulmasında alternatif bir “Akıllı” Şehir yaklaşımının nasıl kaldıraç görevi göreceği üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelime: Akıllı şehir, açık şehir, paylaşımcı şehir, ağ toplumu

COMPOSING AN ALTERNATIVE “SMART” CITY APPROACH WITH PUBLIC POLICIES

ABSTRACT

Parallel to the developments in the world, it is tried to create a market in Turkey related to the Smart City. The central government serves for the economic growth of this market by constituting the legal regulations, preparing the strategy documents and the action plans. Municipalities also accept the “Smart” City concept as an opportunity. In order to benefit from this wind, they prepare guidebooks and make investments in different areas for the vertical development of Smart City applications with their limited resources. It is expected that a local government law will be enacted in near time in order to adapt the democratic level of local governments to the low norms determined by the central government and to make legislative arrangements that facilitate the needs of the applications under the Smart City approach. In order for the mentioned local government law not to be prepared and enacted only from a certain perspective, society and politicians need to know and understand the Smart City concept better. Thus, within the scope of the study, firstly, the political economy of the Smart City approach was tried to be examined, and then it was focused on how an alternative Smart City approach could act as a leverage in the creation of open and sharing settlements with proactive policies with a cognitively free society.

Keywords: Smart city, open city, sharing city, network society.

GİRİŞ

Yeni anlayışların hayat bulduğu, yeni bir kuşağın ortaya çıktığı 21. yüzyılda birçok eksen kayması/paradigma değişimi görülmekte ve yeni yönelimler oluşmaktadır. Bu duruma, daha yaşanabilir ve sürdürülebilir yerleşimlerin hayat bulması için ortaya çıkarılmış olan “Akıllı” Şehir kavramı örnek olarak gösterilebilir.

Nesnelerin interneti, büyük veri, veri bilimi, yapay zekâ, robotik sistemler, sanal/arttırılmış/karma gerçeklikler, blok zinciri gibi yeni yönelimler ve ileri teknolojilerle insanoğlunun artan problem çözme yetisinin, insanlığın ortak mücadele konuları olan ekolojik çöküş, doğal afetler, kontrolsüz tüketim, hızlı nüfus artışı, yoksulluk,

sınıflar, etnik kökenler, cinsiyetler arası küresel eşitsizlikler gibi küresel sorunlara sürdürülebilirlik yaklaşımıyla çözüm olması ve **yeni dünyayı yerel üzerinden şekillendirmesi** beklenmektedir (CBS Kongresi, 2019).

Sözü edilen eksen kaymaları hem insanların yaşam biçimlerini ve yerleşimlerini, hem de örgütlenme biçimlerini değiştirmekte ve dönüştürmektedir. Örneğin; Y, milenyum, Z, alfa kuşağı gibi etiketlerle tanımlanan kuşaklar bir taraftan bireyselleşirken, diğer taraftan teknolojik olanakları kullanıp özellikle dijital ortamda katılımcılık göstererek toplumcu ve dayanışmacı bir algı ve davranış sergileyebilmektedir. X ve Y kuşaklarından olan politikacılar ve karar vericiler tarafından pek anlaşılamayan bu zihinsel dönüşüm, ‘Ağ Toplumu (network

society)’ (Castells, 2016) biçiminde yeni bir örgütlenme modeli ortaya çıkarmaktadır. ‘Ağ Toplumu’nun örgütlülük “aklı”nı yerel yönetimlerde katılımcılık ve katkı vericilik biçimde kullanması durumunda, kentlerin yönetiminde daha gerçekçi ve isabetli kararların alınmasının önü açılabilir.

2005 yılında internet üzerinde içerik üreten gençlerin sayısının internetteki içeriği tüketen (okuyan/kullanan) gençlerden daha fazla olması (URL, 2005), internet üzerine kurulmuş olan dijital dünyanın açık yapıda yeni bir içerik/veri/bilgi paylaşım platformu olduğunun bir göstergesidir. Bu tür bir aracın kentlerdeki gerçek sorunları tespit etmek, tartışmak, çözüm aramak vb. arayışlar için kullanılmasının önünde bir engel bulunmamaktadır. Yaklaşık 83 milyon nüfusa sahip Türkiye’de 54 milyon dolayında yurttaşın sosyal medya kullanıcısı olması, sosyal medya platformlarında günde yaklaşık 3 saat zaman geçirmesi (Kemp, 2020), insanların işlerinden, ailelerinden artan zamanlarını daha faydalı ve topluma katkısı olan bireyler olarak geçirme isteği ve benzeri konular göz önüne alındığında; giderek bireyselleştiği söylenen milenyum kuşaklarının kente ilişkin fikri üretim süreçlerini kısa sürede örgütleyebilme potansiyelleri bulunmaktadır. Ağ toplumunun bu özelliklerini fark eden perakende sektörü bu potansiyelden yararlanmaya çalışmaktadır. Bazı büyük markalar; şiddet içeren paylaşım yapan sosyal medya sitelerine reklam vermemeye (URL, 2020; Hsu ve Friedman, 2020), iklim grevi gününde mağazalarını açmamaya (McGregor, 2019; Ivanova, 2019) başlamıştır. Aynı markalar gezegenin korunmasına yönelik davranışlarda da bulunmaktadır.

Gerek kentlilerin sosyal medya üzerinden birbirleriyle iletişim halinde olmaları gerekse kentlilerin ve yerel yönetimlerin nesnelerin interneti/her şeyin interneti kavramı üzerinden makinelerle/cihazlarla/sensörlerle ve dolayısıyla dinamik kent ortamıyla bağlantılı olması; kentte bulunan canlı-cansız varlıklar ve olgular için **veriye dayalı karar verme süreçlerinin** daha etkin ve verimli gerçekleşmesine olanak sağlamaktadır. Böylece “Akıllı” Şehir kurgusu kentlerin dijital, kültürel ve sosyal dönüşümlerinde; yeni tür kentliler olan bugünün milenyum gençliğinin hayata bakışından, dijital yaşam içerisinde doğup büyümesinden (*digital natives*), sürekli internete bağlantılı yaşamasından faydalanmaya çalışmaktadır.

Diğer taraftan kapitalist sistemin özellikle gelişmekte olan ülkelerde; kentlerin plansız, arazi üzerinden rant odaklı büyümesine ve bunun sonucunda dünya genelinde kaotik yapıda bulunan kent yapılarının ortaya çıkmasına neden olması gerçeği bulunmaktadır. Kapitalist sistem bu gerçekliğin de ötesine geçerek, mevcut altyapılarla kaotik hale gelen kent problemlerinin çözülemeyeceğini ve kentlerin ancak “Akıllı” Şehir olması durumunda bu sorunları çözebileceği algısını kamuoyu üzerinde oluşturmaktadır. Önceleri kentleşme üzerin-

den rant elde eden kapitalist sistem, bugünlerde ise yeni rantı “Akıllı” Şehir yanılması üzerinden yüksek teknolojinin yoğun olarak kullanılmasıyla ancak özünde köklü değişiklik yapmadan yalnız kentleri makyajlayarak oluşturmaya çalışmaktadır.

Başka bir ifadeyle şehirde bulunan binalar, yollar, şebekeler, araçlar ve diğer varlıklar sensörler ve nesnelerin interneti teknolojisi sayesinde birbirine bağlantılı olarak sürekli izlenecek, üretilen veri kümeleri arasındaki ilişkiler büyük veri teknolojisi üzerinden kurulacak, bu ilişkilerdeki insanoğlunun ilk bakışta göremediği veya gizli kalan örüntüler yapay zekâ/yapay öğrenme teknolojisi ile açığa çıkarılacak, sanal/arttırılmış gerçeklik teknolojileri ile üç boyutlu etkileşimli görselleştirmeler yapılarak şehirdeki problemlerin çözümüne ilişkin alınacak her bir karar veri güdümlü olarak gerçekleştirilebilecektir (Güney, 2019a). Böylelikle “Akıllı” Şehir uygulamaları ile sıfır karbon salınımı yapan, hiç atık üretmeyen, yenilenebilir enerji kaynakları ile kendi kendine yetebilen şehirler olması hayalleri/idealleri (*rhetoric*) oluşturulabilecektir. Oysa diğer tarafta olası deprem beklentilerine ve diğer tür afetlere altyapısal hazırlıklarını tamamlayamayan, yeşil alanları betona çeviren, trafik sıkışıklığı problemi her geçen gün daha kötüye giden, toplu taşıma araçlarında konforsuz biçimde yolculuk yapan kentlilerin yaşadığı şehir gerçekleri de bulunmaktadır (Güney, 2019b).

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan yeni ileri teknolojik eğilimler, küresel sorunsallar, yerel problemler, yeni kuşaklar ve paradigma değişimleri etkisi altında, düşünsel olarak gerçeklerle hayaller arasında gidip gelen **yaşanabilir yerleşimlerin yeni hikâyesinin** nasıl olacağına toplumların/kentlilerin kendisi karar verecektir. Kentlilerin sözü edilen yeni hikâyeyi yazabilmelerine, nasıl bir yaşama evrilmek istediklerine karar verebilmelerine yardımcı olmak için birbirine zıt iki dönüşüm seçeneği aşağıda genel olarak ifade edilmiştir:

- **Piyasacı Politikalarla Neo-Liberal Dönüşüm:** Tekelci piyasaların kapitalist üretim tarzıyla küreselleşme (*Globalization*), küreyerelleşme (*Glocalization: ‘Think Globally, Act Locally’*) ve sürdürülebilir büyüme yaklaşımlarını kullanarak oluşturmak istediği “Akıllı” Şehir kurgusu.
 - » Bu dönüşümde sermaye “Akıllı” Şehir kurgusunu kentlerdeki varlığının sürekliliğini sağlamak için kullanmaktadır.
- **Kamucu Politikalarla Devrimci Dönüşüm:** Kentliler arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldıran, kentleşme sorunlarını gerçekten çözmeye çalışan, toplumun tüm bileşenlerini kapsayan yeni bir örgütlenme modeline dayalı olarak üretim ve emek süreçlerinin yeniden oluşturulduğu yerleşimler.
 - » Kapitalist sistemin metalaştırma ve teknoloji

üzerinden sınıflar arası eşitsizliklerin arttırıldığı “Akıllı” Şehir kurgusuna alternatif olan dönüşümdür.

Bu çalışma kapsamında neden bu biçimde iki seçenek olduğu, kentlilerin/yurttaşların yeni bir hikâye için “Akıllı” Şehir kurgusunu nasıl bir araç olarak kullanabileceği konuları, aşağıdaki altı soru başlığı üzerinden tartışılmaya çalışılacaktır.

1. NEDEN DÜNYADA “AKILLI” ŞEHİR YANILSAMASI OLUŞTURULMAK İSTENMEKTEDİR?

Bu soruyu yanıtlamak için öncelikle “Akıllı” Şehir kavramının 21. yüzyıl genel entelektüel iklimindeki yerini anlamaya çalışmak gerekmektedir. Dünya Ekonomik Forumu’nun 2017 yılında yaptığı açıklamalardan biri, sürdürülebilir şehirler için 4. Endüstri Devriminden yararlanılması gerektiğidir (WEF, 2017). Oysaki gerçeklik ötesi (*post-truth*) (Keyes, 2004) dönemde Endüstri 4.0, Toplum 5.0, İnsan 2.0, Yaşam 3.0, Uzay 4.0, Tarım 4.0, Akıl Çağı, Akıllı Şehir, karanlık fabrika vb. popülist söylemler neo-liberal politikaların uygulanabilmesi için kullanılan albenisi yüksek kavramlardır. Bu ve benzeri kavramlar kamuoyunda kabul görmesi ve benimsenmesi için de sıfır karbon salınımı, sıfır atık, sıfır kaza, sıfır açlık vb. “sıfır vizyonu” idealleri ile donatılmaktadır.

“Akıllı” Şehir denilince insanın aklına net bir ifade veya imge gelmemektedir ya da herkesin zihninde farklı şeyler canlanmakta veya pek çok soru oluşmaktadır (Güney, 2019a). Literatürde de “Akıllı” Şehir kavramına ilişkin üzerinde ortaklaşılan, herkes tarafından kabul gören net bir tanım bulunmamakta ve kavramın içi tam olarak doldurulmamaktadır. Kavramın tanımı, aktöre/kullanıcısına/müşterisine göre esneklik gösterebilmektedir. Ya da farklı zamanlarda ve olaylarda farklı beklentileri ifade edebilmektedir. Örneğin deprem zamanı depreme karşı dayanıklılık, pandemi zamanı pandemiye karşı dirençlilik, sıkışık trafikte akan trafik “Akıllı” Şehir tanımının karşılığı olarak kullanılabilir veya bu ve benzerlerinin hepsinin birlikte vücut bulduğu ütöpik bir kent de “Akıllı” Şehir olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte, “Akıllı” Şehir kavramı genel olarak kaynakların daha verimli, teknolojinin daha etkin kullanılarak insan ve çevre odaklı kent sistemlerinin veriye dayalı çözümler olarak geliştirilmesi biçiminde açıklanmaktadır (Collier, 2020; EUCO, 2018; Albino ve ark., 2015).

Açıklanmak istenmeyen veya üzerinde çok tartışılmayan kısım ise, “Akıllı” Şehir ve benzeri kavramların, kapitalist üretimde sermayenin kâr oranlarını artırma güdüsü ile kâr oranlarının sürekli azalma eğiliminin çelişkisinden ortaya çıkan yeni neo-liberal yaklaşımlar olduğudur. Uzun süredir artan ve 2020 yılının ilk çeyreğinde rekor düzeye ulaşan yaklaşık 258 trilyon dolarlık küresel borç dünyada küresel bir iktisadi kriz oluşturmaktadır (IIF, 2020). Böyle bir ekonomik buna-

lımda sermaye Endüstri 4.0 yaklaşımıyla “Akıllı” Şehir gibi disiplinler üstü olan yeni büyük pazarlar yaratmaya çalışmaktadır. “Akıllı” Şehir pazarı öncelikle oligopol/tekelci piyasa düzeninde küresel aktörlerle oluşturulmaktadır. Küresel aktörlerde ulusal düzeydeki bilişim teknolojileri entegratör firmalarıyla iş birliği yaparak süreci ilerletmektedir. Sözü edilen aktörler, yereldeki müşterilerin yani belediyelerin ilgisini çekebilmek için “Akıllı” Şehir kavramını çok fazla teknik ve teknolojik bir içerikle sunmaktadır. Böylece, dijital teknolojilerin kentsel piyasa ilişkileri alanında oynadığı rol öne çıkarılmaya çalışılmaktadır.

Endüstri 4.0 öncesindeki sanayi devrimleriyle kırsalda yaşayan halk önce mülksüzleştirilmiş, sonra işsiz bırakılarak, sanayileşen kentlere göç etme durumunda bırakılmıştır. Bu konuda kent yaşamının kırsal yaşama göre daha konforlu olduğu ve kent ekonomisinden daha fazla gelir elde edilebileceği biçiminde makyajlama yaparak kamuoyu üzerinde algı oluşturulmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda dünya nüfusunun %50’den fazlası şehirlerde ve özellikle metropollerde yaşamaya başlamıştır (Ritchie, 2018). Kentsel alanlardaki nüfusun hızlı bir şekilde artması kentleri plansız ve altyapısız büyümeye sürüklemiştir. Yakın gelecekte kentlerdeki nüfusun daha da artacağı Birleşmiş Milletler tarafından sıklıkla ifade edilmektedir (UN, 2018). 4. Endüstri Devrimi bu gelişmeleri ivmelendirmiş ve şehirlerin birbiriyle yarışabilmesi için belirli göstergeler geliştirip şehirlerin bu göstergelere göre ne kadar “akıllı” olduğunun sıralaması yapılmaya başlanmıştır. Böylece şehirlerin markalaşmasının altyapısı oluşturulmuştur. Bu çalışmaların sonucu olarak yaklaşık bir triyon ABD doları büyüklüğünde bir “Akıllı” Şehir pazarı yaratılmış ve bu pazarın ‘Bileşik Yıllık Büyüme Oranı (*Compound Annual Growth Rate, CAGR*)’ yaklaşık %18’e ulaşmıştır (Borasi, 2018). Bu kadar yüksek düzeyde büyüeyebilen dünya genelinde çok az pazar bulunduğu ve bulunan bu pazarların yine yüksek teknolojiye dayalı olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Dünyadaki büyük ekonomilerin bile büyüme oranlarının çok düştüğü, küresel ekonominin durgunluğa/resesyona girdiği bir dönemde yaklaşık %18 gibi yüksek bir büyüme oranı hem merkezi hükümetlerin hem de yerel yönetimlerin bu pazardan pay alma heveslerinin artmasına neden olmaktadır. Diğer bir ifadeyle sözü edilen pazarın büyüklüğü ve ekonomik büyüme oranı kendi başına bile merkezi ve yerel yöneticiler için “Akıllı” Şehir kavramına ilişkin olarak bir motivasyon kaynağıdır. Dünya Bankası raporları (WBG, 2015) da bunu desteklemekte olup 21. yüzyılın; kentlerin, ülke ekonomilerini taşıyacağı yüzyıl olarak ifade edilmektedir. Bunun arkasında yatan en önemli gerekçelerden biri, geleneksel kalkınma politikalarının başarısız bulunmuş olmasıdır.

Her ne kadar ‘*Smart City Index*’ gibi dizinlerde ilk 100 “Akıllı” Şehir arasında Türkiye’den hiç şehir bulunmasa

da (WBG, 2015; URL, 2019a; URL, 2019b) derin bir stagfasyona doğru ilerleyen Türkiye’de merkezi hükümet ekonomide çıkış için benzer bir yaklaşımı bugün İstanbul markası üzerinden Kanal İstanbul, finans kent, şehir hastaneleri, 3. Havalimanı ve diğer mega projelerle gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bunları yaparken de ‘Yap İşlet Devret (*Built Operate Transfer*, BOT)’, ‘kitle fonlaması (*crowd funding*)’ gibi ‘Kamu-Özel Sektör İş Birliği modelini (*Public Private Sector Cooperation Model*, PPP)’ kullanmaktadır. Yakın zamanda Türkiye’de yaygınlaşacak olan “Akıllı” Şehir uygulamalarının finansmanında da benzer yöntemlerin kullanılacağı öngörülmektedir.

“Akıllı” Şehir kurgusu bu perspektif üzerinden değerlendirildiğinde; dijital feodalizm çağında, oligopol piyasa düzeninde “Akıllı” Şehirlerin ancak emperyalizmin izin verdiği ölçüde “akıllı” olabileceği ve insanlığın önüne servis ettiği biçimde tüketilebileceği düşünülmektedir.

2. “AKILLI” ŞEHİR KURGUSUNDAKİ “AKILLILIK” NİTELENDİRMESİ HANGİ AKTÖRLERLE DAHA ÇOK ÖZDEŞLEŞTİRİLMEKTEDİR?

Akıl çağında “Akıllı” Şehir kavramındaki “akıllılık” vurgusu aşağıda ifade edilen kent bileşenlerinin hangisinin önceliklerini daha çok öne çıkarıp daha fazla yarar sağlaması için kullanılmaktadır?

- Bireysel akıl: Her bir kentlinin entelektüel ve yaratıcılık yönlerini öne çıkaran bireysel akıl mı?
- Toplumsal akıl: Bireyin yanında örgütlü toplum olarak da birlikte düşünebilen kentlilerin kolektif akıl mı?
- Yönetim/Hükümet akıl: Şehri yöneten yerel yöneticilerin akıl mı?
- Şirket akıl: “Akıllı” Şehir için sistemleri kuran ve devamlılığını sağlayan küresel ve yerel şirketlerin akıl mı?
- Sermaye akıl: Şirketler, merkezi hükümetler ve yerel yönetimlerin iş birliğinde önceliğin metalaşma olduğu akıl mı? Kamu Özel İş Birliği modelleri ile güçlü şehir ekonomileri yaratmaya çalışan akıl mı?

“Akıllı” Şehir kavramının kullanıcısına/müşterisine göre farklı durumlarda farklı anlamalara sahip olması gibi yukarıdaki sorunun yanıtı da uygulayıcının ilkelelerine ve önceliklerine göre farklılık gösterecektir. Her ne kadar her bir bileşen sözü edilen fayda için önceliğin toplum yararı olduğunu söylese de toplum yararının kime ve neye göre belirleneceği başka bir tartışma konusunu beraberinde getirmektedir.

Örneğin özgür kentlilerin oluşturacağı kolektif akıl, katılımcı anlayışıyla kenti yönetenler üzerinde, kentlilerin

kent yaşamına ve gerçek sorunlarına ilişkin talepleriyle gösterilebilir. Ya da “akıllılık” mefhumunun ahbap çavuş ilişkisine ve nepotizm uygulamalarına dayalı rantsal düzenin devamı biçiminde kullanılması tercih edilebilir. Bu tür “akıllılık” nitelendirmesine İstanbul’daki sözde kentsel dönüşüm uygulamaları örnek verilebilir. Ada bazında uygulamak yerine yapının yıkılması ve yeniden yapılması biçiminde gerçekleşen bina bazlı dönüşüm uygulamalarıyla afete hazır ve dayanıklı bir kentin ortaya çıkarılamadığı görülmektedir. Bu tür yerinde dönüşüm uygulamalarındaki amaç ortaya çıkan rantın merkezi yönetim, yerel yönetimler, sermaye ve halkın bir kısmı arasında paylaşılması mıdır? Oysaki olması gereken; su havzaları, tarım arazileri üzerine kurulan yerleşimler, dere yatakları üzerine yapılan binalar, çözülemeyen trafik sıkışıklığı, tamamlanamayan afete yönelik hazırlıklar vb. sorunlar sarmalı karşısında kentsel dönüşümün; kentin, kentlinin, kenti yönetenlerin hep birlikte toplum yararına “akıllı” davranış sergileyecek biçimde uygulanmasıdır.

Kentsel dönüşümü olması gerektiği gibi uygulayamayan, kentsel dönüşüm kavramından bina yenileme anlamı çıkaran “akıllı” toplumun, “Akıllı” Şehir kavramını ne kadar hayata geçirebileceği konusunu çok iyi tartışması gerekmektedir (CBS Kongresi, 2019).

Her kentin birbirinden farklı sosyoekonomik özellikler gösterdiği, bir yerleşimi “akıllı” yapan yol haritasının başka bir yerleşimi doğrudan “akıllı” yapamadığı gerçeklikleri bilindiğine göre; “Akıllı” Şehir kavramının yukarıdan aşağıya dayatılması biçiminde değil, o şehirde yaşayan kentliler tarafından kolektif akılla oluşturulması daha rasyonel olacaktır.

Boyd Cohen tarafından tanımlanan ve Avrupa Birliği’nin de benimseyip kullandığı “Akıllı” Şehir çarkının (Cohen, 2018) bileşenlerden biri “Akıllı” İnsan’dır. Peki, hangi yetkinliklere sahip olan insan, “Akıllı” insan olarak tanımlanmaktadır? Örneğin daha çok teknolojik içerikle pazarlanan “Akıllı” Şehir kurgusunda bilişim okuryazarlığı “Akıllı” insan için yeterli bir yetkinlik midir? Düşünebilen, özgürce kendini ifade edebilen ve katılımcı olan bir kentli “Akıllı” insan olabilmekte midir? Gerçeklik ötesi dönemde farklı bilgi kaynaklarından tarafsız ve nitelikli bilgiler yayımlanmamakta, insanların düşünce ve seçimlerini etkilemek için kurmaca ve yanlış bilgilendirme tuzakları kasıtlı olarak oluşturulmakta ve tüm bunların sonucunda insanların gerçekliği anlamasının önüne geçilmektedir. Böyle bir dönemde bilişsel özgür karar verebilen yurttaş olabilmek yeterli midir? Yoksa yalnız müşteri/tüketici rolünü yerine getirmesi yeterli olacak mıdır?

Türkiye gibi işsizliğin ve özellikle genç işsizliğin çok yüksek olduğu, vasıfsız iş gücünün yoğun olduğu, vasıflı iş gücünün sürekli olarak yaşamak için yurt dışına gittiği, eğitim ve öğretim kalitesinin her geçen gün gerilediği, bireysel hak ve özgürlüklerin giderek kısıtlandığı

şehirlerde sözü edilen “akıllılık” mefhumu nasıl oluşturulacaktır? Bu durumda “Akıllı” Şehirler kurgusundaki “akıllılık” mefhumu yalnız şirketlerin aklı olarak yönetimlerin dayatmasıyla vuku bulabilir. Bu koşullarda kısıtlı mali kaynaklara sahip yerel yönetimlerin yatırımlarının kenti daha iyi duruma getirmekten, kentlinin yaşam kalitesini arttırmaya çalışmaktan çok sermayenin daha büyük kâr elde edilebileceği alanlara yöneleceği açıktır.

3. YAŞANABİLİR YERLEŞİMLER İÇİN “AKILLI” ŞEHİR KURGUSU GERÇEKTEN GEREKLİ MİDİR?

Her ne kadar “Akıllı” Şehir nedir sorusu farklı kurum ve kişilerce farklı biçimlerde yanıt bulabilse de genel olarak kentlilerin mutlu olduğu, adalet sayesinde insanların güven içerisinde yaşadığı, şehirde sunulan hizmetlere tüm kentlilerin ulaşabildiği, katılımcılığı ve girişimciliği teşvik eden, kendi kendine yetebilen, temiz ve estetik bir çevre içerisinde çağdaş bir yaşamın kültürel etkinliklerle bütünleştiği bir şehir olarak tanımlanmaktadır (Güney, 2019a). Bu genel derleme tanıma bakıldığında “Akıllı” Şehir kavramı ile kent kavramı arasında beklentiler açısından anlamlı bir tanım farklılığının bulunmadığı görülecektir.

Kentliler ileri teknoloji mabedi olan bir yerleşimde yaşamak isteyebilir veya basit doğal bir hayatı (*cittaslow, slow city*) tercih edebilir. Hangisinin tercih edildiğinden bağımsız olarak önemli olan konu; “Akıllı” Şehir kavramıyla ortaya konulmaya çalışılan neo-liberal yaklaşımların, aslında birer **yerel nitelikli kamu hizmeti** olduğu gerçekliğinin örtülmeye çalışılmasıdır. Bu durum ‘Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nda da vurgulanmıştır. 15 Ekim 1985 tarihinde imzaya açılan ve 1 Eylül 1988 tarihinde yürürlüğe giren ‘Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nı Türkiye 11 maddeye çekince koyarak 21 Kasım 1988 tarihinde imzalamıştır (URL, 1985).

Kentsel hizmetleri özelleştiren, kentliyi müşteriye dönüştüren, “Akıllı” Şehir kavramını kârlılık oranlarını artırma aracı olarak gören anlayış, kentteki her şeyi metalaştırmaya çalışacaktır. Bu tür bir anlayışın COVID-19 salgını sürecinde özellikle ABD’deki ve Avrupa ülkelerindeki sağlık hizmetlerinde ne kadar kötü sonuçlar ortaya çıkardığı yakın zamanda görülmüştür. Türkiye’de sağlık hizmetlerinin hala bir düzeyde kamu hizmeti olarak yurttaşlara sunuluyor olması salgın sürecinde olumlu sonuçlar vermiştir. Kapitalist sistemin “Akıllı” Şehir kurgusundaki hizmetlerin finansal maliyetini yurttaş yüklenmesi ve bir de üzerinden kâr etmesi yerine, yerel yönetimler tarafından bu hizmetlerin kentlilere kamu hizmeti olarak sunulması çok daha büyük toplumsal değerler ortaya çıkaracaktır.

Kaynakları kısıtlı olan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin, çökmekte olan kapitalist düzenin küresel oyuncularına “Akıllı” Şehir projeleri üzerinden büyük

kaynaklar aktarması yerine, bu kaynakları kamucu politikalarla yerel nitelikli kamu hizmetlerinin kalitesini artırmak için toplum yararına kullanması daha akılcı olacaktır.

4. “AKILLI” ŞEHİR KURGUSU YAŞANABİLİR YERLEŞİMLER İÇİN NASIL FIRSATA ÇEVİRİLEBİLİR?

“Akıllı” Şehir yol haritalarında amaç ve ilkeler doğru belirlenmezse, küresel firmalardan yüksek teknolojiye dayalı ne kadar iyi çözümler alınıp kullanılsa da sonuçlar olması gerekenden farklı amaçlara hizmet edecek biçimde ortaya çıkacaktır. Bu nedenle neo-liberal politikaların “Akıllı” Şehir kurgusuna teslim olmaksızın; merkezi ve yerel yönetimler tarafından estirilmeye başlanmış olan “Akıllı” Şehir rüzgârı, kentler ve toplumlar için yeni bir hikâye yazabilme umudunu filizlendirmede kullanılabilir. COVID-19 salgının ve tüm dünyada ortaya çıkardığı kaosu toplumları düşünsel boyutta değiştiriyor olması, içinde bunulan dönemin kentlerin yeni hikâyelerinin yazılmasında uygun bir zaman olarak değerlendirilebilir.

Neo-liberal politikaların dayatması ile değil, her bir bireyin bilişsel özgürlüğü üzerinden yükselecek toplumun kolektif zekâsı ile “Akıllı” Şehir kavramı yaşanabilir yerleşimler için fırsata çevrilebilir. Kapitalist sistemin özünde var olan anlayışla şehir varlıklarının ve hizmetlerinin metalaştırılması yerine, bu çalışma kapsamında ifade edilen alternatif arayış kapsamında **özgür, açık ve paylaşılan kent** kavramına yönelmek toplum ve çevre için çok daha faydalı olacaktır. Böylece metalaştırma ve teknoloji üzerinden eşitsizliklerin arttığı ve gittikçe betonlaşan bir kent yerine; eşitsizliklerin ortadan kaldırıldığı, kentin sorunlarının yerel çözümlerle çözüldüğü, temiz ve yeşil bir çevrenin baskın olduğu yerleşimler kurulabilir.

Şehirlerde resmin bütününe görmeden farklı sorunlar için ayrı ayrı strateji geliştirip eyleme geçmek doğru olmayacaktır. Bu nedenle yaşanabilir yerleşimlerin geleceği için önce toplumcu anlayışla, kapsayıcı yaklaşımla bir **kent ve kır politikası** oluşturulmalıdır. Bu politikanın kavramsal çerçevesini yansıtan bir mevzuat hazırlanmalı ve bu mevzuata dayalı olarak kentler kendi yapılarına uygun ana/master planları geliştirebilmelidir.

Sözü edilen politikada öncelikle belirlenmesi gereken konu, yakın geleceğin yaşanabilir yerleşimlerinde üretim sürecinin nasıl kurgulanacağı ve ortaya çıkan katma değer nasıl paylaşılacağıdır. Bu aynı zamanda yakın geleceğin kentlerinde sınıfların nasıl oluşacağını veya sınıf ayrımı yapılmayan toplumun nasıl bir arada yaşayabileceğinin temelini oluşturacaktır.

Sermayenin değil toplum yararını önceleyen alternatif “Akıllı” Şehir politikası toplumcu ve kamucu bir anlayış-

la Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, Türk Tabipler Birliği, Türkiye Barolar Birliği gibi kamu niteliğindeki mesleki kuruluşlar, sendikalar, üniversiteler, sivil toplum örgütleri, yerel inisiyatifler gibi toplumun tüm bileşenleri ile birlikte mümkün olan en geniş katılımı sağlayarak, kimseyi ötekileştirmeden ve bir hiyerarşi oluşturmadan hazırlanmalıdır.

Bu tür bir yaklaşımla yaşanabilir yerleşimlerde yeni bir hikâyenin yazılmasının kolay olmayacağı, uzun zaman alacağı öngörülmektedir. Bu tür bir zihinsel devrimin kalıcı olması için toplumun tabandan yükselen **yeni bir yerel örgütlenme** anlayışıyla alternatif yaşanabilir yerleşimlerin toplum, iktisat ve çevre üçgeninde kent yaşamının ve ekonomisinin nasıl adil ve eşit olarak paylaşılabileceğini görmesi ve sözü edilen yeni örgütlenme anlayışını içselleştirmesi gerekmektedir. Böylece kır-kent emekçisi, işçi sınıfı gibi ezilen-ötekileştirilen tüm kitleler, sömürüden ve baskıdan kurtulmak için kapitalist sınıf hâkimiyetine son verebilir. Kamucu politikalarla kentlerdeki devrimsel dönüşüm, ezilen sınıflarının egemen sınıflara karşı ortaklaşa yapacağı siyasi mücadeleyle, kent hizmetlerinin ve üretim araçlarının kamulaştırılmasıyla, yerel üretici ağlarının yaygınlaşmasıyla gerçekleştirilecektir.

Türkiye’de mevcut durumda “Akıllı” Şehirler ve uygulamaları için bir yasal altyapı bulunmadığı gibi 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve yerel yönetimleri ilgilendiren diğer yasal düzenlemeler bu çalışmada ifade edilmeye çalışılan anlayışı ve gereksinimleri karşılamak için yeterli değildir. Üstüne üstlük 6360 sayılı torba yasayla köylerin mahalleye dönüştürülmesiyle köylerin tüzel kişilikleri kaldırılmış ve köy bütçeleri ilçe belediyelere devredilmiştir. Köyün ortak malları ve meraları ile köy tüzel kişiliği adına tescilli taşınmazlara ilçe belediyelerince el konmuştur. Bunun sonucunda hem köylerin gereksinimleri düzgün karşılanmamakta hem de tarım üretim süreçleri olumsuz etkilenmektedir. Çalışma kapsamında sözü edilen yerel yönetim örgütlenmesinin hayata geçirilebilmesi ve kır-kent bütünleşmesinin olması gerektiği gibi yapılandırılabilmesi için yeni bir **yerel yönetim çerçeve yasasına** ve bu yasayla uyumlu **çağdaş bir belediye idari yapılanmasına** gereksinim bulunmaktadır.

Bugün Türkiye’Merkezi yönetimin yerel yönetimleri merkezileşme üzerinden tek tipleştirilmesine yönelik yasal düzenleme hazırlığında olduğu kamuoyu tarafından bilinmektedir. Merkezi hükümetin yerel yönetimlere ilişkin kanun tasarısını Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne getirmesinden önce, alternatif “Akıllı” Şehir politikasının toplumun tüm bileşenleri ile beraber hazırlanabilmesi ve bu yönde kamuoyu oluşturulabilmesi; 30’u büyükşehir, 51’i il belediyesi olmak üzere toplam 1389 belediyesi olan Türkiye’nin aydınlık geleceği için çok önemli görülmektedir.

5. ALTERNATİF “AKILLI” ŞEHİR POLİTİKASI NASIL OLMALIDIR?

Bugün uygulandığı gibi deprem/afet, ulaşım/trafik, atık/kirlilik, kentsel dönüşüm, vb. şehrin farklı sorunlarına ayrı ayrı çözüm geliştirmeye çalışmak yerine, farklı sorunsallardaki ortak konuları birbiri ile ilişkili biçimde düşünebilmek, bu konular üzerine bütüncül politika geliştirebilmek, çözüme yönelik süreçleri ortaklaştırabilmek ve bu doğrultuda eyleme geçmek daha rasyonel olacaktır. Aynı zamanda kaynaklar da daha verimli kullanılmış olacaktır. Bunu başarabilmek için sözü edilen sorunsallar karşısında **kentlilerin kolektif zekâsının doğru biçimde kullanılabileceği örgütlenme anlayışının** hayat bulması gerekmektedir. Böylece çalışma kapsamında önerilen alternatif “Akıllı” Şehir yaklaşımıyla kentin sorunsalları bütünsel düşünülebilir, toplumun tüm bileşenlerinin katkısı alınarak kentin gerçek sorunlarının çözümü için yol haritası ve eylem planı oluşturulabilir.

Bir zincirin dayanımının zincirdeki en zayıf halka kadar yüksek olduğu bilinmektedir. Yerel yönetimlerin neo-liberal veya devrimci dönüşüm gibi hangi perspektiften olursa olsun “Akıllı” Yerleşim oluşturma başarımı kente ilişkin ne kadar doğru ve güncel veri kümelerine sahip oldukları ile doğrudan ilişkilidir. Diğer bir ifadeyle Türkiye’de “Akıllı” Şehir zincirindeki en zayıf halkalar veri kümelerine ilişkin halkalarıdır. Yeni bir örgütlenme modeli oluşturmak için öncelikle o kentin açık ve bağlantılı veri yapılarına dayalı ‘Mekânsal Veri Altyapısı’ (*Spatial Data Infrastructure, SDI*)’nin oluşturulması diğer bir ifadeyle kente ilişkin bilgilerin mekânsal olarak adreslenmesi gerekmektedir. Zincirin zayıf olan başka bir halkası da yerel yönetimin sahip olduğu veri kümelerine olan erişimin ve sözü edilen veri kümelerinin toplum tarafından kullanımının ne kadar demokratik olduğudur. Başka bir ifadeyle, merkezi ve yerel yönetimlerce üretilen, mülkiyeti topluma/halka ait olan veri kümelerine; kentlilerin/yurttaşların/ilgililerin özgürce erişip, açık veri lisanslarıyla kullanıp yenilikçi (*innovative*) uygulamaları/çözümleri önerebilmenin/geliştirebilmenin ne kadar kültür olarak içselleştirebildiğidir. Bu konu o kadar önemlidir ki alternatif “Akıllı” Şehir yaklaşımında kentler “Akıllı” Şehir yerine ‘Açık Yerleşimler’ (CCCB, 2018) olarak adlandırılabilir. Çünkü farklı amaçlarla farklı kişi ve/veya kurumlarca üretilmiş olan veri kümeleri özgür biçimde birlikte kullanıldıklarında çok daha fazla toplumsal ve ekonomik değerler ortaya çıkabilecek, kentin ve kentlilerin sorunları daha hızlı ve etkin çözülebilecektir.

“Akıllı” Şehir kurgusunda temel mekânsal düzeyin neden şehir olarak belirlenmiş olduğu tartışılması gereken bir diğer konudur. Markalaştırılmaya çalışılan düzeyin şehir olmasının, ölçeğin büyütülerek “Akıllı” Devlet/Ülke veya ölçeğin küçültülerek “Akıllı” Mahalle gibi bir kavramın tartışılmıyor olmasının, kırsalın göz ardı edilerek “Akıllı” Kırsal/Köy kavramının sürekli olarak “Akıllı” Şehir kavramının gerisinde bırakılmasının

bir nedeni olmalıdır. Eğer “Akıllı” Şehir yaklaşımında “Akıllı” Şehir çarkında bulunan “Akıllı” İnsan önemliyse ve insan odaklı bir kent tasarımı algısı baskın bir anlayışsa, o zaman yerelde kentlilerle iletişimi ve etkileşimi daha çok arttıracak daha yüksek çözünürlüklü bir bakış açısıyla “Akıllı” Mahalle, “Akıllı” Sokak, “Akıllı” Bina, “Akıllı” Bağımsız Bölüm gibi yerleşimlerden başlanması ve tüm bunların bir araya gelmesiyle resmin bütünü- nün yani “Akıllı” Şehrin oluşturulması daha anlamlı bir yaklaşım olabilir. Sözü edilen temel ölçeğin şehir düzeyinde kurulmuş olmasının nedeni, şehir yönetiminin geniş bir bütçesi olması, şehrin mali kaynaklarının diğer büyük ölçeklerdeki kaynaklarla karşılaştırılamayacak düzeyde fazla olması olabilir mi? Alternatif “Akıllı” Şehir yaklaşımında metalaştırma olgusunu içinde daha çok bulunduran şehir kavramı yerine farklı birçok düzeye karşılık gelebilecek ‘Yaşanabilir Yerleşim’ kavramının kullanılmasının daha doğru olacağı düşünülmektedir. Böylece mekânsal çözünürlük arttıkça yurttaşların mahalle konseyleri, semt meclisleri gibi örgütlülük üzerinden kendi yaşam alanlarını şekillendirebilme olanakları artacak ve karar alma süreçlerine katılımları sağlanmış olacaktır.

İstanbul özelinde yapılan tartışmalara ve İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından düzenlenmiş olan çalıştaylara bakıldığında öne çıkan sorunların deprem tehlikesi, su stresi, ulaşım sorunu, çarpık kentleşme, kentsel dönüşüm sorunları ve Kanal İstanbul projesi olduğu görülmektedir. Kanal İstanbul dışında diğer şehirlerle ortaklaşan bu sorunsallara bakıldığında hepsinin ara kesitinin yanlış **arazi/toprak/mekân kullanımı** olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle şehirlerdeki sorunsalların çözümü ‘Mekânsal Veri Altyapısı’na ve farklı disiplinlerin uzman görüşlerinin analiz edilebileceği nitelikte bir mekânsal karar destek sistemine diğer bir ifadeyle ‘Kent Bilgi Sistemi’ne dayalı **doğru arazi/ mekân kullanım politikalarının geliştirilmesidir**. Böylece hem tüm kentliler/yurttaşlar için adil, paylaşımlı ve eşitlikçi bir arazi kullanımını sağlarken hem de sözü edilen sorunsallar aynı mekânsal hacimler üzerinde gerçekleştiğinden ilişkili biçimde çözüme kavuşturulabilir.

Yerin altından üstüne toprak, deniz, atmosfer, uzay, sanal ortam gibi tüm mekânların yurttaşlar tarafından adil, eşit ve paylaşımlı kullanımı önemlidir. Bununla birlikte insan-kent ilişkisi temel olarak insan-arazi ilişkisi üzerinden şekillenmektedir. Bu nedenle kendisi de bir doğal kaynak olan toprağa dayalı oluşan arazinin diğer doğal yaşamsal kaynaklarla birlikte ekonomi-ekoloji dengesi aranmadan doğrudan ekolojinin ağır bastığı anlayışla toplum yararına verimli ve üretken kullanılabilmesi için kentsel dönüşümün sınıfsal ayrıma ve eşitsizliğe neden olmadan uygulanabilmesi gerekmektedir.

Geçmişten bugüne arazi ve kaynak kullanımının olması gerektiği gibi gerçekleşmemiş olması, plansız büyüyen kentlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Plansız bü-

yüyen kentteki dağınık yerleşim alanları arasında ulaşım ve altyapı olanaklarının genişlemesi, bu yerleşim alanlarındaki yapı stokunun deprem tehlikesi gibi birçok konuyu dikkate almadan plansız biçimde artmasını sağlamış ve bunun sonucunda kentsel dönüşüm arayışları başlamıştır. Ulaşım olanaklarının artması yeni yerleşimleri, yeni yerleşim bölgeleri yeni konutları, yeni konutlar yeni arazi kullanımlarını ve yeni imar planlarını beraberinde getirerek bir ekonomik aktivite, bir gayrimenkul değerlendirme piyasası ve en sonunda gayrimenkul rantını önceleyen neo-liberal politikalarla toprak/arazi/mekân üzerinden adaletsizlik oluşmaktadır. Gayrimenkul üzerinden rant sağlayan sözde kentsel dönüşüm projeleri yerine, yeni örgütlenme anlayışının ortaya çıkaracağı kolektif zekânın katkılarıyla üretilecek planların ve şehrin taşınmaz değerlerinin; sermayenin, merkezi ve yerel yönetimlerin müdahalesi ile değişmesine izin verilmeyen, üretim-tüketim ilişkilerinin doğru kurulduğu, üretim sonucunda ortaya çıkan değerlerin ve mevcut kaynakların eşit ve adil paylaşıldığı kentsel dönüşüm projelerinin hayata geçirilmesi gerekmektedir.

Doğru arazi politikalarının oluşturulamaması yanında **paylaşım kavramının arazi kullanımına yansıtılmaması** da zincirin bir diğer zayıf halkasını oluşturmaktadır. Başka bir ifadeyle, nüfusun giderek yoğunlaştığı kentlerde arazi kaynağı artmadığı için toprak/arazi/ mekân kullanımını çok amaçlı arazi kullanımı anlayışla ve **çok amaçlı kullanıma yönelik paylaşım modeli** içerisinde yeniden ele almak gerekmektedir. “Akıllı” Şehir konusu bu bakış açısından değerlendirildiğinde “Akıllı” Şehir kavramı ‘Paylaşan Yerleşimler’ (Zirve, 2018) olarak da adlandırılabilir.

Belediyelerin kentsel dönüşüm projelerini olması gerektiği biçimde hayata geçirebilmeleri için arsa geliştirme politikalarını iyi belirlemeleri ve kentsel dönüşümün gerçekleşmesine ilişkin rezerv alan oluşturma adına kamulaştırma çalışmalarını planlamaları gerekmektedir. Değer esaslı planlar geliştirilip uygulanmadığı için imar transferinin nasıl yapılacağı, mülkiyetin bir yerden başka bir yere nasıl taşınacağı konuları için gerekli politikalar ivedilikle oluşturulmalıdır.

Kanal İstanbul projesi kapsamında yerli ve yabancı sermayenin sıklıkla arazi satın alması, satın aldığı arazi tarım arazisiyken, imar planı değişikliğiyle farklı kullanım alanlarına dönüştürülerek burada büyük bir rantın oluşması ne kadar kişisel mülkiyet hakkına girmektedir? Burada korunması gereken kolektif mülkiyet değil midir?

SONUÇ

Kentlerin; merkezi hükümetin piyasacı anlayışla önerdiği makro çözümler yerine, yerel yönetimlerin toplumun tüm bileşenleri ile birlikte oluşturacağı ana/mas-

ter planlarla uyumlu mikro çözümlere yönelmesi, kendi kendine yeten şehirleri hayata geçirmesi, tarım, enerji gibi sektörlerde yerel üretici ağlarının oluşumunun desteklenmesi gibi uygulamalara yönelmesi kentlerin geleceği açısından çok önemlidir.

Türkiye’de merkezi yönetimin 11. Kalkınma Planı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Coğrafi Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü’nce hazırlanmış olan ‘2020-2023 Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı’ (CBSGM, 2019) gibi bağlayıcı stratejik dokümanlarla Türkiye’de tüm kentler için ortak bir “Akıllı” Şehir modeli oluşturmayı çalışmak yerine, daha üst ölçekten yaklaşıp şehirler arasında birlikte çalışabilirliğin nasıl sağlayabileceğine, farklı şehirlerdeki yerel üretici ağların birbirini destekler yapıdaki üretim tarzının nasıl gerçekleştirilebileceğine odaklanması daha anlamlı olacaktır. Buradan hareketle, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Mekânsal Planlama Genel Müdürlüğü’nce hazırlanan ulusal ölçekteki ‘Mekânsal Strateji Planı’ (MPGM, 2018) ile ‘2020-2023 Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı’ ve “Akıllı” Şehirlerin geliştireceği ana/master planlar arasında eş güdümün ve birlikte çalışabilirliğin nasıl sağlanacağı üzerinde düşünülmesi ve çözüm bulunması gereken diğer bir konudur. Diğer taraftan yerel yönetimlerdeki seçilmişler ve diğer karar vericiler de bugünün baskıcı hükümetleri gibi otoriter davranış sergilemeden, çok aktörlü karar destek süreçlerini işletmede birlikte çalışabilirliğin kolaylaştırıcılığını yaparak, halkın yönetime katılabilmesini sağlayabilmelidir. Başka bir ifadeyle, yerel yöneticiler, bilişsel özgür kentlilerden oluşan toplulukların kolektif zekâsını kentin yönetimine taşınmasını kolaylaştırmalıdır.

Çalışma kapsamında önerilen alternatif “Akıllı” Şehir yaklaşımında; farklı kurumlar, örgütler, disiplinler gibi tüm kesimlerin yerel yönetim örgütlenmesi içerisinde olabilmesi ve hep birlikte **özgür, açık ve paylaşılan yerleşimleri** oluşturmak için dayanışma içerisinde çalışması gerekmektedir. Öncelikle yapılması gereken de alternatif “Akıllı” Şehir önermesinin gerçekleştirilmesine uygun yerel yönetimler politikalarının toplumun tüm kesimleri ile birlikte belirlenmesi ve buna uygun kanun taslağının hazırlanmasıdır.

Aksi takdirde yurttaşlar; tekelci kapitalist sisteme uygun, tek merkezin otokrat anlayışını yansıtan, gerçek kent sorunlarının çözülemediği, kentlerin daha kaotik hale geleceği “Akıllı” Şehirlerde yaşamak durumunda kalabilir. Ayrıca hayali “Akıllı” Şehir uygulamalarına yapılacak yatırımlar, kamu zararına dönüşebilir ve gelecek kuşak kentlilerin omuzlarına büyük bir borç yükü bırakılıyor olabilir. Kapitalist sistem, kentlerde ancak sermayeyi önceleyen “akıllılık” anlayışını ön planda tutacağı için kentliler öncelikle yaşadıkları kentin neo-liberal politikalarından ve kapitalist üretim tarzından kurtulması için mücadele etme cesaretini gösterebilmeleri, ardından yaşanabilir yerleşimlerin geleceğini toplumun tüm kesimleri ile birlikte oluşturma iradesini göster-

meleri gerekmektedir. Ancak bu yolla alternatif “Akıllı” Şehir yaklaşımı kentlerin devrimci dönüşümünde kaldiraç olarak kullanılabilir, yerelden başlayarak yeni bir düzen oluşturulabilir.

Kanal İstanbul, 3. köprü, şehir hastaneleri gibi yurttaşların temel gereksinimlerinden kopuk, halkın görüşlerini dikkate almadan gerçekleştirilen ve halk üzerinde ciddi bir borç yükü yaratan mega projeler yerine; kentlilerin gerçek gereksinimlerine yanıt veren, ana planlarla uyumlu mikro çözümlere, yerel üretim modelleri üzerinden yatırım yapılmalıdır. Ancak bu şekilde COVID-19 salgını sonrası “yeni normalde” daha çok dillendirilen kendi kendine yeten kentler gerçekliğine ulaşılabilir.

KAYNAKLAR

- Albino, V., Berardi, U., Dangelico, R.M. (2015). Smart cities: definitions, dimensions, performance, and initiatives. *Journal of Urban Technology*, 22(1). 3-21. DOI: 10.1080/10630732.2014.942092.
- Borasi, P. (2018). *Smart Cities Market Outlook – 2025*. Erişim Tarihi: 19.07.2020 <https://www.alliedmarketresearch.com/smart-cities-market>
- Castells, M. (2016). İletişim Gücü. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. (Çeviri: Ebru Kılıç).
- CBS Kongresi (2019). Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği 6. Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi Sonuç Bildirgesi. 23-25 Ekim 2019, Ankara. Erişim Tarihi: 11.02.2020 <https://www.hkmo.org.tr/etkinlikler/cbs/> & <https://cbskongresi.org>
- CBSGM (2019). *Coğrafi Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü (CBSGM) 2020-2023 Ulusal Akıllı Şehirler Stratejisi ve Eylem Planı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı*. Erişim Tarihi: 12.06.2020 <https://www.akillisehirler.gov.tr/wp-content/uploads/EylemPlanı.pdf>
- CCCB (2018). *Barcelona Düşünce Bienali: Açık Şehir*. Erişim Tarihi: 22.04.2020 <https://www.cccb.org/en/seasons/file/thinking-biennale-open-city/229660>
- Cohen, B. (2018). *Blockchain Cities and the Smart Cities Wheel*. Erişim Tarihi: 14.01.2019 <https://medium.com/iomob/blockchain-cities-and-the-smart-cities-wheel-9f65c2f32c36>
- Collier, C. (2020). *What a Smart City Is... and Is Not*. Erişim Tarihi: 01.06.2020 <https://smartcitiesconnect.org/what-a-smart-city-is-and-is-not>
- EUCO (2018). *What are smart cities?*. Erişim Tarihi: 01.06.2020 https://ec.europa.eu/info/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/city-initiatives/smart-cities_en
- Güney, C. (2019a). Geleceğin ‘akıllı’ şehirlerinde kentlileri neler bekliyor?. *TMMOB Ölçü Dergisi, Şubat 2019*. http://olcuistanbul.org/index.php?sx=2019_subat_05.php
- Güney, C. (2019b). Yerel yönetimlerde paradigma değişimi. *Sosyal Demokrat Dergi 97/98, Şubat 2019*. <http://www.sosyaldemokratdergi.org/caner-guney-yerel-yonetimlerde-paradigma-degisimi/>
- Hsu, T. ve Friedman, G. (2020). *CVS, Dunkin', Lego: The Brands Pulling Ads From Facebook Over Hate Speech*. Erişim Tarihi: 23.06.2020 <https://www.nytimes.com/2020/06/26/business/media/Facebook-advertising-boycott.html>
- IIF (2020). *Uluslararası Finans Enstitüsü'nün Küresel Borç Monitörü Raporu*. Erişim Tarihi: 28.08.2020 https://www.iif.com/Portals/0/Files/content/Research/Global%20Debt%20Monitor_July2020.pdf
- Ivanova, I. (2019). *These businesses are closing for Friday's climate strike*. Erişim Tarihi: 23.06.2020 [397](https://www.cbsnews.com/news/global-c-</p></div><div data-bbox=)

climate-strike-businesses-close-their-doors-in-time-for-climate-strike-2019

Kemp, S. (2020). *We Are Social 2020 Türkiye Raporu*. Erişim Tarihi: 01.07.2020 <https://wearesocial.com/digital-2020>

Keyes, R. (2004). *The Post-Truth Era: Dishonesty and Deception in Contemporary Life*. New York: St. Martin's Press.

McGregor, I. (2019). *Everyone's business: why companies should let their workers join the climate strike*. Erişim Tarihi: 23.06.2020 <https://theconversation.com/everyones-business-why-companies-should-let-their-workers-join-the-climate-strike-122976>

MPGM (2018). *Mekânsal Planlama Genel Müdürlüğü (MPGM) Mekânsal Strateji Planı*. Erişim Tarihi: 12.06.2020 <https://mekansalstrateji.csb.gov.tr/mek-nasal-strateji-plani-nedir-i-89080>

Ritchie, H. (2018). *Urbanization*. Erişim Tarihi: 17.07.2020 <https://ourworldindata.org/urbanization>

UN (2018). *68% of the world population projected to live in urban areas by 2050, says UN*. Erişim Tarihi: 17.07.2020 <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html>

URL (1985). *Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı*. Erişim Tarihi: 13.05.2020 https://www.tbb.gov.tr/mevzuat/kanunlar/Avrupa_Yerel_Yonetimler_ozerklik_Sarti.pdf ve https://www.ab.gov.tr/files/haberler/2011/yerel_yonetimler_ozerklik_sarti.pdf

URL (2005). *Teen Content Creators and Consumers*. Erişim Tarihi: 14.06.2020 <https://www.pewresearch.org/internet/2005/11/02/teen-content-creators-and-consumers/>

URL (2019a). *IMD Smart City Index 2019*. Erişim Tarihi: 11.06.2020 <https://www.imd.org/research-knowledge/reports/imd-smart-city-index-2019>

URL (2019b). *Smart City Index 2019*. Erişim Tarihi: 11.06.2020 <https://www.easyparkgroup.com/smart-cities-index>

URL (2020). *The Stop Hate for Profit campaign website*. Erişim Tarihi: 23.06.2020 <https://www.stophateforprofit.org>

WBG (2015). *Competitive Cities: A Local Solution to a Global Lack of Growth and Jobs*. Erişim Tarihi: 19.07.2020 <https://www.worldbank.org/en/topic/trade/publication/competitive-cities-a-local-solution-to-a-global-lack-of-growth-and-jobs>

WEF (2017). *Harnessing the Fourth Industrial Revolution for Sustainable Emerging Cities*. Erişim Tarihi: 14.05.2020 http://www3.weforum.org/docs/WEF_Harnessing_the_4IR_for_Sustainable_Emerging_Cities.pdf

Zirve (2018). *Paylaşan Kentler Bildirgesi, Paylaşan Kentler Zirvesi*. Erişim Tarihi: 29.04.2020 <http://www.sharingcitiesaction.net/wp-content/uploads/2019/05/Sharing-Cities-Declaration-1.pdf>

BAA'DAN YENİ BİR KİTAP!

Kitaplığınızda ve bilim mücadelenizde yer açın!

Geçtiğimiz yıl Aralık ayında Ankara'da düzenlenen Sosyalist Gelecek ve Planlama Sempozyumu'nun kitabı yayımlandı. BAA, sempozyumu insanları umutsuzluğa sürükleyen ve geleceksiz bırakan burjuva ideolojilerine karşı bir ideolojik mücadele başlığı olarak ve şu gerçeği

hatırlatmak için düzenlemişti: "İnsanlık önüne koyduğu her gerçek sorunu aşar!" Büyük Sosyalist Ekim Devrimi'nin yıldönümünde Yazılama Yayınevi tarafından yayımlanan kitap ise sempozyumda sunulan tüm bildirileri bir araya getiriyor. Kitabı, BAA Yürütme Kurulu kolektif olarak yayıma hazırladı.

BAA RAPORLARI: COVID'DEN SU KAYNAKLARINA

BAA üyesi bilim insanları farklı güncel konularda emekçi halkımızı bilgilendirici raporlar hazırlama devam ediyor. Bu kapsamda Kolektif Yaşamı Kurgulama Bilim Alanı tarafından hazırlanan "Hangi Öğrenciler Matematikte Sıfır Çekiyor ve Neden?" başlıklı rapor 10 Temmuz'da yayımlandı. Toplum Sağlığını Geliştirme ve Koruma Bilim Alanı, Kolektif Yaşamı Kurgulama Bilim Alanı, Sinirsel Mekanizmalar ve Be-

COVID-19 SALGIN SÜRECİ VE OKUL SAĞLIĞI

KAPİTALİZMİN KISKACINDA SU KAYNAKLARI

yin Bilim Alanı tarafından hazırlanan "COVID-19 Salgın Süreci ve Okul Sağlığı" başlıklı rapor ise okulların açılması tartışmaları sırasında, 21 Eylül'de yayımlandı. BAA Kolektif Yaşamı Kurgulama Bilim Alanı Su Politikaları Çalışma Grubu tarafından hazırlanan "Kapitalizmin Kiskacında Su Kaynakları" raporu ise 16 Ekim'de yayımlandı.

DERSİM BİLİM VE SANAT MERKEZİ ÇALIŞMALARI

Bilim ve Aydınlanma Akademisi bir süredir Dersim Belediyesi ile bir *bilim ve sanat merkezi* projesi üzerinde çalışıyor. Projede yol alındı ve iki mimari öneri hazırlandı. Mimar Fatma Korur ile Mimar Ali Alptekin ve Alper Kangal tarafından hazırlanan "Dersim Bilim ve Sanat Merkezi" projelerini YouTube kanalımızdan inceleyebilirsiniz.

DERSİM BİLİM VE AYDINLANMA VIDEO KONFERANSLARI		BİLİM VE AYDINLANMA AKADEMİSİ		DERSİM BELEDİYESİ	
2020 - 2021 BAA YOUTUBE KANALI					
SONBAHAR - YAZIN SONU					
PANDEMİN SON DURUMU VE AŞI ÇALIŞMALARI	20	İNSANIN EVRİMİ	19	SOVYETLER BİRLİĞİ VE ÇOKDİLLİLİK	16
EVİRİM NEDEN SAVUNMALIYIZ?	17	AFETLERDE TOPLUMSAL ÖNLEMLER	23	YAŞAMIN KÖKENİ ÜZERİNE TEZLER	20
ÇOCUK İSTİSMARI NEDİR? NASIL ÖNLENİR?	22				

Öte yandan yine Dersim Belediyesi ile ortaklaşa düzenlediğimiz "Dersim Bilim ve Aydınlanma Konferansları" programı da başladı. Ekim 2020'den Nisan 2021'e kadar her ay Dersim Belediyesi YouTube kanalında yayınlanacak olan konferanslarda evrimden pandemiye, aşılardan çocuk istismarına güncel konularda BAA üyeleri sunumları ile yer alacaklar.

BAA VIDEO KONFERANSLARI SONBAHAR 2020

BİLİM VE AYDINLANMA VIDEO KONFERANSLARI SONBAHAR 2020 BAA YOUTUBE KANALI		BİLİM VE AYDINLANMA AKADEMİSİ	
19. VE 20. YÜZYILDA BİLİM ÜRETİMİ VE BİLİM İNSANLARI	07	YAŞAMIN KÖKENİ ÜZERİNE TEZLER	28
FREUD'UN ZİHN KURAMINA MARKSİST YAKLAŞIM	14	ANADOLU'DA ANTİK DNA ÇALIŞMALARI	04
EPIGENETİK VE GENETİKTE DİYALEKTİK	21	MARX VE MATEMATİK	11

Bu yıl içinde ikinci kez bilim ve aydınlanma video konferans dizisi yaptık. 7 Ekim'den itibaren birbirinden ilginç ve önemli konularla YouTube kanalımızdan yayınladığımız konferanslar oldukça ilgi gördü ve Kasım ayında tamamlandı. Program ise şu sunumları içerdi:

7 Ekim "19. ve 20. Yüzyılda Bilim Üretimi ve Bilim İnsanları" | Erhan Nalçacı; 14 Ekim "Freud'un Zihin Kuramına Marksist Yaklaşım" | Endam Köybaşı, Tolga Binbay; 21 Ekim "Epigenetik ve Genetikte Diyalektik" | Gizem Batı, Özge Şahin, Umur Ayaz; 28 Ekim "Yaşamın Kökeni Üzerine Tezler" | Sinem Özmen, Gizem Gül; 4 Kasım "Anadolu'da Antik DNA Çalışmaları" | Füsün Özer; 11 Kasım "Matemetik ve Marx" | Engin Özkan

ENGELS: BİLİM VE DİYALEKTİK BELGESELİ

Büyük komünist devrimci Friedrich Engels 200 yaşında! Bilim ve Aydınlanma Akademisi 28 Kasım 1820'de dünyaya gelen bu büyük düşünce ve eylem insanını, işçi sınıfı devrimcisini anmak için bir belgesel hazırladı. Belgesel Engels'in doğum yıldönümünde önce solTV'de ve sonra da BAA kanalından yayımlanacak.

ÇEVİRİM İÇİ MATEMATİK OKULU DÜZENLEDİK

21-22 Kasım 2020 tarihlerinde YouTube kanalımızdan yayımlanan bir matematik okulu düzenledik. 250'den fazla kayıtlı katılımcının izlediği okulu BAA üyesi emektar matematikçiler ve genç akademisyenler hazırladı.

MDT 3. CİLDİNE EMEK VEREN HAKEMLERE TEŞEKKÜR EDERİZ

Madde, Diyalektik ve Toplum'un 3. cildinde yer alan makaleleri değerlendiren, görüş ve eleştirileri ile katkıda bulunan hakemlere teşekkür ediyoruz.

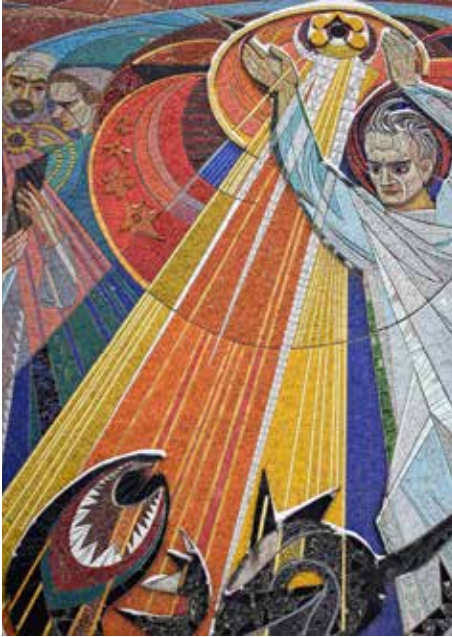
Ahmet Soysal, Akif Akalın, Aslıhan Çakaloğlu, Aydemir Güler, Berkant Sağır, Candan Badem, Cem Taylan Erdem, Cemile Serin, Cenk Özdağ, Cihan Demirci, Cihan Eser, Çağdaş Sümer, Çiğdem Çağlayan, Çiğdem Kayacan, E. Zeynep Suda, Ebru Aylar, Ebru Basa, Ekin Sağlıcan, Emine Zeynep Günal, Emre Akbaş, Endam Köybaşı, Engin Özkan, Erhan Nalçacı, Fatma Pınar Arslan, Gamze Yücesan Özdemir, Gizem Gül, Gökhan Alkaç, Gözde Kök, Gülperi Putgül Köybaşı, Hakan Mutlu, Halis Ulaş, Hasan Karabıyık, Iraz Akış, İlker Belek, İnci Boyacıoğlu, İnci Özgür İlhan, Kılıncım Başak Vural, Mehmet Somel, Mesut Odman, Mustafa Özden, Mustafa Türkes, Necla Uluğtekin, Nevin Eracar, Nevzat Evrim Önal, Nurdan Yıldırım, Ozan Baysal, Özkan Öztaş, Özüm Özkan, Rahmi Nurhan Çelik, Rifat Okçabol, Serdal Bahçe, Siyaveş Azeri, Suzan Şahin, Tevfik Taş, Tolga Binbay, Ulaş Özer, Yücel Kılıç, Zelal Özgür Durmuş, Zeynep Helvacı, Zuhul Okuyan

Bilim ve Aydınlanma Kitaplığı büyüyor...

www.yazilama.com

www.bilimveaydinlanmaakademisi.org

ABOUT COVER ART

Victory over cancer!

A mosaic panel on the wall of the National Cancer Institute in Kyiv by Galina Zubchenko and Grygory Pryshedko, 1970

Numerous mural paintings and mosaic panels were built in the Soviet Union. This specific and beautiful mosaic painting was constructed to represent the hope and endless effort of Soviet scientists against cancer. Almost any city in the Soviet region still can be regarded as an open air museum or gallery of such gorgeous paintings. *Victory over cancer!* definitely symbolizes the enlightenment, power and the light of collective struggle with the help of physicians and scientists.

FOREWORD

Soviet Medicine, Lenin and Science Workers 292
Editorial Board

THEME: SOVIET MEDICINE AT THE 103RD ANNIVERSARY OF OCTOBER REVOLUTION

Urban Health In Leningrad During The Siege 294
Zuhal Okuyan

Unique Contribution of Early Soviet Socialism To Psychiatry: The Neuropsychiatry Dispensaries 300
Cem Taylan Erden

The Organization of Vaccination-Immunization Efforts In Soviet Union 306
Akif Akalın

THEME: SUBJECTIVE IDEALISM SETTLED IN SCIENCE DURING THE TIME OF LENIN

Ernst Mach: Sensory Monism and Materialism 310
Gökhan Akbay

Ernst Mach and His Philosophy 318
Kıvanç İbrahim Ünlütürk

The Derailed Bolshevik: Alexander Bogdanov 327
Kaya Tokmakçioğlu

Marx, Engels, Lenin - And Dietzgen: Dialectical Materialism From The Eyes of a Worker 338
Nazlı Cihan

The Dialectical Criticism of Left Theologism From Weitling To Today.. 345
Nevzat Evrim Önal

THEME: CONTEMPORARY SITUATION OF SCIENCE WORKERS

Being A Science Worker Today 355
İraz Akış

The Limitless Exploitation of Scientists 359
Erhan Nalçacı

On Scientific Labour and Labourers of Science 364
Fatma Pınar Arslan, Mehmet Ali Olpak

Evaluation of Distance Education Escalating During COVID-19 And Its Investigation From The Perspective Of Education Labourers..... 370
Nazlı Can, Yavuz Köroğlu

INTERVIEW

A Science Worker Organizing Science Workers: Dr. Neal T. Sweeney.. 384
Mehmet Aslan, Erhan Nalçacı

BOOK REVIEW

Lynn Margulis: The Life and Legacy of a Scientific Rebel 387
İraz Akış

NON-THEMATIC

Composing An Alternative "Smart" City Approach With Public Policies 390
Caner Güney

NEWS

From The Academy of Science and Enlightenment..... 399